

GÜNEL MƏZAHİR qızı ORUCOVA

**ORTA ƏSRLƏR
FARSDİLLİ LÜĞƏTLƏRDƏ
TÜRK ELEMENTLƏRİ**

BAKI - 2019

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Elmi Şurasının 7 noyabr 2018-ci il tarixli iclasının 7Nə-li protokolunun
qərarı ilə çapa tövsiyə edilmişdir.*

Elmi redaktor: Kamal Abdullayev
Akademik

Rəyçilər: Möhsün Nağısoylu
Akademik

Roza Eyyazova
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Günel Orucova. Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə türk elementləri.
Monoqrafiya. – Bakı, "Mütərcim", səh. 220

Monoqrafiyada ilk dəfə olaraq orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə qeydə alınmış türk sözləri mümkün qədər əhatəli tematik qruplarda və çoxsaylı nümunələr əsasında tədqiq olunmuş, sözlərdə etimoloji, semasioloji, etno-lingvistik və digər aspektlərdə baş vermiş dəyişikliklər tarixi-müqayisəli araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Bu zaman sözlərdə baş verən fonetik, morfoloji proseslər də izlənilmişdir.

O $\frac{4905000000}{026}$ 278-19

© G.Orucova, 2019

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ.....	8
-------------	---

I FƏSİL

ORTA ƏSRLƏR FARSDİLLİ LÜĞƏTLƏRİN TƏDQIQI TARIXI

1.1. Fars dilinin leksikoqrafiyasının inkişaf tarixi və dil xüsusiyyətləri.....	11
1.2. Orta əsrlər farsdilli lüğətlər Azərbaycan alimlərinin əsərlərində.....	48
1.3. Orta əsrlər farsdilli lüğətlər Rusiya alimlərinin əsərlərində.....	57
1.4. Orta əsrlər farsdilli lüğətlər Avropa alimlərinin əsərlərində.....	65
1.5. Orta əsrlər farsdilli lüğətlər İran alimlərinin əsərlərində.....	74

II FƏSİL

ORTA ƏSRLƏR FARSDİLLİ LÜĞƏTLƏRDƏ TÜRKMƏNŞƏLİ ETNOQRAFİK LEKSİKA

2.1. Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə türk mənşəli geyim və geyim hissələrinin adları.....	83
2.2. Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə türk mənşəli yemək adları.....	103
2.3. Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə türk məişət avadanlığı adları.....	118
2.4. Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə türk mənşəli ictimai-siyasi-hərbi leksika.....	134

III FƏSİL

**ORTA ƏSRLƏR FARS DİLLİ LÜĞƏTLƏRDƏ TÜRK MƏNŞƏLİ
ONOMASTİK LEKSİK VAHİDLƏR**

3.1. Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə türk mənşəli toponimlər	154
3.2. Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə türk mənşəli antroponimlər.....	169
3.3. Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə türk mənşəli zoonim və fitonimlər	183
NƏTİCƏ	197
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	201

RÖY

Günel Mezahir Kızı ORUCOVA'nın "*Orta Esrler Fars Dilli Lüğetlerde Türk Elementleri*" adlı "*Doktora*" tezi hakkındaki sunumumdur:

Akademik **Kamal Mehdi oğlu Abdullah**'ın ilmî rehberliğinde hazırlanan "*Orta Esrler Fars Dilli Lüğetlerde Türk Elementleri*" adlı Doktora Tezinin 32 sayfalık özeti tarafımdan dikkatle incelenmiş olup, konu ile ilgili görüşlerim aşağıda belirtilmiştir:

Konunun Aktüelliği: Bu değerli çalışma, Türk Dili Tarihi'nin yalnız Azerbaycan Dil bilimine değil, Türkiye ve öteki Türk ülkelerinin Dil bilimi, türkolojisine de ışık tutacak niteliktedir.

Araştırmanın Kaynakları: XI-XVII. Yüzyıllar arasında ter-tip edilmiş Fars lügatlarına dayandığı için Türk sözlükçülüğünün karşılaştırmalı araştırmasına kaynak olacaktır.

Araştırmanın Amacı ve Getirdiği Yenilikler: Araştırma, her şeyden önce, XI-XVII. Yüzyıllarda Fars diline girmiş (ve belki de halâ yaşayan) eski Türkçe kelimelerin Türk Dili Tarihi'ne kazandırılmasıdır. Böylece, Türkçe-Farsça edebî ilişkilerindeki pek çok görüş de yenilenecektir.

Daha önce, Ord. Prof. Dr. **M. Fuad Köprülü** tarafından yapılan [*"Yeni Farisîde Türk Unsurları"*, *Türkiyat Mecmuası* 7-8, (1940-1942), s. 1-16] ve Tuncer Gülensoy tarafından yapılan [*"Yaşayan Farsça ve Arapçadaki Türkçe Kelimeler Üzerine Notlar"*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, İstanbul 1975, C. XXI, s. 127-157.] adlı araştırmalardaki "madde başları"nın da gelişmiş olmasıdır.

Araştırmanın İlmî Yeniliği: Konu, yalnız Azerbaycan Dil bilimini değil, bütün Türk Dünyası Dil bilimini, Türkolojisini de ilgilendirmektedir. Çünkü, Orta Asya'daki *Türkmen, Kazak, Kırgız, Uygur* gibi Türk kavimlerinin dillerinde yaşayan Farsça kelimelerin yanında, Farsçada yaşayan çok eski Türkçe kökenli kelimeleri de görüp öğreneceklerdir.

Araştırmanın Nazarî ve Pratik Önemi: Bu konu üzerine Günel Orucova tarafından verilen bilgiler oldukça önemlidir.

Araştırmanın Metod ve Kaynakları: Araştırmada XI-XVII. Yüzyıllar arasında, yedi yüzyıl gibi büyük bir dönemin eserleri olan:

- 1) *Lügat-ı Fors,*
- 2) *Sihahü'l-Fors,*
- 3) *Ferheng-i Cihângirî,*
- 4) *Ferheng-i Reşidî,*
- 5) *Burhân-ı Katı*

gibi 12 cilt tutan sözlüklerin içindeki “*kelime hazineleri*” araştırılıp, incelenmiştir.

Aday **Günel Orucova**, zor bir işi başarmış, bu lügatların yanında “*Sihâhü'l-Acemiyye*”, “*Tuhfe-yi Hüsam*”, “*Ferheng-i Türki*” vb. lügatlardaki malzemelerle de karşılaştırmıştır.

“**Araştırmanın Esas Mazmunu**” adlı bölümde, “*Orta Asırlar Fars Dilli Lügatların Tetkiki Tarihi*” başlığı altında çok geniş ve doyurucu ilmî bilgiler verilmiş, Türkolojiye yeni katkılarda bulunulmuştur.

“**Orta Esrler Fars Dilli Lügatlerde Türk Menşeli EtnografikLeksika**” bölümünde verilen dil malzemeleri tarihî Türkçe araştırmaları için çok önemlidir ve pek çok yeni araştırmaya “kaynak” ve “referans” olacak niteliktedir.

Günel Orucova, Fars diline görülenTürkçe kökenli “*antropo-nimler*”, “*zoonimler*”, “*fitonimler*”i ayrı ayrı inceleyerek, Türkçe “kuş ve hayvan adları”nıortaya koymuştur.

Eserin “Netice” bölümü dokuz sınıfta işlenmiş, konu ile ilgili 16 eser ve makale adı, araştırmacıların dikkatine sunulmuştur.

Günel Orucova’nın bu “Doktora” çalışması, büyük bir emek, sabır ve bilgi birikimi ile ortaya konulmuştur. Eserde verilen atıflar da adayın pek çok ilmî esere ve makaleye ulaşmış, onları değerlendirdiğinin kanıtıdır.

Bu arada, araştırmada [T. Gülensoy, **TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ TÜRKÇE SÖZCÜKLERİN KÖKEN BİLGİSİ SÖZLÜĞÜ**, I-

II. Ciltler, Ankara 2011, Türk Dil Kurumu yay.; (3. Baskısı) İstanbul 2018, 1224 sayfa, büyük boy lüks cilt-yıldız baskılı kapak, Bilge Kültür-Sanat yay.] adlı eserimi kullanması memnuniyet vericidir.

NETİCE: Günel Orucova gibi genç bir bayan Azerbaycan Türkü Dil bilimi arařtırmacısının, bu kadar zor, sabır, bilgi ve emek isteyen bir konuyu, yüzünün akı ile Dil bilimine, Türk Dünyasına kazandırması TAKDİR EDİLECEK bir başarıdır.

Genç arařtırmacını ve bütün çalışmalarını boyunca Onu yönlendirerek ilim yolunu açan kadim dostum-meslektaşım (Akademik) Prof. Dr. **KamalAbdula**'yıayrıca kutlarım.

Bu büyük eser, bir an önce basılıp, Dünya arařtırmacılarının ilgi ve bilgilerine sunulmalı; Türk Dili Tarihi derslerinde kaynak eser olarak kullanılmalıdır.

Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY

Türkolog-Mongolist-Altayist.

9 Şubat 2019, Ankara-Türkiye.

ÖN SÖZ

Fars dilinin leksikoqrafiyası dünya lüğətçilik tarixində özünə-məxsus yer tutur və başlanğıc tarixi IX-XI əsrlərdən etibarən hesablanır. Qeyd etmək lazımdır ki, fars lüğətlərinin leksikasına dair bu günə qədər ayrı-ayrı əsərlər yazılsa da, lüğətlərdə yer almış türk sözlərinə aid sisteməlik tədqiqat işi mövcud deyildir. Fars dilində türk leksikasına aid yazılan əsərlər yalnız müəyyən lüğətlərdən bəzi hissələrə əsaslanmış, əsasən, ümumi şəkildə və yalnız fars dili aspektindən araşdırılmışdır. S. Baxşəliyeva bu leksikanın araşdırılmasının həm də türkologiya elmi üçün son dərəcə önəmli olduğunu vurğulayaraq yazır: “Türk dillərinin qədim və orta əsrlərə aid yazılı abidələrindəki söz və qrammatik formaların inventarlaşdırılması türk sistemli dillərin, o cümlədən də Azərbaycan dilinin tarixinin qaranlıq səhifələrini işıqlandırmaq üçün böyük aktualıq kəsb edir. Türkologiyanın hazırki inkişaf mərhələsində türk dillərinə aid müxtəlif bədi və elmi əsərlərlə yanaşı, orta əsrlərdə ərəb və fars dillərində yazılmış lüğətlərin də hərtərəfli şəkildə öyrənilməsinə ciddi ehtiyac duyulur” (Baxşəliyeva, 2009, s. 130). Lüğətlər tərtib olunduqları dövrün və daha əvvəlki əsrlərin ən önəmli xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən mənbələrdəndir. Ehtiva etdiyi materialın bolluğu və əhatəliliyi cəhətdən isə izahlı lüğətləri xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Şərq ənənələrinə uyğun olaraq yazıçı və şairlər kimi söz sahibi olan lüğət tərtibçiləri lüğət yazılması zamanı həm də öz dövrləri, həyatları, o dönmənin mövcud dil mənzərəsi barədə məlumat vermiş, dilə yeniliklər gətirmişlər. Bundan başqa, izahlı lüğətlərdə yer alan sabit söz birləşmələri də dilçilik baxımından önəmli material kəsb edən dil vahidlərindəndir. Məlumdur ki, izahlı lüğətlər tərcümə lüğətlərindən yaranmış və əsasən, ikidilli lüğətlər əsasında inkişaf etmişdir. Lakin fars ikidilli lüğətləri müəlliflərin özlərinin də qeyd etdiyi kimi, əsasən, müəyyən bir dildə danışan insanlara başqa bir dilin öyrədilməsi məqsədi ilə tərtib olunmuşlar və bu zaman müəllifin işi yalnız həmin sözün qarşılığını verməkdən ibarət olur. Tədqiqat işində ən çox diqqət yetirilən məsələlərdən olan etimoloji izahlara

tərcümə lüğətlərində rast gəlinmir, lakin izahlı lüğətlərdə çox vaxt həm də alınma sözlərin qarşısında onların hansı dilə aid olduğu yazılır və bu, tarixi-müqayisəli tədqiqat zamanı əhəmiyyətli məqamlardandır. Fars-türk dil əlaqələri kimi geniş bir sahənin araşdırılmasında farsdilli lüğətlərin və bu lüğətlərdəki türk leksikasının tədqiqi son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Monoqrafiyanın mövzusu olduqca böyük bir dövrdə - XI-XVII əsrlərdə tərtib olunmuş farsdilli lüğətlərin təhlilindən ibarətdir. XI əsr ona görə fars leksikoqrafiyasının başlanğıcı hesab olunur ki, daha əvvəlki dönməyə aid lüğətlər əldə olmamış və ya bu lüğətlərdən dövrümüzdə yalnız müəyyən fraqmentlər gəlib çıxmışdır. Tədqiqat əsərində təhlil olunan nümunələr 5 fars lüğətindən seçilmişdir: لغت فارس “Lüğət-i fors”, صحاح الفرس “Sihah ul-fors”, فرهنگ جهانگیری “Fərhəng-i Cahangiri”, فرهنگ رشیدی “Fərhəng-i Rəşidi”, برهان قاطع “Bürhan-i Qate”. Ümumilikdə 12 cild kitabdan ibarət bu 5 lüğət dildə mövcud sözlərin işlənmə tarixi, leksikoqrafiyanın inkişaf prosesi barədə məlumat verə biləcək ən qədim fars lüğətlərindəndir. Əksər müəlliflər tərəfindən uğurlu hesab olunur və həcmcə kifayət qədər sözü əhatə edirlər. Bu lüğətlərin tərkibində fars dilində işlənməmiş digər dillərə məxsus sözlərə yer verilmiş və tərtib olunduqları dövrdə fars leksikoqrafiyasının inkişafında mərhələ təşkil etmişlər. Mənbə kimi seçilmiş 5 lüğət həm də özlərindən sonra tərtib olunmuş lüğətlərin dilinə, tərtib üslubuna təsir etmiş, hazırda əlyazması əldə olan və çapı həyata keçmiş lüğətlərdir.

Tədqiqat işində müqayisə zamanı “Sihah ul-əcəmiyyə”, “Töhfe-yi Hüsam”, “Fərhəng-i zəfanquya və cahanpuya”, “Fərhəng-i türki” və s. kimi bir çox ikidilli lüğətlərin də leksikasına istinad edilmiş, xüsusilə fars-türk lüğətləri daha diqqətli tədqiq olunmuşdur. Bundan başqa, fars leksikoqrafiyasında xüsusi əhəmiyyət daşıyan ərəbdilli lüğətlərin tərtibi məsələləri, leksikası da diqqətə alınmışdır.

Orta əsrlər fars dilçiliyinin inkişaf etdiyi dövəmdə İranla qonşuluqda mövcud güclü türk dövlətlərində olduqca zəngin və qədim türk mədəniyyəti, elmi sürətlə irəliləməkdə və yayılmaqda idi. Türk mədəniyyətindən geriyə çoxsaylı türk yazılı abidələri qalmaqdadır.

Bu abidələri ümumilikdə xronoloji cəhətdən bu cür sıralamaq mümkündür: 1) Mahmud Kaşğarinin “Divan-ü lüğət-üt-türk” əsəri; 2) Yusif Xac Hacib Balasaqunlunun “Qutadğu bilig” əsəri; 3) Əhməd Yüqnəki “Atəbət-ül-həqayiq” əsəri; 4) KDQ dastanları; 5) Nasir Rəbgüzi “Qisəs-ül-ənbiya”; 6) Xarəzmi “Məhəbbətnamə” əsəri; 7) Qıpçaq türkləri barədə məlumat verən ən zəngin mənbələrdən olan “Kodeks Kumanikus”; 8) Əbu Həyyan “Kitab-ül-idrak lisan-ül-ət-rak” əsəri; 9) İbn Mühənnə “Hilyət-ül-insan və həlbət-ül-lisan” əsəri. Qeyd edilən bu mənbələrin bəzilərinə də tədqiqat işində mühüm dilçilik mənbəsi kimi müraciət edilmişdir.

Monoqrafiyada, qeyd olunan fars lüğətlərindən başqa yuxarıda göstərilən türk mənbələri ilə yanaşı, bəzi digər əsərlərə də müraciət olunmuşdur. Bu günə qədər Orxon-Yenisey, o cümlədən digər türk abidələri barədə çoxsaylı əsərlər yazılmışdır. DTS, V. Radlov, L. Budaqov kimi müəlliflərin lüğətləri, M. Rasyanen, C. Klauson, C. Dörfer, F. Korş, bir çox Türkiyədə fəaliyyət göstərən alimlərin əsərləri monoqrafiyanın mənbələri rolunu oynamışlar.

Orta əsrlər farsdilli lüğətlərin araşdırılma tarixi, tərtib olunduqları tarixi şərait, mənbələr barədə məlumatlar, tərtib prinsipləri və bu kimi məsələlərlə bağlı bu günə qədər bir çox yazılar, məqalələr, qısa qeydlər, o cümlədən müəyyən sisteməlik araşdırmalar aparılmışdır, lakin XI-XVII əsrlərdə tərtib olunmuş farsdilli lüğətlərin ümumi leksikası, xüsusilə türk elementləri daha əvvəl sisteməlik şəkildə geniş miqyasda araşdırılmamışdır. Monoqrafiyada ilk dəfə olaraq orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə qeydə alınmış türk sözləri mümkün qədər əhatəli tematik qruplarda və çoxsaylı nümunələr əsasında tədqiq olunmuş, sözlərdə etimoloji, semasioloji, etno-lingvistik və digər aspektlərdə baş vermiş dəyişikliklər tarixi-müqayisəli araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Bu zaman sözlərdə baş verən fonetik, morfoloji proseslər də izlənilmişdir.

I FƏSİL

ORTA ƏSRLƏR FARSDİLLİ LÜĞƏTLƏRİN TƏDQIQI TARIXI

1.1. Fars dilinin leksikoqrafiyasının inkişaf tarixi və dil xüsusiyyətləri

Leksikoqrafiya dilçiliyin ən qədim sahələrindən hesab olunur. Ən qədim lüğətlər bizim eradan əvvəl tərtib olunmuşdur. A. Axundov yazır: “Dilçiliyin dilin praktik məsələləri ilə məşğul olmasının 5 min illik yaşı olması qeyd olunur və bu hadisənin e.ə III minilliyin sonlarında akkadlar və ya asori-babillərin şumer dili ilə öz dillərinin lüğətini hazırlamaqları ilə başladığı bildirilir” (Axundov, 2012, s. 7). Bununla belə, dilçiliyin başlanğıcını qədim hind dilçiliyi ilə bağlayırlar, çünki dilin bir çox xüsusiyyətlərinin mahiyyətinin hindlilərin verdiyi qrammatik quruluşda öz əksini tapdığı hesab olunur.

Leksikoqrafiyanın yaşı minilliklərlə ölçülür. Conatan Qrim yazır: “Leksikoqrafiya, lüğətlərin yazılması yazılı dilin özü qədər qədimdir” (Hartman, 2003, s. 3). “Leksikologiya ilə leksikoqrafiyanın tədqiqat obyektini eynidir. Hər ikisi dilin söz ehtiyatını öyrənir. Bu da onların bir-birinə yaxınlaşmasına səbəb olur” (Həsənov, 1999, s. 8). Lüğətlərin növləri müxtəlifdir: tərcümə lüğətləri, izahlı və ya birdilli lüğətlər, dialektoloji lüğətlər, terminoloji lüğətlər, hər hansı bir yazıçının dilinin lüğəti, frazeoloji lüğətlər, omonim, sinonim, antonimlər lüğəti və s. Bu lüğətlərin hansının birinci tərtib olunması həmin ərazidə danışılan dilin tələbindən irəli gələrək həyata keçirilmişdir. Ümumiyyətlə isə, leksikoqrafiya tarixində ilk lüğətlər qlossarilər adlandırılmışdır. “Qlossarilər (qədim sözlər lüğəti) söz, söz birləşməsi və ya ifadələrin birbaşa əlyazmasında və ya izah olunan yerdə mənalandırılmasıdır. Deməli, qlossa əlyazmaların mətnində və ya kənarında, mətnin sətir aralarında verilən şərhdir. Ayrı-ayrı qloslar tədricən müntəzəm işlədilmə nəticəsində kitaba çevrilmiş, kitabın xüsusi izahlı tipinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Qlossariləri mütəxəssislər yox, tərcüməçilər, arayışçılar, komiklər hazırlayırdılar” (Həsənov, 1999, s. 13-14).

Fars dilində dilçiliyin əsası leksikoqrafik əsərlə qoyulmuşdur. Fars dili ana dili olanlar bu dildə lüğət yaratmağa can atmamışlar. Lakin orta əsrlərdə Şərqdə baş verən bir çox ictimai-siyasi hadisələr, fars dilinin geniş ərazilərdə yayılması bu dilin öyrənilməsi zərurətini yaratmışdır. Məhz buna görə də ən qədim fars lüğətləri, əsasən, digər xalqlar, xüsusilə turanlılar tərəfindən tərtib olunmuşdur. C. Sadıqova yazır: “Orta əsrlərdə yaranan 250-dən çox müxtəlif quruluşlu fars lüğətinin təxminən 20 %-i demək olar ki, İran dillərində danışan, qalan hissəsi başqa xalqların nümayəndələri tərəfindən yazılmışdır” (Sadıqova, 1974, s. 79).

Fars lüğətçiliyinin yaranma tarixi IX-XI əsrlərdən başlayır, lakin hələ ən qədim fars lüğəti tərtib olunanadək bir çox qədim İran dillərində lüğətlər artıq mövcud idi. Sasani dövlətində Zərdüştlük dininin əhəmiyyəti, Avestanın mətninə olan böyük maraq və bu mətnin dəqiq yazılma tələbi həmin dövrdə yaranmış gürcü, aqvan (alban) şrifti kimi yeni, xüsusi şriftin yaranmasını zəruri etmişdir. Avesta şrifti də arami yazısının təkmilləşdirilmiş forması idi. Bu şriftlərin oxşarlığı tədqiqatçılara onların eyni bir mərkəzdə hazırlandığını deməyə əsas vermişdir. Sonradan orta fars dilində olan sözlər də Avesta şrifti ilə yazılmağa başlandı və belə yazı “pazənd” adlanırdı. Bu dövəmdə bir çox Avesta-orta fars dili, aramey-orta fars dili, soqdiya-orta fars dili lüğətləri çap olunmuşdu. Dəqiq sayı bəlli olmasa da, bu lüğətlərin əksəriyyətinin fraqmentləri bizim dövrə qədər gəlib çatmışdır. Belə lüğətlərdən biri “Frahang-i oim evak” Avesta-pəhləvi lüğətidir. Lüğətdə 1000 Avesta, 2250 pəhləvi, 833 digər dillərə məxsus sözlər (aramey), o cümlədən 24 pazənddə yazılmış söz vardır. Lüğətin müəllifi və dəqiq yazılma tarixi məlum deyildir. *Oim-evak* mətnin başlanğıcıdır, belə ki, avesta sözü olan *oim*-in orta fars dilində tərcüməsi *evak* olaraq göstərilmişdir.

Bizim dövrə gəlib çatmış digər bir qədim lüğət “Frahang-i pahlavik” adlanır. Lakin lüğətin dövrümüzə gəlib çıxmış əlyazmaları sonrakı dövrün məhsullarıdır. Ən qədimi XIV əsrə aid edilir.

“Frahang-i pahlavik” 1300 sözdən ibarətdir, amma alimlər belə hesab edirlər ki, ən ilkin variantında “Lügəti-i fors”da olduğu kimi 1000 söz olmuşdur. Hər iki lüğət 1771-ci ildə Anketil Düperon tərəfindən çap olunmuşdur. Bu lüğətlər ilk vaxtlar dərslük funksiyası daşıyırdı və əzbərdən öyrənilirdi, buna görə də həcmi kiçik olurdu. Qeyd edilən lüğətlər, o cümlədən bəzi digər lüğət fraqmentlərinin tərtibi və bu dönməndə yazılmış bir çox dini mətnlər və onların tərcüməsi, şübhəsiz ki, İranda lüğət işinin sonrakı taleyinə təsir göstərmişdir.

Orta əsrlərdə İranda dilçilik sahəsində diqqət mərkəzində və inkişafda olan sahə, əsasən, izahlı lüğətlərin tərtibi məsələləri idi. İzahlı lüğətlərə farsca *fərhəng* deyilirdi. Türkiyə türkcəsində ərəb mənşəli *lüğət* sözü yerinə, digər bir ərəb mənşəli söz olan *kamus*, fars mənşəli *fərhəng* sözü ilə paralel işlənmişdir. 1932-ci ildə Türk Dili Tədqiqi Cəmiyyəti tərəfindən bu sözlərin qarşılığı olaraq türk-mən dilində mövcud *sözlük* kəlməsi təklif olunmuşdur. Azərbaycan dilində hazırda (o cümlədən, özbək, uyuğ dillərində) ərəb mənşəli *lüğət*, fars dilində isə bütün növ lüğətlərə aid edilən *fərhəng* sözündən istifadə olunmaqdadır.

Fars izahlı lüğətlərinin sayı 200-dən çox olmuşdur. Farsdilli izahlı lüğətlərin tərtibinə IX əsrdən başlanılmışdır. İlk izahlı lüğətlər metaforalar, ərəb alınmaları, çoxmənalı sözlər ilə zəngin olan nəzm və nəsr nümunələrinin izahı məqsədilə tərtib olunmuşdur. Eyni zamanda müxtəlif ərazilərdə tərtib olunan ədəbi əsərlər həmin əraziyə məxsus və digər yerlərdə başa düşülməyən dialektizmlərlə dolu idi. Bütün bunlar uzun müddət orta əsrlər fars leksikoqrafiyasının əsas istiqamətini müəyyən etmişdir.

XI-XV əsrlərdə fars dili dedikdə klassik fars-tacik ədəbiyyatının dili nəzərdə tutulmuşdur, fars leksikoqrafiyası isə həmin klassik dildə tərtib olunmuş lüğət nümunələri nəzərdə tutulmuşdur. Əksər tədqiqatçılar bizim dövrümüzədək saxlanılmış ən qədim fars lüğətinin “Lüğət-i fors” olduğunu qeyd edirlər, lakin “Lüğət-i fors”un ən qədim farsdilli lüğət olmadığını bildirən və ondan əvvəl bir neçə qədim lüğətin adını çəkən müəlliflərin sayı az deyildir. Bu lüğətlər sırasında Əbu Həfs Soğdinin IX əsrin sonu - X əsrin əvvəllərində ya-

zıldığı qeyd olunan “Fərhang”i və ya “Risalə”sinin, Azərbaycanlı müəllif, şair Qətran Təbrizi tərəfindən təxminən 1046-1064-cü illər arasında tərtib olunmuş təqribən 300 sözdən ibarət, əldə olmayan “Təfasir fi-l-lüğət ül-fors”unun, şair Rudəkinin “Tac-əl-məsadir fi-l-lüğət-ül-fors”unun və bəzi digər lüğətlərin adını çəkirlər. Fikrimizcə, bu dövəndə tərtib olunmuş lüğətlərin ən erkənini müəyyən etmək hazırki dövrdə qeyri-mümkün görünür. Bunu deməyə əldə olan faktların çatışmazlığı, bir çoxlarının dəyişdirilib təhrif olunması, dünyanın bütün elmi mərkəzlərindəki əlyazmaların heç də hamısının tədqiq olunmaması və bu kimi bir çox digər faktlar əsas verir. Lakin qeyd etməliyik ki, haqqında danışılan dövrdə tərtib olunmuş lüğətlərin bir çoxu ya azərbaycanlı müəlliflər tərəfindən, ya da Azərbaycan ərazisində yaradılmışdır. Hətta S. Bayevski XI-XV əsr lüğətlərinin araşdırdıqdan sonra belə qənaətə gəlir ki, erkən fars leksikoqrafiya tarixini iki mərhələyə ayırmaq lazımdır: 1) Leksikoqrafiya ənənələrinin Ön Asiya, İran və Azərbaycanda yarandığı və formalaşdığı mərhələ (XI-XIV); 2) Fars leksikoqrafiyasının Hindistanda bərqərar olunduğu mərhələ (XIII-XV əsrlər) (Bayevski, 1989, s. 37). Bu dövəndə tərtib olunmuş lüğətlərə “Sihah ul-əcəmiyyə”, “Sihah ul-fors”, “Meyar-i Camali” və digərlərini nümunə göstərmək mümkündür. XII-XIII əsr fars leksikoqrafiyasında durğunluq dövrüdür. Bu dövrdə çox az lüğət tərtib olunmuş və saxlanılmışdır. S. Bayevski bu dövəni fars leksikoqrafiyası tarixində ağ ləkə adlandırır (Yenə orada) .

XIII-XIV əsrlərdə fars və ərəbdilli əsərlərdə türk dilinin təsiri müşahidə olunmağa başladı və bu təsirin artması türk dilinə tərcümə lüğətlərinin tərtibi ilə nəticələndi. Fars dili indiki Türkiyə ərazisinə, o cümlədən türklərin yaşadığı ərazilərə hələ Səlcuqilər dövründə (XI əsr) yol tapsa da, fars-türk lüğətlərinin tərtibinə XV əsrdən başlanılmışdır. Bu proses, əsasən, Osmanlı sarayında fars dili və ədəbiyyatının yayılması ilə başlanmışdır. Buna görə də Türkiyəni fars-türk lüğətlərinin tərtibində ayrıca mərhələ kimi qeyd edirlər. Fars-türk lüğətləri, əsasən, türkdilli əhaliyə fars poeziyasını anlamaqda kömək məqsədi güdüdü. Lüğətnamənin “Müqəddimə” hissəsində

qeyd olunur ki, iranlılar öz dillərinin lüğətlərini hazırlamağa maraqları olmadığı üçün, Hindistan, Türkiyə kimi saray dilləri farsca olan ölkələrin alimləri bu dilin lüğət tərtibi ilə məşğul olmuşlar (Dehxoda, 1994, s. 34).

Farsca-türkcə lüğətlərin sayı kifayət qədərdir. Belə dəyərli lüğətlərdən biri də “Fərhəng-i türki”dir. Bu lüğətin tərtibçisi Məhəmmədtəqi bəy vələdi-Əbu-l-Məsun bəy ibn Qivaməddin bəy Türkman Qaraqoyunlu olmuşdur. Lüğət müəllifin özünün dediyinə görə, Azərbaycan, türk, türkmən, özbək və uyğur dilləri materialları əsasında tərtib edilmişdir. Müəllif haqqında heç bir məlumat mövcud olmasa da, sözlər lüğətlərdə olduğu kimi tematik və ya semantik quruluşlarda deyil, əlifba sırası ilə verilmişdir. 72 bölmədən ibarətdir və 5 dildən istifadə olunmuşdur: kaşqar dili dedikdə müəllif uyğur dilini, rum məfhumu altında türk (osmanlı) dilini, turan dili ilə türkmən dilini, İraq məfhumu altında isə Azərbaycan dilini nəzərdə tutur (Baxşəliyeva, 2009, s. 27-31). Bu bölgü farsca lüğət və tarixi əsər yazmış bütün müəlliflərdə eyni olmuş, onlar Osmanlı türklərini *rum* və ya *rumi*, moñqolları *moğol*, Çin Türküstanı əhalisini isə *tor-kan-e xətai* adlandırmışlar.

18-ci əsrdən etibarən bəzi türkcə-farsca lüğətlər də tərtib olunmuşdur. Bu lüğətlərin sırasında “Ləcət əl-lüğət”, “Sənglax”, “Xülasə-yi Abbasi” və digərlərini göstərmək olar, lakin türk-fars lüğətlərinin sayı az olmuş və geniş yayılmamışlar. Belə lüğətlərdən biri “Sənglax”dır. Lüğət Ə. Nəvainin əsərlərinin başa düşülməsi məqsədilə Mirzə Mehdi xan Astrabadi tərəfindən tərtib olunmuşdur və 3 hissədən ibarətdir: türk dilinin qaydalarının izahı (Məbani ül-lüğət), türkcə-farsca lüğət, türk dilində yazılmış farsca-ərəbcə lüğət. Lüğətdə əksər türk sözlərinin farsca mənalarından başqa, ərəb, hind, osmanlı və yunan dillərində qarşılığı verilir. Lüğət 2014-cü ildə iki gənc tədqiqatçı Əli Bədəli və Səməd Cabbarpur tərəfindən redaktə olunmuşdur. Müəlliflər qeyd edirlər ki, lüğətin özündə verilən türk sözlərinin heç də hamısının farsca qarşılığı verilməmişdir. Təqribi hesablamalara görə hər 100 türk sözündən 25-nin qarşılığını vardır, onlar da fars dilindəki sanskrit, arami, ərəb və digər alınmalardan

ibarətdir. Bu məqsədlə müəlliflər bütün sözlərin farsca qarşılığını vermiş və lüğətdəki sözləri farsca-türkcə olmaqla sıralamışlar, lakin qeyd edək ki, lüğətdə verilən sözlər orijinaldakı sözlərin cəmi 1/3-ni əhatə edir*.

Ümumiyyətlə, ərəbdilli lüğətlərin, o cümlədən ərəb dilinin təsirinin fars dilinin inkişafında rolu danılmazdır. Ərəb dilində lüğətlər XI əsrdən etibarən tərtib olunmuşdur. Ərəblər istila etdikləri ərazilərdə yerli xalqları ərəb dilini, onun yazı qaydalarını öyrənməyə məcbur etmişlər, buna görə də fars və Azərbaycan dillərində çoxsaylı ərəb alınmaları mövcuddur. P. Xanləri qeyd edir ki, ərəb dili yalnız saray adamları, ədiblər, alimlər, hökumət, idarə aparatı və ictimai vəziyyətlə əlaqəsi olan insanlar arasında yayılmışdı və sadə İran xalqı bu dilə yad idi (Xanləri, 2003, s. 309). Elə bu səbəbdən İran alimləri fars dilçiliyinə, o cümlədən leksikoqrafiyaya etinasız yanaşmış, daha çox ərəbşünaslığın inkişafı ilə məşğul olmuşlar. Bu dövrdə çoxsaylı ərəb-fars lüğətləri tərtib olunmuşdur. S. Bayevski fars-türk lüğətləri barədə yazır: “Fars-türk lüğətləri, adətən, olduqca geniş həcmli leksikanı əhatə edir. Fars-türk lüğətlərinin İran filologiyası üçün əhəmiyyəti böyükdür. Lüğətlərdəki orta əsr fars leksikası üzrə ədəbi əsərlərdən və qədim farsdilli şairlərdən seçilmiş leksika zəngin materialdan ibarətdir. Onu da qeyd etmək maraqlıdır ki, fars-türk lüğətləri çox vaxt həm də fars dilinin leksik qrammatik oçerklərindən ibarətdir” (Bayevski, 1981, s. 127-128). Müəllif başqa bir əsərində yazır: “Fars-türk-ərəb dillərinin üzvi qarşılıqlı əlaqəsini demək olar ki, istənilən fars lüğətlərində izləmək mümkündür. Bu lüğətlərdə fars sözləri ilə yanaşı çoxsaylı ərəb, o cümlədən türk sözləri saxlanılmışdır. Ayrı-ayrı lüğətlərdə fars ədəbiyyatında istifadə olunan türk sözlərindən ibarət xüsusi bölmələr vardır” (Bayevski, 1966, s. 303).

XIII-XIX əsrlərdə fars leksikoqrafiyasının əsas inkişaf mərkəzi Hindistan olmuşdur. Hindistanın fars dilçiliyinin yeni mərkəzi olmasının səbəblərini Şəhriyar Nəqəvi belə izah edir: “Hindistan və Pakistanda böyük İran dövləti 7-ci əsrdə (hicri) bərqərar olunandan

*Farsca-türkcə lüğətlər haqqında daha ətraflı bax: Öz Y., 2010, 360 s.

sonra siyasi və dini məsələlərdən başqa, bu ərazilərdə ədəbi, mədəni sahələrdə də diqqətəlayiq inkişaf baş verdi. Dehli sultanlarının təşviqi nəticəsində bir çox mədəni sahələr, xüsusilə memarlıq sahəsi inkişaf etdi və bu inkişaf Teymurilərin vaxtında ən yüksək həddə çatdı. Lakin bütün digər sahələrə nisbətən Hindistan və Pakistan ərazisində yayılan və diqqətə, insanların sevgisinə səbəb olan sahə fars ədəbiyyatı olmuşdur, hindlilər və pakistanlılar bu şam ətrafında pərvanə tək toplanmış və hər məclisdə bu atəşi alovlandırırdılar. Bu diqqətin və təşviqin nəticəsində ədəbiyyat sahəsi, xüsusilə lüğət və təzkirələrin yazılması və s. inkişaf etdi, buna görə də Hindistan və Pakistan sultanlarının və böyüklərinin diqqətini nəzərə alan İran şairləri, yazıçıları, sənətkarları İrani Səfəvi şahların dövründə tərki etdilər və Hindistanın geniş və sehrli ərazisində fəaliyyətə başladılar” (Nəqəvi, 1962, s. 49). Qeyd etmək lazımdır ki, Mahmud Qəznəvinin, XI əsrədək Hindistana etdiyi yürüşlər, fars dilinin orada rəsmi, ədəbi və idari işlərdə işlənən dil olması nəticəsində çoxsaylı izahlı lüğətlər tərtib olunmağa başlandı. Əvvəlki dövənlərdə olduğu kimi bu dövrdə də ehtiyac səbəbilə lüğətlər iranlılar yox, digər millətin nümayəndələri, hindistanlılar və pakistanlılar tərəfindən daha çox tərtib olunurdu. S. Baxşəliyeva yazır: “Görkəmli özbək şairi və ictimai xadimi Zəhirəddin Babur 1526-cı ildə Hindistanda Böyük Moñqolların hakimiyyətinin əsasını qoyduqdan sonra həm Babur özü, həm də onun xələfləri elə şərait yaratdılar ki, Yaxın və Orta Şərq ölkələrində ictimai-siyasi və elmi əqidəsinə görə təqib olunan bir çox alim və şairlər, eyni zamanda istedadlı memarlar, rəssam və başqa sənət sahibləri Böyük Moñqol hakimlərinə tabe olan Hindistanda və Əfqanıstanda özlərinə sığınacaq tapırdılar” (Baxşəliyeva, 2009, s. 29). Hindistanda lüğətlərin tərtib olunmasının müsbət cəhətlərindən biri də odur ki, bu geniş ərazidə çoxsaylı xalqlar yaşayır və sıx əlaqədə idilər. Burada həm də çoxsaylı türkdilli tayfalar mövcud idi.

Hindistanda fars leksikoqrafiyasının inkişaf tarixini tədqiqatçılar ümumilikdə 3 mərhələyə bölürlər: 1. I mərhələnin XIII-XV əsrlərdən ibarət olduğu qeyd olunur. Bu dövrdə Hindistanda ilk lüğətlər yaranır. Fars dilinin getdikcə yayılması nəticəsində insanlar

fars dilini öyrəndiyindən lüğətlər onlara kömək məqsədi güdürdü. Bu dövəndə tərtib olunmuş lüğətlərə “Fərhəng-i Qəvvas” (XIII əsrin sonu – XIV əsrin əvvəlləri), “Dəstur əl-əfazil” (1342), “Daneşname-yi Qədər xan” (1405), “Ədat əl-füzəla”, “Fərhəng-i zəfanquya və cahanpuya” (1433), “Bəhr əl-əfazil” (1433/4), “Umman əl-məani” (1455), “Miftəh əl-füzəla”, “Şahname-yi Münyəri” və ya “Fərhəng-i İbrahimi”, “Mucəm əl-əcəm” (1493) və bəzi digərlərini nümunə göstərmək mümkündür*. Bu mərhələdə tərtib olunmuş lüğətlərin yeniliyi həm də ondadır ki, lüğətlərin tərtib prinsipində dəyişiklik yarandı. Artıq sözlər izah edilən sözün birinci hərfinə əsasən, bölmələr daxilindəki sözlər isə sonuncu hərfə əsasən əlifba sırası ilə düzülən sıralara ayrılırdı. Bu qayda “Dəstur əl-əfazil” və ona zaman etibarilə ən yaxın olan “Fərhəng-i zəfanquya və cahanpuya”da müşahidə olunur. Bütün sonrakı leksikoqraflar qəti surətdə bu yeni qaydaya riayət etmişlər. XVII əsrdən etibarən isə sözləri ilk hərflərə əsasən düzürdülər.

E. Umarov göstərilən lüğətlərdən “Şərəfname-yi Əhməd Münyəri” lüğətində nisbətdə daha çox türk sözləri olduğunu qeyd edir (Umarov, 1982, s. 10-11). Qeyd edək ki, adları çəkilən lüğətlərdən digərlərində, xüsusilə də “Fərhəng-i zəfanquya və cahanpuya” lüğətində çoxsaylı türk sözlərinin qeydə alındığı məlumdur.

İkinci mərhələ Hindistanda fars leksikoqrafiyasının çiçəkləndiyi dövrdür. Məhz bu dövrdə – XVI-XVII əsrlərdə bugünə qədər aktuallığını qoruyan bir çox lüğətlər tərtib olunur. Bu dövəmə aid lüğətlərin daha zəngin olması ilə bağlı belə bir fikir irəli sürülür ki, sultanlar, padşahlar ədəbi fars dilinin, onun yayıldığı ölkələrdə danışılan yerli dil və dialektlərlə qarışacağından ehtiyat etdikləri üçün daha təkmil lüğətlərin tərtib edilməsini istəmişlər. Əkbər şahın belə istəyi nəticəsində “Fərhəng-i Cahangiri”, Şahcahanın istəyi nəticəsində isə “Bürhan-i Qate” və bir çox digər lüğətlər tərtib olunmuşdur. Bu dövəndə tərtib olunmuş digər lüğətlərin sırasında “Töhfət əs-səədət”, “Qiyas ül-lüğət”, “Bürhan-i Qate”, “Fərhəng-i Anandrac” və digərlərinin adını çəkmək mümkündür. Hindistanda tərtib olun-

*Bu lüğətlərin hər biri haqqında ətraflı bax: Bayevski, 1989, s. 50-84.

muş lüğətlərin həcmi digər dövrlərə nisbətən daha da artıqdır, lüğətlərə alınma sözlər, dialektizmlər, frazeologizmlər, danışıq leksikası cəlb olunmuşdur. Qeyd edək ki, bu proses XVI-XIX əsrlərdə də davam etmiş və daha da irəliləmişdir.

Son dönəmlər Avropa dillərindən fars dilinə və o cümlədən, əksinə tərtib olunmuş çoxsaylı lüğətlər çap olunmaqdadır. İranda bir çox mərkəzlər ciddi şəkildə lüğətlərin çapı ilə məşğuldur. Bununla belə 3 izahlı ensiklopedik lüğət hələ də qüvvədədir. Ə. Nəfisinin “Fərnudsar” və ya “Fərhəng-i Nəfisi” lüğəti 1938-55-ci illərdə Tehranda 5 cildə çap olunmuşdur. Lüğətdə ərəbizmlər üstünlük təşkil etsə də, türk mənşəli sözlərə də rast gəlinir. Ə. Dehxodanın rəhbərliyi ilə çap olunan və çapı bugünədək digər müəlliflər tərəfindən davam etdirilən “Lüğətnamə-yi Dehxoda” öz həcminə və geniş izahına görə hələ də ən böyük lüğət ünvanını daşımaqdadır. Fikrimizcə, M. Moinin “Fərhəng-i farsî” adlı 6 cildlik lüğəti “Lüğətnamə”dən həcminə görə geri qalsa da, sözlərə verilən dəqiq izah, o cümlədən, əsasən, doğru etimoloji qeydlərə görə daha dəyərlidir. Lüğətdə çoxsaylı türk söz və söz birləşmələri, o cümlədən onların etimologiyası barədə zəngin məlumatlar yer almaqdadır.

Məlumdur ki, lüğətlərin müəyyən növü bir dilin lüğət tərkibinin bütün sahələrini hər nə qədər geniş həcmli olsa da, tamlıqla əhatə etmək iqtidarında deyildir. Buna görə də lüğətlərin müxtəlif növləri mövcuddur. Monoqrafiyada mənbə olaraq seçilən farsdilli lüğətlər izahlı lüğətlərdir. “Milli dilin izahlı lüğəti onun nitq mədəniyyətinin ən güclü silahıdır. Adətən, izahlı lüğətlərə universal və ya kompleks lüğət də deyilir. Belə ki, ondan söz haqqında bir sıra arayış almaq olur: sözlərin mənalari izah edilir, onların qrammatik, ekspressiv-üslubi səciyyəsi verilir, normativ yazılışı və tələffüzü qeyd edilir, bəzən sözün etimologiyasına da toxunulur. İzahlı lüğət praktik olaraq bir dilin sözlərini – dilin leksik tərkibini əhatə edirsə, nəzəri cəhətdən dilin lüğət tərkibini öyrənir” (Həsənov, 1999, s. 205). Beləliklə, hər bir lüğət həm də nəzəri məlumatlar toplusudur və fikrimizcə, iki dilin əlaqələri onların tarixi inkişafı prosesi izahlı lüğətlərdə daha aydın təzahür olunur. Buna həm də izahlı lüğətlərdə

tərtibçilərin öz üslubunu, fikirlərini daha aydın ifadə edə bilməsi imkanı da şərait yaradır. Fars lüğətlərində tərtibçilərin hər hansı digər bir müəllifdən nümunə gətirərkən həmin əsərə münasibəti, sözə yanaşması, həmin lüğətdən xəbərdarlığı kimi məlumatlar üzə çıxır, çox vaxt əldə olmayan müəyyən lüğət barədə ilkin ümumi məlumatlar məhz belə qeydlərin əsasında əldə edilir. Bundan başqa, lüğətlərdə tez-tez hər hansı sözün, o cümlədən türk mənşəli sözün etimologiyası barədə yazılarkən ”گویند، گویا” (quyənd, quya) “deyirlər ki” kimi sözlərin işlənməsi müəllifin bir söz barədə dəqiq məlumatının olmamasından xəbər verir və ya ”مشهور است/معروف است” (məşhur əst, məruf əst) “məşhurdur, yayılmışdır” kimi birləşmələr haqqında danışılan türk mənşəli sözün həmin dönmədə olduqca geniş işləklilik qazandığının göstəricisinə çevrilir. İzahlı lüğətləri bu cəhətdən hər hansı yazıçı və ya şairin dilinin lüğəti ilə müqayisə edirlər.

Tədqiqat işində mənbə olaraq seçilən lüğətlərin ən qədimi XI əsrə aiddir və bu lüğəti bir çox müəlliflər həm də dövrümüzə gəlib çatmış ən qədim lüğət hesab edirlər. Göstərilən 5 mənbənin hər biri haqqında qısa məlumat verməyi məqsədəuyğun hesab edirik:

Lüğət-i fors. Lüğətin müəllifi Əbu Mənsur Əli bin Əhməd Əsədi Tusidir. XI əsrin II yarısında Azərbaycanda tərtib olunmuşdur. Müəllifin lüğəti tərtib etməkdə əsas məqsədi şimal-qərbi İran və şərq Xorasan və Orta Asiya, əsas etibarilə isə Samani və Qəznəvi şairlərinin əsərlərində rast gəlinən sözlərin başa düşülməsi olmuşdur.

Bir çox müəlliflər bu lüğətin xüsusi dəyərə malik olmasını həm də onunla əlaqələndirirlər ki, lüğətdə qeydə alınmış leksika bölmələrə ayrılmış, əlifba prinsipi ilə tərtib olunmuş, lüğət bəndləri isə öz təsdiqini tapmış şeir nümunələri ilə daha da ətraflı izah edilmişdir. İstənilən lüğətdə şeir nümunələrinin verilməsi həmin lüğətdə izah edilən sözün dəqiq oxunmasına xidmət edir. Ə. Tusini vahid əlifba prinsipi əsasında izahlı lüğət tərtib edən ilk fars leksikoqrafı hesab edirlər. Ə. Tusi sözləri izah edilən sözün son hərfini əsas götürərək sıralamışdır. Lüğət ümumilikdə 3 dəfə çap olunmuşdur: P. Horn tərəfindən Vatikan nüsxəsi əsasında 1897-ci il çapı, 1940-cı

ildə A. İqbal tərəfindən 4 əlyazma əsasında ikinci çapı, 1957-ci ildə Dəbir Siyaqi tərəfindən 3-cü çapı. Dəbir Siyaqi P. Hornun çapını redaktə edərək lüğəti yenidən nəşr etdirmişdir.

Lüğətin tədqiqatçıları və bəzi digər müəlliflər “Lüğəti-i fors”un leksikası barədə yalnız müəyyən qeydlər aparmış, lüğət bütünlüklə V. Kapranov tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Müəllif lüğətdə şəxs adları, coğrafi adlar, məişət leksikası, fitonimlər kimi leksik qruplar, feil, ədat və s. kimi nitq hissələrini, dialekt, danışıq və arxaik leksikani, ərəb mənşəli sözləri və bu kimi bir çox qrupları əhatəli təhlil etmişdir.

“Lüğət-i fors”da qeydə alınmış türk mənşəli sözlərin sayı elə də çox deyildir. Bu sözlərin sırasında *yərəndaq*, *çaroq*, *şəm*, *çal*, *soğər*, *sonqor* və bəzi digər nümunələrin adlarını çəkmək mümkündür. Bəzi məqamlarda müəllif özü sözün türk mənşəyi barədə etimoloji qeyd aparır. V. Kapranovun Ə. Tusinin lüğətdə mübahisəli hesab etdiyi bəzi məqamlarda həmin sözün türk mənşəli ola bilmə ehtimalını irəli sürdüyü də müşahidə olunur. Belə ki, müəllif lüğətdə “üzüm salxımı” mənasında qeyd olunan باسنگ / باشنگ (*başəng/basənk*) sözünün türk mənşəli *baş* sözü ilə bağlı ola biləcəyini və ümumilikdə, bu sözün türk mənşəli ola bilmə ehtimalının böyük olduğunu qeyd edir (Kapranov, 1964, s. 56).

Fars leksikoqrafiyasının əldə olan ən qədim nümunəsi hesab olunan “Lüğət-i fors”da türk leksikasının qeydə alınması xüsusilə əhəmiyyətlidir. Belə ki, bu türk-fars dil əlaqələrinin qədimliyini və türk dilinin qonşu dillərə təsirini müşahidə etməyə imkan yaradır.

“**Sihah ul-fors**”. Əbdüləli Taəti bu lüğətin “Lüğət-i fors”dan sonra fars dilinin ən qədim mövcud lüğəti olduğunu qeyd edir (Dehxoda, 1994, s. 141). Lüğətin müəllifi Şəmsəddin Məhəmməd bin Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvanidir. Azərbaycanlı müəllif XIII əsrin II yarısı - XIV əsrin əvvəllərində yaşamış, 1330-cu ildə vəfat etmişdir. H. Naxçıvani “Sihah ul-fors” lüğətini 728-ci hicri-qəməri ilində Təbrizdə Xacə Qiyasəddin bin Rəşidəddin Fəzlullah dövründə yazmışdır. Lüğətin ən önəmli cəhətlərindən biri də budur ki, tərtibçi ilk dəfə olaraq sözləri yeni üsulla – son, ilk və orta hərflərə əsasən sıra-

lamışdır. Lüğət ümumilikdə 25 bab və 431 fəslə ayrılır. Lüğətin digər önəmli xüsusiyyəti lüğətdəki sözlərin daha düzgün yazılışını və oxunuşunu təmin edəcək təsviri metodun tətbiq olunmasıdır. Bu metod XIV əsrdən etibarən tətbiq edilir və daha etibarlı hesab olunur. Belə ki, sözlərin düzgün yazılışı və oxunuşu məqsədilə izah edilən sözün yazılışından sonra sözdəki səslərin növbələşmə qaydası verilir və daha sonra xarakteristikası aparılır. Məsələn, müəllif samit səs üçün lazımı qrafik işarənin istifadəsinin zərurətini göstərir. Lüğətin ön sözündə həm də ilk dəfə olaraq fars dilinin orfoqrafiyası və orfoepiyası məsələsinə toxunulmuşdur və “Sihah ul-fors”dan sonra bu qayda da genişlənərək digər lüğətlərdə əks olunmağa başlanmışdır.

Lüğət həcmcə özündən əvvəl yazılan lüğətlərdən seçilir. Belə ki, Qətran Təbrizinin lüğəti 300, Əsədi Tusinin lüğəti təminən 1000 fars sözündən ibarət olduğu halda, “Sihah ul-fors”da 2300-dən artıq fars sözü öz izahı ilə birlikdə əks olunmuşdur. Lüğətin əsas tərtib olunma məqsədi klassik fars poeziyasında işlənmiş çətin sözlərə izah vermək olmuşdur. Atasından fərqli olaraq, oğul Məhəmməd lüğəti farslar üçün yazmışdır. Müəllif qarşısına az işlənən, hətta arxaik sözlərdən ibarət lüğət tərtib etməyi məqsəd qoymuşdur. Buna rəğmədən belə bir lüğətdə türk sözlərinə rast gəlinməsi dil əlaqələrinin tarixinin qədimliyinin göstəricisidir.

Lüğət olduqca geniş leksik qruplardan, terminlərdən, dialektizmlərdən və s. ibarətdir. Qeyd edək ki, “Sihah ul-fors” lüğətinin müəllifinin cəmi iki mənbədən – Q. Təbrizinin “Təfasir” və Ə. Tusinin “Lüğət-i fors” əsərlərindən istifadə etdiyi qeyd olunur. Görünür, lüğətin etimoloji cəhətdən kəsad olması müəllifin ixtiyarında olan mənbələrin azlığı ilə əlaqədardır. Lüğətdə heç də bütün sözlər tam izah olunmur. Bəzən müəllif müəyyən sözün qarşılığının sinonimlər, dialektizmlər vasitəsilə, həmin sözün ərəb və türk dillərinə olan tərcüməsinin verilməsi ilə kifayətlənir. H. Zərinəzadə bu məsələ ilə bağlı yazır: “Sihah ul-fors”da bir çox dillərdən, o cümlədən türk dillərindən çoxsaylı alınma sözlər qeyd olunur: بیرق، تتق، تتماج، جوخا جوخا، يتاغ، يغما، جخماخ، بغاز، اكش، ارمغان، جارخ، و s. Lüğətdə onların mənşəyi barədə qeyd yoxdur, halbuki, Naxçıvani məlumat məqsədi

ilə Mahmud Kaşğarının DLT və İbn Mühənnanın “Hilyət ül-insan və həlbət ül-lisan” əsərinə və digər mənbələrə müraciət edə bilərdi” (Zərinəzadə, 1965, s. 566).

Bir çox türk mənşəli sözlərin izahı گویند “deyirlər ki”, رودیست “Türküstanda məşhur şəhərdir”, در ترکستان “Türküstanda məşhur şəhərdir” və bu kimi qeydlərlə məhdudlaşır. Bu kimi faktlar lüğətlərdəki türk leksikasının araşdırılmasının əhəmiyyətini daha da artırır. Lüğətdə müəllifin tez-tez apardığı qeydlər sırasına پدرم گفت (atam deyib) və یا رحمت الله علیه پدرم گفت (rəhmətlik atam deyib) kimi qeydlər də daxildir. Müəllif bu başlıqlarla atası Fəxrəddin Hinduşah ibn Naxçıvanının 60-dan çox beytini misal gətirmişdir.

Monoqrafiyanın üçüncü mənbəsini **“Fərhəng-i Cahangiri”** təşkil edir. Lüğətin müəllifi Nəvvab Əzüdüddövlə Mir Cəmaləddin Hüseyn ibn Fəxrəddin Həsən İncu Şirazi olmuşdur. Əkbər şahın istəyi ilə tərtib olunmuş lüğətin üstün cəhətlərindən biri odur ki, tərtibçinin ixtiyarında çoxsaylı mənbələr olmuşdur. Bu mənbələri müəllifin ixtiyarına Əkbər şah vermişdir. Şah bu məqsədlə Hindistanda olmayan lüğətləri də qısa müddətdə əldə etmiş və H. İncuya hər cür şərait yaratmışdır. “Demək olar ki, savadsız olan bu şahın kitabxanasında o dövr üçün zəngin olan 24 min nüsxə əlyazma toplanmışdı (Quliyev, 1963, s. 101). Müəllif 44 lüğətdən mənbə olaraq istifadə etmişdir. Lüğətin tamamlandığı dövrdə Əkbər şah ölür və oğlu Əbül Müzəffər Nurəddin Məhəmməd Cahangir hakimiyyət başına keçir. H. İncu lüğəti ona ithaf edir və “Fərhəng-i Cahangiri” adlandırır. “Fərhəng-i Cahangiri” 1293-cü ildə (1876) Laknauda ilk yazılma variantına əsasən iki cildə nəşr olunmuşdur” (Quliyev, 1963, s. 108).

“Fərhəng-i Cahangiri” lüğətinin leksikası kifayət qədər zəngindir, lüğətdə çoxsaylı türk sözləri qeydə alınmışdır. Lüğətin ən müsbət cəhətlərindən biri odur ki, müəllif türk sözlərini izah etməklə kifayətlənmir, lüğətdə həmin söz vasitəsilə yaranmış söz birləşmələrinə də yer verir. Məsələn, lüğətdə təkcə خاتون (*xatun*) türk sözü vasitəsilə yaranan 8 söz birləşməsinə rast gəlinir.

H. İncu bir çox dini mənbələrdən, o cümlədən Qurandan, Avestadan, pəhləvi mətnlərindən, qədim tarixi əsərlərdən və s. istifadə et-

mişdir. H. Bloşman qeyd edir ki, lüğətin dəyəri hər kəs tərəfindən o qədər qəbul olunmuşdur ki, “Fərhang” termini deyildikdə yalnız “Fərhang-i Cahangiri” başa düşülür, lakin lüğətin tərtibində istifadə edilən mənbələr qəflət içində itib batmışdır” (Bloşman, 1882, s. 15).

Fərhang-i Rəşidi. Bu lüğəti həm də ilk tənqidi lüğət hesab edirlər. Tərtibçinin adı Molla Əbdürrəşid bin Əbdülqafur Əlhüseyn Əlmədəni Öttətəvidir. Lüğət 1653-cü ildə tamamlanmışdır. Fars dilinin ikicildli izahlı lüğətidir. Qeyd etmək lazımdır ki, istər ümumiyyətlə leksikanın, istərsə də türk leksikasının tədqiqində bu lüğət, fikrimizcə, ən zəngin və öncül lüğətlərdəndir. H. Bloşman yazır: “Müəllifin istifadə etdiyi mənbələrin adı göstərilməyib, ona görə də hansı lüğətlərin ona bəlli olduğunu müəyyən etmək mümkün deyildir. Buna baxmayaraq məlumdur ki, lüğətin tərtibində əsas məqsəd müəllifin ən yaxşı lüğətlər hesab etdiyi “Fərhang-i Cahangiri” və Sururi Kaşaninin lüğətindəki səhvləri düzəltmək olmuşdur. Bundan başqa, müəllif Samani adlı şəxsin yazdığı lüğətdən sitatlar gətirir və bu mənbəni yüksək qiymətləndirərək leksikoqrafların qeyd olunan lüğətləri qorumalı olduqlarını bildirir” (Bloşman, 1882, s. 21). “Fərhang-i Rəşidi”də aydın müşahidə olunan məqamlardan biri də budur ki, müəllif bütün lüğət boyu əmin olmadığı sözləri dəqiqləşdirməyə çalışır, müəyyən edə bilməyəndə isə bu sözlə bağlı şübhələrinin olduğunu qeyd edir. Bununla belə, “Fərhang-i Rəşidi”nin müəllifi lüğətin girişində qeyd edir ki, Sururi Kaşani və “Fərhang-i Cahangiri”-nin tərtibçisi H. İncü öz lüğətlərini faydasız nəzmlərlə, nümunələrlə doldurmuş və onları bir neçə yerdə təkrar etmişlər və özü həmkarlarında müşahidə etdiyi bu səhvləri təkrar etməməyə çalışır. Lüğətdə həm də dəyərli etimoloji qeydlər mövcuddur.

XVII əsrdə Hindistan ərazisində tərtib olunmuş başqa bir farsdilli lüğət “**Bürhan-i Qate**”dir. Tərtib olunma tarixi daha dəqiq müəllifin özü tərəfindən 1062-ci hicri ili (1651/2-ci miladi ili) olaraq göstərilmişdir. Lüğətin müəllifi Məhəmməd Hüseyn ibn Xələf Təbrizidir. Bürhan onun təxəllüsüdür. Əli Əsgər Hikmət müəllifin həyatı barədə tarixi mənbələrdə əhatəli məlumatın mövcud olmadığı

ğını, kataloq və siyahı tərtibçilərinin də onunla bağlı geniş informasiya vermədiklərini qeyd edir (Təbrizi, 2013, s. 80).

Lüğət Dekan əyalətinin hakimi Şahcahan Sultan Abdulla Qütbşaha həsr olunmuşdur. “O, Cənubi Hindistan hakimlərinin 6-cısı idi və Dekanda yaratdığı dövlət 1687-ci ildə süquta uğramışdır” (Yenə orada).

“Bürhan-i Qate” fars-dəri dilinin ən yaxşı izahlı lüğətlərindən hesab olunur. Lüğət 20 mindən çox sözü əhatə edir. Sözlərin tərtib olunma prinsipində müəllif yenilik edərək sözləri izah olunan sözün birinci hərfinə əsaslanan sıra ilə düzmüşdür. Bölmələr daxilində isə sözlər birinci hərfdən sonra gələn hərflərin əlifba sırasına əsaslanır. Sonrakı dövrün leksikoqraflarının demək olar ki, hamısı bu prinsipə əməl etmişlər. Lüğətdə nəzm nümunələrinə yer verilməmişdir. Bu məqam barədə H. Bloşman yazır: “Bürhanın müəllifinin məqsədi nümunələr vermədən praktik lüğət tərtib etmək idi” (Bloşman, 1882, s. 18).

“Bürhan-i Qate”nin tərtibçisi bir çox mənbələrdən istifadə etmişdir. Müəllifin özü 4 mənbənin adını qeyd edir. Bu mənbələr “Fərhəng-i Cahangiri”, “Məcmə ül-fors”, “Sorme-yi Süleymani” və Hüseyn əl-Ənsarinin “Sihah ül-ədviyyə” lüğətləri olmuşdur. Hər biri bir neçə kitabdan ibarət bu 4 mənbə ilə yanaşı, lüğətin tərtibində daha çox mənbəyə istinad olunduğu məlumdur.

“Bürhan-i Qate”nin müəllifinin ən çox bəhrələndiyi lüğət qismində “Fərhəng-i Cahangiri”nin adı çəkilir. “X. Təbrizi yalnız “Fərhəng-i Cahangiri” lüğətinin leksikasından istifadə etməmiş, demək olar ki, bir çox məqamlarda onun üslubunu və verdiyi izah və tərkibləri olduğu kimi təkrarlamış və ya köçürmüşdür” (Təbrizi, 2013, s. 81).

Bu məqama H. Bloşman fərqli yanaşır və qeyd edir ki, “Bürhan-i Qate”də elə söz yoxdur ki, “Fərhəng-i Cahangiri” və ya “Məcmə ül-fors”da olmasın. Müəllif Bürhan-i Qate”nin tərtibçisinin işinə diqqətlə yanaşdığını bildirir və belə hesab edir ki, əgər “Bürhan-i Qate”nin müəllifi X. Təbrizi “Fərhəng-i Cahangiri”də verilən sözlərin artıq işlədilməyən mənalarnı öz lüğətindən çıxartmışdırsa, deməli, onun tərtib etdiyi lüğət daha faydalıdır (Bloşman, 1882, s. 19).

“Bürhan-i Qate” lüğəti bir neçə dəfə çap olunmuşdur. Lüğətin həm də türk dilinə tərcüməsi və çapı məlumdur. Belə ki, Mürsəl Öz-türk və Dərya Örs 2009-cu ildə Asim Əfəndinin tərcümə etdiyi lüğəti “Burhan-ı Kate” adı ilə yayınlamışlar. “Lüğətin son nəşri 1951-1956-cı illər arasında M. Moinin redaktəsi ilə həyata keçmişdir” (Peysikov, 1975, s. 195). Qeyd edək ki, sonrakı illərdə M. Moinin redaktəsini həyata keçirdiyi bu lüğət bir neçə dəfə təkrarən çap olunmuşdur. Lüğətin ən dəyərli cəhətlərindən biri M. Moinin orada verilən sözlər barədə digər daha müasir mənbələrə əsaslanaraq aparıldığı qeydlər və lüğətdəki səhvlərə dair verdiyi aşağı haşiyələrdir.

Qeyd edək ki, “Bürhan-i Qate”nin qeyd olunan bir çox müsbət cəhətləri ilə yanaşı, lüğətdə yer verilən səhvlər də uzun müddət müzakirə mövzusu olmuşdur. “Bürhan-i Qate”nin müəllifi özündən əvvəl tərtib olunmuş bütün lüğətləri nəzərdən keçirdiyi və onlardan xəbərdar olduğu üçün həmin lüğətlərdəki sözlərin sayını öz lüğətinə daha da artırmışdır. Məhz buna görə də lüğət həcmcə daha genişdir və bir çox dialektlərə (təxminən 29) xas sözləri də əhatə edir. Bununla belə, lüğətdə bir çox səhvlər də müşahidə olunmaqdadır. Ə. Hikmət belə səhvlərdən biri kimi qədim sözlərdə edilən yanlışları vurğulayır. Belə ki, X. Təbrizi qədim fars, pəhləvi dillərini bil-mədiyindən, bu dillərə xas olan, o cümlədən, zənd, pazənddə yazılmış sözlərdə səhvlər etmiş və fars sözlərinin köklərini ərəb sözlərinin kökləri ilə səhv salmışdır (Təbrizi, 2013, s. 90). Qeyd edək ki, bu və bu kimi digər səhvləri əsas götürən bəzi müəlliflər “Bürhan-i Qate” lüğətini tənqid etmiş, hətta Qalib təxəllüslü Əsədulla xan adlı hind yazıçısı bu lüğəti tənqid edən “Qate Borhan” adlı əsər yazmışdır. H. Bloşman bu əsərin başdan-ayağa təhqiramiz və ədəbsiz ifadələrlə dolu olduğunu və bir tənqidçi alim kimi müəllifinin reputasiyasına xələl gətirdiyini qeyd edir (Bloşman, 1882, s. 19).

Fars dilində tərtib olunan lüğətlər göstərilənlərlə məhdudlaşmır və sayı, həcmi getdikcə daha da artır. Bu lüğətlərdən danışarkən C. Sadıqova və T. Ələsgərova yazır: “Həmin lüğətlərdə sadəcə olaraq sözlərin izahı verilməmiş, leksik, fonetik, qrammatik izah üsullarından istifadə edilib onların tərkibi, qrammatik quruluşu, leksik

xüsusiyyətləri, dialekt fərqləri və s. göstərilmiş, sözlərin qrammatik izahına bir sıra hallarda müraciət edilmişdir. Demək olar ki, fars dilçiliyinin müxtəlif sahələri, o cümlədən fonetika, qrammatika, tarixi leksikologiya, dialektologiya əsasında biz o dövrün dilinin leksik tərkibi, qrammatik quruluşu, fonetik sistemi, dialekt materialları haqqında məlumat əldə edə bilərik. Bir sözlə, qədim fars leksikoqrafları, eyni zamanda fars fonetistləri, qrammatistləri, leksikoloqları, dialektoloqları olmuşlar” (Sadıqova, 1990, s. 8-9). Məhz bu aspektdən yanaşdıqda aydın olur ki, lüğətlərdə verilən sözlər əslində dilin fonetik, morfoloji, leksik və digər cəhətlərdən inkişaf tarixini izləmək baxımından dəyərli material ehtiva edir.

Hər bir dildə yeni sözyaratma üsulları mövcuddur. “Söz yaradıcılığı proseslərinin tarixi baxımdan öyrənilməsi leksika və qrammatika sahələri arasındakı qarşılıqlı əlaqə və təsir kimi məsələləri əhatə edən bir çox mövzuların araşdırılmasına kömək edir” (Məmmədov, 2009, s. 155). Dildəki sözlərin tədqiqi həmin dilin mənsub olduğu xalqın tarixi ilə birbaşa əlaqədardır. Hər hansı dilin fonetik sistemi və qrammatik quruluşu cəmiyyətin quruluşu ilə bilavasitə bağlı deyildir, lakin bunu dilin lüğət tərkibi barədə demək mümkün deyildir. Belə ki, dildəki faktların yaranması müəyyən tarixi hadisələrin nəticəsidir. Dilin lüğət tərkibi onun mənsub olduğu xalqın tarixi ilə əlaqədardır və bu dil faktlarını araşdırmaqla xalqın ictimai-siyasi, iqtisadi vəziyyətini və mədəniyyətini öyrənmək mümkündür.

Dildə tarixən yeni sözlərin yaranmasının bir neçə üsulu olmuşdur. Belə üsullardan biri də sözlərin kalkalaşdırılmasıdır. Fars dilində kalkalaşdırma müxtəlif dillərə məxsus sözlərə uyğun baş vermişdir. Fransız dilindən kalkalaşdırılmış *sibzəmini*, ingilis dilindən *asemanxəraş*, ərəb dilindən *doşvarrou* və Azərbaycan sözü olan qarabuğda sözündən *siyahqəndom* sözlərini nümunə göstərmək mümkündür (Peysikov, 1975, s.56).

Fars dilində yeni sözlərin yaradılmasında müşahidə olunan üsullardan biri də transpozisiyadır. Transpozisiya sözlərin bir nitq hissəsindən digərinə, başqa sözlə, bir leksik-qrammatik sistemdən digərinə keçməsidir. Bu hadisə, hər zaman söz yaradıcılığı faktı ol-

masa da, onu söz yaradıcılığından ayırmaq mümkün olmur. Konversiya transpozisiyanın xüsusi növüdür. Fars dilində konversiya üçün ən xarakterik nümunə addan – isim və sifətlərdən yaranmış feillərdir. Qeyd edək ki, nitq hissələrinin bu cür keçid prosesinə uğraması fars dilinə daxil olmuş türk sözlərində də müşahidə edilir.

L. Peysikov yazır: “Fars leksikasının bütün inkişaf mərhələlərində lüğət tərkibinin formalaşmasında əsas amilə çevrilən proseslər müxtəlif olmuşdur, bununla belə fars dilinin bütün tarixi mərhələlərində leksikanın inkişafında ən əsas və ən intensiv proses alınma sözlər və sözün semantik strukturunun dəyişməsi olmuşdur. Bu proseslərdən hansının lüğət tərkibinin tamamlanmasında əsas faktor olması sualına birmənalı cavab verməkdə çətinlik çəkirik, çünki dilin lüğət tərkibi bütünlüklə dilin özü kimi inkişafın qeyri-bərabərliyi qanuna tabedir” (Peysikov, 1975, s. 16).

Qeyd etmək lazımdır ki, fars leksikologiyasının qeyd olunan hər 3 inkişaf mərhələsində türk dillərinin müəyyən təsirləri müşahidə olunur. Belə ki, fars dilinə türk dillərindən yalnız türk sözləri deyil, türk şəkilçiləri, yarımaffiksləri, türk dilinə məxsus sintaktik strukturlar da keçmişdir. Nəticədə, fars lüğətlərində türk sözlərinin iştirakı ilə yaranmış çoxsaylı sözlərə rast gəlmək mümkündür. L. Peysikov qeyd edir ki, leksikanın və sözdüzəldici vasitələrin inkişaf prosesi tez-tez müxtəlif mənşəli morfemlərdən ibarət əcnəbi hibridlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Müəllif həm də bildirir ki, bəzi hibrid sözlərin tərkibini müəyyən etməkdə heç bir problem olmur, lakin bəziləri gizli hibridlərdir, tərkib hissələri dəyişib təhrif olunduğu üçün onların etimologiyasını müəyyən etmək çətin olur (Peysikov, 1975, s.28).

Lüğətlərdə qeydə alınan hibrid sözləri tərəflərin etimologiyasını nəzərə alaraq bir neçə qrupa bölmək mümkündür: **1) Birinci tərəfi fars, ikinci tərəfi türk mənşəli sözlərdən ibarət olan hibridlər.** Bu qrupa daxil olan mürəkkəb sözlərdən biri پولادسنجاق (puladsəncaq) sözüdür. Tərcüməsi “cəsurlar, qorxmazlar” kimi verilmişdir (Əttətəvi, 1958, s. 361). Bu mürəkkəb söz iki hissədən ibarətdir: birinci tərəf kimi çıxış edən پولاد (pulad) sözü bir çox əsərlər-

də (212, 216, 230) pəhləvi sözü kimi verilmişdir. Azərbaycan dilində olduğu kimi “polad, dəmir parçası” mənasına gəlir. سنجاق (*səncəq*) sözü Orxon-Yenisey abidələrində əks olunmuş ən qədim sözlərdəndir. Bir çox mənbələlərdə, o cümlədən fars lüğətlərində bu sözün müxtəlif yazılış şəkillərinə rast gəlinir: سنجوق (*səncuq*) (Sihah ul-fors), سنجق (*səncəq*) (Fərhəng-i Rəşidi, Fərhəng-i Əmid, L. Budaqov), سانجاق / صنجاق (*səncəq*) (L. Budaqov, V. Radlov), سانجاق / سانجاق (*sancaq*) (V. Radlov).

Sancaq düzəltmə sözdür. “Sanc” feil kökü + “aq” şəkilçisi modeli əsasında düzəlmişdir və fars lüğətlərində “bayraq” mənasında verilmişdir. “Bayraq” mənasında da bu söz *sanc* feili ilə əlaqədardır. -aq şəkilçisi -ək, -k, -q şəkillərində təzahür edir və feil köklərindən müxtəlif sözlər düzəldir. D. Rəhimova yazır: “Fars dilinə keçmiş bu şəkilçili sözlərin səciyyəvi cəhətlərindən biri də budur ki, onların tərkibindəki leksemlərin demək olar ki, hamısı indi də fəaliyyət göstərən və öz işləkliyi ilə fərqlənən feillərin kökləridir” (Rəhimova, 1998, s. 116). Yuxarıdakı nümunədə *poladsancaq* sözünün “cəsur” mənasına gəlməsinin izahı belə ola bilər ki, *sanc* feil kökünün DTS-də həm də “qalib gəlmək, məğlub etmək” mənası verilmişdir (Radlov, 1893, s. 483). Bundan başqa “Bürhan-i Qate”də bu sözün “bayrağı və nişanı olan əmir” mənasında da bir vaxtlar işləndiyi qeyd olunub (Təbrizi, 2013, s. 1171-1172). Beləliklə, bu müsbət cəhətləri bildirən həmin iki sözün birləşərək “cəsur” mənasına gəlməsi ilə nəticələndiyini demək mümkündür.

Bəzi hallarda bir hibrid müxtəlif formalarda qeydə alınmışdır. Məsələn, eyni mənada qeyd olunmuş شکر بوره (*şəkərbure*), شکر بورک (*şəkərburək*) sözləri fars-türk hibrid modeli əsasında yaranmış sözlərdəndir. شکر (*şəkər*) bir çox mənbələrdə (Fərhəng-i farsı, Fərhəng-i Əmid) pəhləvi sözü kimi göstərilmişdir. Lüğətlərdəki izahlara əsasən bu şirniyyətin hazırlanma qaydasına nəzər saldıqda onun Azərbaycan mətbəxinə mənsub şəkərbura ilə eyni olduğu anlaşılır. Beləliklə, ikinci tərəfi *burmaq* feilindən yaranmış bu sözün بور (*bur*) kökü -e və -ək şəkilçisi ilə işlənərək hər iki formada dildə mövcud olmuşdur.

Bu tip birləşmələr determinativ birləşmələr adlanır. Belə birləşmələrin tərəfləri arasındakı münasibətlər mürəkkəb sözləri bir neçə qrupa bölməyə imkan verir və bu birləşmələrdə birinci isim ikincini təyin edir. Bu cür birləşmələrin fars dilində sifət+isim, isim+sifət, say+isim və bu kimi bir çox növləri vardır. İkinci qrupa aid birləşmələr isə kopulyativ birləşmələr adlanır və bu birləşmələrin tərəfləri semantik cəhətdən bərabərhüquqlu olurlar. Belə birləşmələr arasında fars dilində, əsasən, ا (a), و (o) və digər bitişdirici elementlərdən istifadə edirlər. Lüğətlərdə türk mənşəli sözlərin də bu modelə uyğunlaşaraq yeni mürəkkəb sözlərin yaranmasında iştirak etdiyini görmək mümkündür. Məsələn, “çaxnaşma” mənasına gələn *çax/q* kökü vasitəsilə fars dilində “silah şaqqıltısı, cingiltisi” mənalı چخاخ (çəxaçəx) mürəkkəb sözü yaranmışdır. Göstərilən *poladsəncaq* nümunəsində *polad* sözü həm də konversiyanın bir növü olan adyektivləşməyə nümunədir.

Türk mənşəli adlar bir çox feillərin yaranmasında rol oynamışdır. Fars dilində alınma əsasdan yaranmış belə feillər فعل جعلی (*fel-e cəli*) “saxta feillər” adlanır. Ümumiyyətlə, istənilən dilin feil sistemində alınma sözlərə nisbətən az rast gəlinir. L. Bulaxovskiye görə, hər hansı dildə başqa dildən bir çox feilin alınması dilin öz keçmiş simasını itirməsi deməkdir (Zahidi, 1977, s. 49). Lakin fars dilində feil sisteminin genişliyi bəzi türk mənşəli köklər vasitəsilə fars dilində hibrid feillər yaranmasına səbəb olmuşdur: ارد کردن، چخ کردن، یغماکردن və s. Erkən lüğətlərdə feillər, adətən, ikinci tərəf kimi məsdər formasında verilir. Bəzi feillər aorist formasında verilmişdir.

Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə nitq hissələri barədə digər qeydlər də mövcuddur. “Töhfe-yi Hüsam” lüğətində *siz* əvəzliyinin farsca qarşılığı شما (*şoma*) olaraq verilib. Bu əvəzliyə İbn Mühənnə və Əbu Həyyan lüğətlərində də rast gəlinir (Ələsgərova, 1996, s. 45). Lüğətlərdə həmçinin یواش (*yəvaş*) zərfi، چلاق (*çolaq*)، شلتاق (*şeltaq*)، چابک (*çabok*) və digər sifətlər də qeydə alınmışdır. Ümumiyyətlə isə, lüğətlərdə qrammatik qeydlərə çox az və zəif şəkildə rast gəlinir. S. Bayevski qeyd edir ki, bu mənada ən seçilən lüğət “Fərhəng-i zəfanquya və ca-

hanpuya”dır. Bu lüğətdə sözlər sadə və mürəkkəb olmaqla ayrılır, məsələlər, alınma sözlər isə ayrıca verilir (Bayevski, 1989, s. 108).

2) Ərəb və türk mənşəli sözlərdən ibarət olan hibridlər.

Türk sözləri ərəb mənşəli sözlərlə də birləşərək hibrid mürəkkəb sözlər yarada bilirlər. Belə sözlər fars lüğətlərində də yer almışdır. “Fərhang-i Rəşidi”də rast gəldiyimiz خاله بیبی (*xalebibi*) sözü “ərəb+türk” hibridləri sırasındadır (Əttətəvi, 1958, s. 562). خاله (*xale*) ərəb mənşəlidir və fars dilində, o cümlədən bir çox türk dillərində alınma söz kimi mövcuddur. بیبی (*bibi*) sözü isə türk mənşəlidir. “Bürhan-i Qate”də yazılıb: “Bibi - yaxşı qadın və evin xanımı” (Təbrizi, 2013, s. 704) M. Moin bu sözün şərqli türk dillərindən alındığını qeyd edir (Moin, 2009, s. 617). Qeyd edək ki, bibi sözü fars dilində بیبی حکیمه (*bibihəkimə*), بیبی خاتون (*bibixatun*), بیبی زبیده (*bibi zobeyde*), بیبی حیات (*bibihəyat*), بیبی شیروان (*bibişirvan*), بیبی کلا (*bibikəla*) və bu kimi toponimlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu kimi birləşmələrin sayı lüğətlərdə çoxdur. M. Mirzəliyeva qeyd edir ki, sintaktik layda da söz yaradıcılığını izləmək mümkündür. Belə ki, sintaktik əlaqələrin mühüm rol oynadığı söz birləşmələrinin, hətta bəzən cümlələrin vahid məfhumu ifadə etməklə mürəkkəb sözə çevrilməsi də söz yaradıcılığı prosesinin təzahürüdür” (Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiya məsələləri, 2012, s. 13).

خاله بیبی (*xalebibi*) birləşməsi iki sözün yanaşması nəticəsində yaranmışdır və bu türk-ərəb hibridi, əslində, yemək adı ifadə edir. Bu yemək barədə “Bürhan-i Qate”də yazılır:

خاله بیبی - نام آشی است از آشهای آرد که در آن برنج نیز کنند

(Təbrizi, 2013, s. 704).

(*Xalebibi - undan hazırlanmış şorba adıdır, ona düyü də əlavə edirlər*).

Belə hibridlərin sayı lüğətlərdə kifayət qədərdir.

“Söz kökünə söz artırmaq yolu ilə söz yaradılması dilçilik ənənəsində daha çox sintaktik yolla söz yaradıcılığı adlanır” (Axundov, 2012, s. 160). Buna görə də göstərilən nümunələr lüğətlərdəki sözlərin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini kompleks şəkildə öyrənməyə imkan yaradır. Yeni sözlərin yaranmasının ən geniş ya-

yılmış üsulu olan morfoloji üsul söz kökünə müxtəlif şəkilçilər artırmaqla sözlərin düzəldilməsidir.

Fars dilində işlədilən türk şəkilçiləri türk alınmalarının tərkibində fars dilinə keçmişdir. Bəzi şəkilçilər həm də sonradan dildə möhkəmlənərək fars sözlərinə artırılmışlar. Fars dilinin zəngin şəkilçi sistemi vardır. L. Peysikov qeyd edir ki, fars dilində təxminən 80 növ sözdüzəldici şəkilçi mövcuddur (Peysikov, 1973, s. 70). Şəkilçilərin sayının çoxluğu onların sinonim kimi çıxış etmə hallarını artırır. “Fars dilində sözdüzəldən sinomorfemlər” əsərində T. Cahangirov qeyd edir ki, fars dilində affiksəl söz yaradıcılığının elə məqamları vardır ki, bu və ya başqa bir affiks eyni semantik sərəya malik düzəltmə sözlər yaradır, başqa sözlə, müxtəlif sözyaradan affikslər semantik-funksional planda sinonim kimi çıxış edirlər (Cahangirov, 2009, s. 5). Məhz buna görə lüğətlərdə bəzi türk mənşəli köklərin müxtəlif fars şəkilçiləri ilə yaradılmış bir sıra həm müxtəlif, həm eyni semantikəli variantları mövcuddur. Bəzən isə türk mənşəli şəkilçilər fars mənşəli şəkilçilərlə sinonim kimi çıxış edərək eyni kökə birləşə bilirlər. Məsələn, T. Cahangirov گِر (gər) şəkilçisindən danışarkən onun sinonimi kimi qeyd etdiyi suffikslərin sırasında چی (çi) şəkilçisinin də olduğunu qeyd edir (Cahangirov, 2009, s. 60). گِر (gər) şəkilçisi də چی (çi) şəkilçisi kimi müəyyən fəaliyyəti ifadə edən şəkilçiləri bildirən isimlər formalaşdırır. Fars dilində mövcud bəzi türk mənşəli sözlərdə -çi şəkilçisi feil kökünə birləşmişdir. D. Rəhimova qeyd edir ki, -çi şəkilçisinin feil kökünə birləşib söz yaratması türk dillərində feillə ismin semantik ortaqlığı olduğu dövrə, deməli, daha qədim dövrə aiddir (Rəhimova, 1998, s. 143). Ona görə də müəllif “feil kökü+چی (çi)” modeli əsasında yaranmış türk sözlərinin fars dilinə çox qədimdə keçdiyini hesab edir. Feillər hər bir dilin ən ilkin leksik qatlarındanır. چی (çi) şəkilçisinin müxtəlif nitq hissələrinə artırılması sonrakı dövrlərə məxsus prosesdir. R. Əskər yazır: “Müasir dilimizdən fərqli olaraq, DLT-də -çl, -çi şəkilçisi saylardan (məsələn, milyonçu, beşinci və s.) və yer adlarından (məsələn: Dəvəçi, Sabunçu, Qurbançı və s.) yeni isimlər yaratmır, çünki həmin dövrdə bu cür anlayışlar və söz düzəltmə üs-

lubu ümumən olmamışdır (Əskər, 2008, s. 151). *-çi* şəkilçisi türk dillərinin bütün inkişaf mərhələlərində ən məhsuldar şəkilçilər sırasında olmuşdur. DLT-də *avçı* (ovçu), *ayaqçı* (dulusçu), *işçi*, *savçı* (quda, elçi), *qaraçı* kimi sözlərə rast gəlinir. Lakin fars dilində *-çi* şəkilçisinin işlənməsi sonrakı dövrün məhsuludur. Azərbaycan dilində 4 fonetik variantı olan bu şəkilçi fars dilində yalnız bir fonetik variantda (*-çi* formasında) mövcuddur, lakin ən qədim farsdilli əsərlərində bu şəkilçi cingilti samitlə *-ci* şəklində işlənmişdir. T. Cahangirov bu fonetik variant haqqında yazır ki, fars dilinə *چی* (*çi*) şəkilçisinin keçmə tarixi hələ də dəqiqləşməyib. Belə ki, S. Nəfisi bu şəkilçinin fars dilinə Teymurilər və Səfəvilər, T. Bəssari Qəznəvilər dövründə Türkiyə türkcəsi vasitəsilə keçdiyini, M. Məşhur isə ilk dəfə “Tarix-i Beyhəqqi” əsərində bu şəkilçinin qeyd alındığını bildirir. Müəllif bu məsələ haqqında yazır: “Bizim topladığımız materiallara əsasən *چی* (*ci*) morfeminə fars dilində çox daha öncə Firdovsinin “Şahnamə” və M. Nəvşəhinin “Tarix-i Boxara” əsərlərində rast gəlinmişdir və bu əsərlər “Tarix-i Beyhəqqi”dən daha əvvəl yazılmışdır” (Cahangirov, 2009, s. 60-61). Qeyd etmək lazımdır ki, *-çi* suffiksi fars dilində, qeyd olunduğu kimi, uzun əsrlərdir mövcud olmaqla bərabər dildə aktivliyi yalnız türk və fars sözlərinə deyil, fars dilində mövcud rus-Avropa alınmalarına artırılması ilə də ölçülür. Məsələn, *پستچی* (*postçi*) poçtalyon (Avropa mənşəli sözlərin farsca-Azərbaycanca lüğəti, 2008, s. 30), *دروشکچی* (*doroşkeçi*) faytonçu (Yenə orada, s. 38) sözlərində *چی* (*çi*) şəkilçisi müvafiq olaraq italyan və rus mənşəli sözlərə artırılmışdır. Belə sözlərin sayını artırmaq mümkündür: *کالسکه چی* (*kaleskeçi*), *تلگرافچی* (*telegrafçi*), *تلفنچی* (*telefonçi*) və s. İlk vaxtlar türk sözlərinin tərkibində işlədilən və yeni alınmış sözlərinə qoşulan bu affiks sonradan məhsuldarlığını artırmış, söz birləşmələrinə, o cümlədən ərəb mənşəli mürəkkəb birləşmələrə artırılmışdır.

Lüğətlərdə *-çi* şəkilçisinin mənə formalaşması prosesində iştirak etdiyi də müşahidə olunur. “Fərhang-i Rəşidi” lüğətində yer almış *چمانچی* (*çəmançi*) sözü fars-türk hibridlərindəndir (Əttətəvi, 1958, s. 538). *چمیدن* (*çəmidən*) feili “zərif yerimək, süzülmək” mə-

nasına gəlir. Bu feilin kökü olan چم (çəm) sözü ان (an) feili sifət şəkilçisi ilə işlənərək “zərif, gözəl yeriyan” mənasını ifadə etmiş olur. İkinci mənada isə bu söz چمانه (çəmane) şəklində işlənərək “şərab piyaləsi” mənasını bildirir. -çi şəkilçisi artırılarkən isə چمانچی (çəmançı) sözü “şərab içmək üçün səhəng” mənasını ifadə edir. Beləliklə, adətən “sənət, peşə sahibi” mənalarını bildirən bu şəkilçi burada fars sözü ilə işlənərək əşya adı mənasına gəlmişdir.

Fars dilində işlədilən türk şəkilçilərinin sayı -çi suffiksi ilə məhdudlaşmır. Belə şəkilçilərə nümunə olaraq L. Peysikov -taş, -ulu(-ule/-lu) suffikslərini nümunə göstərir (Rastorquyeva, 2003, s. 50). Müasir fars lüğətlərindən olan “Fərhəng-i farsı”da -lu⁴ şəkilçisi ilə düzəldilmiş çoxlu türk alınması qeydə alınmışdır: قره باشلو (qərebaşlu), قره بوغلو (qərebuğlu), قره قویونلو (qəreqoyunlu), قره قاشلی (qəreqaşli) və s. (Moin, 2009, s. 1453-1455). -taş suffiksi az məhsuldarlıqdadır, arxaikdir. Bir neçə sözə birləşmiş şəkildə saxlanılmışdır: xeyltaş, xacətaş, şəhrtaş, Teymurtaş (şəxs adı). -taş ən qədim suffikslərdən olub DLT-də dəfələrlə rast gəlinir. -daş suffiksini fonetik variantlarından olduğu qeyd olunur. Digər fonetik variantları -dəş, -diş, -diş-dir. Ə. Şükürlü qeyd edir ki, -daş adlardan isim düzəldən şəkilçidir. Bu suffiks vasitəsilə əmələ gələn isimlər müəyyən bir işin icrasında, hərəkətdə iştirakçı, həmtay olan şəxs anlayışını ifadə edir. Bu şəkilçiyə qədim göytürk yazılı abidələrində çox az təsadüf olunur: kadaş (qohum), adaş (yoldaş, dost, arxadaş). Yenisey abidələrində yalnız bir dəfə rast gəlinən kağadaş (qohum), olsun ki, kadaş sözünün ilk şəklidir (Şükürlü, 1993, s. 78). Fars dilində bu şəkilçiyə, əsasən, -taş şəklində rast gəlinir. V. Aslanov yazır ki, belə görünür ki, bu affiks Azərbaycan dilindən fars dilinə XIII əsrdən çox əvvəl daxil olub (Aslanov, 2012, s. 109-110).

“Fərhəng-i Rəşidi” lüğətində -taş şəkilçisi vasitəsilə düzəldilən خيلتاش (xeyltaş) sözü qeydə alınmışdır (Əttətəvi, 1958, s. 631). Bu söz “ərəb+türk” modeli əsasında yaranmış hibriddir. خيل (xeyl) ərəb dilində “at sürüsü”mənasına gəlməkdədir. خيلتاش (xeyltaş) sözü ilk vaxtlar “eyni dəstədə olan iki atlımın bir-birinə münasibəti”ni ifadə edirdi, lakin sonradan “orduda müəyyən dərəcə” mənasına gəl-

miş, hətta müəyyən dövrdə “qulam” mənasını ifadə etmişdir (Əmid, 2010, s. 543). “Qulam” mənasını M. Moin daha da dəqiqləşdirir və “eyni bir dəstədə olan nöqərlər və qulamlar qrupu” adlandırır. Müəllif *xeyltaşın* həm də “dəstənin əmiri” mənasını ifadə etdiyini yazır (Moin, 2009, s. 1471).

Fars dilində işlənmiş digər bir türk mənşəli şəkilçi خَل (lax) suffiksidir. Bu suffiks də fars dilində qeyri-məhsuldar olub müəyyən düzəltmə sözlərin tərkibində saxlanılmışdır. *-lax* şəkilçisi sonradan bəzi fars mənşəli sözlərə də artırılaraq düzəltmə sözlər yaratmışdır. خَل (lax) suffiksini fars dilində müstəqil söz kimi işləndiyinə dair bəzi müəlliflərin qeydləri mövcuddur*. N. Baskakov da qeyd edir ki, *-luk/-lik* affiksi müstəqil mənəli *lik* sözü ilə bağlıdır, bu sözə yeni uyğun və digər dillərdə “çox, bol, tam” mənalarında rast gəlinir. E. Sevortyan *-laq* şəkilçisinin iki şəkilçinin birləşməsindən yarıdığını düşünür. Belə ki, müəllif qeyd edir ki, *-laq* formasında bir tərəfdən feildən yaranmış adlara məxsus məkan anlayışı, digər tərəfdən *-liq* affiksində xas təbiət predmetlərinin çoxluğu anlayışı birləşmişdir (Türk dillərinin etimoloji lüğəti, 170, s. 217). T. Çxeidze fars dilində *-lax* şəkilçisini türk mənşəli hesab edir və yazır: “Ədəbi Türkiyə türkcəsində məkan anlayışı ifadə edən *-lik*, *-liq* suffiksləri geniş yayılmışdır. J. Deni onlara yakut dilindəki *-ləx (lax)* və osmanlıcadakı *-laq-ı* (qış-laq, ot-laq, tar-laq və s.) aid edir. Beləliklə, türk dillərində *-lax* şəkilçisi fars dilində olduğu kimi ayrıca xarakterizə olunmur. O, məkan anlayışı (*-lik*, *-liq*, *-lan*, *-lik*, *-laq*, *-ləq*, *-lax*) ortaq mənşəli suffikslər qrupuna daxildir. Bu məqam *-lax* suffiksini türk mənşəli olmasını təsdiq edir” (Çxeidze, 1969, s. 32-33).

“Azərbaycan dilinin orfoqrafik normalarında qeyd olunur ki, müasir ədəbi dildə iki və çoxhecalı sözlərdə *-x* sonluğu yoxdur. Halbuki, bir qayda olaraq, *-q* ilə bitən bütün çoxhecalı sözlər *-x* ilə tələffüz olunur. Ə. Firdovsi, Ə. Xaqani, N. Gəncəvinin əsərlərində *-laq* ilə deyil, məhz *-lax* affiksi ilə düzələn sözlərə rast gəldiyindən, biz *-laq* suffiksi ilə yanaşı, onun fonetik variantı olan *-lax-ı* da qəbul edir və bu nəticəyə gəlirik ki, qarşılaşma xüsusi ilə sözün so-

*Вах: Персидско-русский словарь, 1983, s. 122.

nunda bütün Azərbaycan dilinin inkişaf mərhələlərində onun xarakterik cəhəti olmuşdur” (Aslanov, 2012, s. 103). *-laq* suffiksi ilə düzəldilmiş türk sözlərinə türk dillərinin ən erkən inkişaf dövründən bəri rast gəlinir. *Qışlaq və yaylaq* sözləri bir çox dünya dillərinə keçmişdir. DLT-də həm də “quşların çox olduğu yer” mənasında *quşlaq*, “su olan yer” mənasında *suvlağ* sözlərinə rast gəlinir (Kaşğari, 2006, s. 387; 546).

Fars dilində həm də bəzi türk mənşəli yarımaffikslər mövcuddur. L. Peysikov bu yarımaffikslərin sırasında باشی (*başi* – baş sözündən), بگی (*begi* – bəy sözündən) şəkilçi-morfemlərini göstərir və qeyd edir ki, onlar yalnız türk deyil, ərəb, fars mənşəli sözlərə də artırılır: باغبانباشی (*bağbanbaşi*), حکیمباشی (*həkimbaşi*), دادبگی (*dadbegi*), قلعه بگی (*qələbegi*) və s. (Peysikov, 1975, s. 51). Bu proses ikitərəfli baş vermiş, Azərbaycan dilinə də fars dilindən bir çox suffiks və yarımaffikslər keçmişdir. Azərbaycan dilində bir qayda olaraq suffiks kimi qəbul olunmuş *-xana* şəkilçisi fars mənşəlidir. Fars dilində bəzi müəlliflər bu sözün *ketabxane*, *karxane* və s. kimi sözlərdə, əslində, söz birləşməsinin tərkib hissəsi kimi çıxış etdiyini bildirsələr də, bu müstəqil mənalı söz göstərilən birləşmələrdə ikinci komponent kimi çıxış edərək bir növ şəkilçiləşmişdir.

Lügətlərdə həm də bəzi türk mənşəli sözlərin fars şəkilçiləri ilə işlənərək hibrid yaratdığı bir çox sözlərə rast gəlinir. Belə sözlərdən bəziləri yenidən türk dillərinə hibrid şəklinə qayıdaraq leksik bumeranqa çevrilmişdir. Məsələn, یناقی (*yataği*), چخماقی (*çəxmaği*) və s. Türk sözləri ilə hibrid yaratmış şəkilçilər arasında یای نسبت (*yay-nesbət*) xüsusi aktivliyə malikdir. Türk sözləri fars dilinə keçərkən fars dilinin qayda-qanunlarına uyğun olaraq müəyyən dəyişikliyə uğrayırlar və bu, bəzi hallarda onların mənşəyini müəyyən etməkdə problemlər yaradır. Şəkilçilərin rolu həm də ondan ibarətdir ki, bu sonluqlar fars dilində türk sözlərinin müəyyən edilməsi prosesinə kömək edir. H. Zərinəzadə bu şəkilçiləri 1) -aq, -ag, -ək, -ok ilə bitənlər; 2) -mə//ma ilə bitənlər; 3) -uq, -oq, -iq, -uk ilə bitənlər; 4) -çi, -ci ilə bitənlər; 5) -liq, -leq, -loq ilə bitənlər; 6) -laq, -lax ilə bitənlər; 7) -maq, -məq ilə bitənlər; 8) -ar, -ər ilə bitənlər; 9) -er, -or

ilə bitənlər; 10) -ol, -avol ilə bitənlər; 11) -daş, -taş ilə bitənlər; 12) -gə, -ğə, -qə//qə, -kə//ka, -gə//ge ilə bitənlər; 13) -qi, -qu, -ğu ilə bitənlər olmaqla 13 yarımqrupa bölmüşdür (Zərinəzadə, 1962, s. 66-67). D. Rəhimova müasir fars dilində işlənən türk sözlərini məhz bu sonluqlara görə qruplaşdırmışdır.

Qeyd edək ki, hazırki monoqrafiyada orta əsrlər farsdilli lüğətlərdən türk elementlərinin seçilməsi zamanı bəzi məqamlarda göstərilən təsnifatlara, o cümlədən, ümumiyyətlə, şəkilçi sisteminə də əsaslanılmışdır.

Türk sözlərinin müəyyənləşdirilməsində və təhlilində köməkçi vasitə rolunu oynayan digər bir metod **fonetik üsuldur**. Fars dilində alınma türk sözlərinin birmənalı şəkildə tabe olduqları hər hansı fonetik qayda-qanun mövcud deyildir. Bununla belə, türk dillərinə xas bəzi fonetik xüsusiyyətlər bu sözləri müəyyən etməkdə köməkçi olur. Əksər iransünaşların bildirdiyi kimi, İslam dininin yayılmasından sonrakı 5-6 əsr ərzində fars yazısında fonetik və orfoqrafik cəhətdən sabit qaydalar mövcud olmamışdır. Bu da eyni bir sözün yazıçılar, katiblər tərəfindən müxtəlif şəkillərdə yazılması ilə nəticələnmişdir. Bunun əsas səbəbi fars dilinin fonetik sistemi ilə ərəb dilinin fonetikasını arasında ciddi fərqlərin olmasıdır. P. Xanləri yazır: “Fars dilində xəttin vahidliyi səbəbilə ərəb dilindən alınmış sözlərin müəyyən yazı forması olsa da, tələffüzdə ص, ث sin (س)-lə, ض, ظ, ذ ze (ز) ilə, ط te (ت) ilə, iki dodaq arasında ingilislərin w kimi tələffüz olunan ərəb و-ı isə fars و-na çevrilmişdir” (Xanləri, 1987, s. 115). Beləliklə, məlum olur ki, dışarası, emfatik samitlərin hamısı bir səslə ifadə olunmuş olur.

Ərəb dilinin uzunmüddətli hökmranlığı fars dilində köklü dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə bir vəziyyətdə fars dilinə daxil olmuş türk sözlərində baş verən fonetik dəyişmələr, o cümlədən fonetik qeyri-dəqiqliklər adi hal kimi qəbul oluna bilər. Qeyd edək ki, Ə. Şükürlü bildirir ki, türk mənşəli sözlər tarixən çox az dəyişikliyə uğramışdır və yazır: “Qədim türk yazılı abidələrində özünü göstərən bütün əsas və köməkçi nitq hissələri müasir türk dillərindən çox az fərqlənir. Hər bir nitq hissəsində bəzi morfoloji ka-

teqoriyalar, morfoloji əlamətlər çox hallarda indiki türk dillərinin morfoloqiyası ilə tam uyğunluq təşkil edir. Bu isə bir tərəfdən yazılı abidələrin dilinin əmələ gəlmə tarixinin danışıq dili ilə müqayisədə çox yeni olmasından, digər tərəfdən isə türk dillərinin özünün qrammatik quruluşunun və lüğət tərkibinin fərqli olaraq nisbətən sabit olmasından irəli gəlir” (Şükürlü, 1993, s. 76). Belə türk mənşəli sözlər fonetik cəhətdən də az dəyişikliyə uğramışdır. Orta əsrlərdə müxtəlif ərazilərdə mövcud olan bütün abidələrdə əks olunan türk sözləri demək olar ki, eynidir. Bu sözlərdə baş verən fonetik dəyişikliklər yalnız reseptor dilin təsiri ilə deyildir, bir çox başqa amillərlə də bağlıdır. D. Rəhimova qeyd edir ki, fars dilində fonetik dəyişikliyə uğramış bəzi türk sözləri belə məqamlarda öz əvvəlki mənə və formalarını bərpa edirlər və “qədimdə müharibələrdə qalaların divarlarını dağıtmaqdan ötrü daş, yanar maye ilə dolu çəllək və s. atmaq üçün alət, mancanaq” mənəsində يلكن (*yelkən*), “asta, tənqəfəslik” mənəsində يَلپِيک (*yelpik*) sözlərinin bugünkü mənada (gəmi yelkəni/sərinlik üçün istifadə olunan alət) həmin türk sözlərinin fars dilində semantik dəyişikliyə uğraması faktı deyil, öz qədim türk mənəsini qoruyub saxlaması faktıdır (Rəhimova, 1998, s. 13).

Məlum olduğu üzrə türk dillərinin ən spesifik fonetik qanunauyğunluqlarından biri ahəng qanunudur. Saitlərin qalın, incə növlərinin növbələşməsi ilə izah olunan bu qanun DLT-də də müşahidə olunur. Belə ki, “Divan”da sözlərdə səsdəyişmələri müxtəlif şəkillərdə təzahür edir. N. Hatəmi yazır: “Fars dilinin fonetik xüsusiyyətlərindən biri, istər ədəbi dildə və istər danışıq dilində ahəng qanununun mövcud olmamasıdır. Buna görə də sözdə iki cərgədə olan müxtəlif səslilərin yanaşı gəlməsi adi bir haldır” (Hatəmi, 1965, s. 11). Saitlərin yanaşı gəlməsi türk dilləri üçün xarakterik deyil və bu, alınmaların müəyyənləşdirilməsi üçün göstəricilərdən biridir. Bununla belə, bəzi fars sözlərində ahəng qanununa uyğunlaşma hallarına rast gəlinir. D. Rəhimova qeyd edir ki, fars ədəbi dilində əgər sözün birinci hecasında *ə* və ikinci hecasında *a* səslisi varsa, fars danışıq dilindəki birinci səslə *ə* də, ikinci səslə kimi tələffüz olunur (*cəhaz-cahaz*, *bəhar-bahar*; *nəhar-nahar*; *çəhar-çahar*; *ləhaf-lahaf*;

nəhal-nahal; təarof-taarof) və bildirir ki, bu faktı Azərbaycan-türk dili ahəng qanununun fars danışıq dilinə təsirindən başqa bir hadisə kimi qiymətləndirmək olmaz (Rəhimova, 1998, s. 11).

Fars və Azərbaycan dillərində bəzi fonetik dəyişiklikləri həm də danışıq dilinin təsiri ilə izah etmək lazımdır. Məsələn, dilimizə fars dilindən keçmiş جگر (*cegər*) sözü ədəbi dildə *ciyər* formasında işlənsə də, dialektlərdə *cigər* variantı da mövcuddur. *Cigər* variantı *cegər* sözünün fars danışıq dilində mövcud formasıdır və fars dilində, adətən, *g* və *k* səslərindən əvvəl *e* gələrsə, danışıqda *i*-yə çevrilir. Dilimizin dialektlərində mövcud *şiş* (şəş əvəzinə), *şikaf* (şekaf əvəzinə) və digər sözlərin mövcudluğu da, fikrimizcə, bu hadisə ilə əlaqədardır. Bəzən danışıqda olan hər hansı fars sözü Azərbaycan dilində də işlədilir. Məsələn, *şekəst* fars sözünün Azərbaycan ədəbi dilində eynilə bu şəkildə işlənməsi üçün hər hansı fonetik maneə olmadığı halda, *şikəst* şəklinə işlənməsi də bu sözün danışıq dilindəki variantının bizə gəlib çıxdığını ehtimal etməyə əsas verir.

Fars dilində türk mənşəli alınma sözlərdə baş verən fonetik dəyişiklikləri bir neçə qrupa bölmək mümkündür: 1) türk sözlərindəki saitlərin fars dilində ifadəsi zamanı baş verən dəyişikliklər; 2) türk sözlərindəki samitlərin fars dilindəki ifadəsi zamanı baş verən dəyişikliklər; 3) türk mənşəli alınma sözlərdə baş verən digər fonetik dəyişikliklər.

Saitlər sistemində Azərbaycan və fars dillərində müşahidə olunan bəzi oxşarlıqlar bu iki dil arasında söz alış-verişi prosesini daha da sürətləndirmişdir. Azərbaycan dilində “uzun saitlər söz köklərindən *b, v, ğ, d, y, g, n, h* samitlərindən birinin düşməsi, iki eyni və ya müxtəlifcinsli saitlərin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir: ba: baba, a:ağa; ka:z kağız və s.” (Qurbanov, 2000, s. 23). Qeyd edək ki, uzun saitlər fars sözlərində də müşahidə olunur. Fars dili üçün sözün ilk hecasında uzanma, Azərbaycan dili üçün isə sonrakı hecalarda uzanma hadisəsi xarakterikdir. Buna görə də belə alınma sözlərin hər iki dildə tələffüzü asan başa gəldiyindən, onlar dildə sabitlik qazana bilmişlər. Fars dilində Azərbaycan, o cümlədən bəzi digər türk dillərindən fərqli olaraq *ö, ü, ı* saitləri mövcud deyildir. Ona görə də tərkibində bu saitlər olan sözlər fars dilinə keçəndə *ı*

saiti, əsasən, *e, i, u, o, a, ö* saiti *o, ü* saiti isə *u, o* ilə əvəz olunur. Məsələn, türk dillərində *ağıl* şəklində mövcud sözün farsdilli lüğətlərdə müxtəlif variantları qeydə alınmışdır:

آغل و آغال - جای گوسفندان و خانه زنبور و شته و امثال آن
(Əttətəvi, 1958, s. 131).

(*Ağol və ağel – qoyunların olduğu yer, arıların, bitki bitlərinin və s. yuvası*).

Digər lüğətlərdəki variantları nəzərə almaqla, bu sözün *ağel, ağol, ağal, ağəl* kimi oxunuşlarına rast gəlirik.

Fars dilinə məxsus bəzi samit səslərə prototürkdə rast gəlinmədiyindən, belə səslərlə başlayan sözlər, əsasən, türk mənşəli hesab olunmur. Belə səslər sırasında sözün əvvəlində gələn *p, l* və digər səsləri, ümumiyyətlə isə *f, x, j, v* samit səslərini nümunə göstərmək mümkündür. Məlumdur ki, *l* səssizi qədim fars dilində də mövcud olmamışdır və bir müddət yalnız alınma sözlərin tərkibində fars dilinə keçmişdir. Bununla belə, bəzi müəlliflər bu səslərin qədim köktürk dilində olmadığını deməkdən çəkinirlər. F. Korş yazır: “Düzü, *p*-nin heç vaxt ümumtürk dilində olmadığını demək riskli olardı, bu səsin olması ilə bağlı sanki belə bir analogiya var ki, sözlərdə *y, m və n* ilə yanaşı dildə sözün əvvəlində *k, g, ç, t, s* və bəzən *ş* işlənirdi və bunlarla yanaşı, başlanğıcdakı *b* dissonans (uzlaşmayan və ya kifayət qədər uzlaşmayan, səslərin birləşməsi, harmoniyanın olmaması (Spirkin, 1984, s. 169) səslənirdi. Bəzi türk dilləri bu dissonansı uzaqlaşdırmış, əvvəldə gələn *b və p*, digər tərəfdən isə *g, k və t* samitləri saiddən sonra, əsasən, *ğ, q və d*-ya keçirdi, onlar bu qaydanı ümumiləşdirmiş və onu *s və ş* səsləri ilə yaymışlar. Altay və çuvaş dillərinin əsas fonetik qanunu budur. Bu qayda adı çəkilən dillərdə eynidir, bu isə onların hazırda mövcud olmayan eyni bir dilə gedib çıxmasını deməyə əsas verir” (Rastorquyeva, Edelman, 2000, s. 12). Müəllif həm də bildirir ki, bu fikirlər türk dillərində *p* səsinin geniş yayılmasına mane olmur.

Fars lüğətlərində qeydə alınan türk sözlərinin ən spesifik cəhətlərindən biri eyni bir sözün bir çox fonetik variantda verilməsi-

dir. Məsələn, “Fərhang-i Rəşidi” lüğətində سغراق (*səğraq*) sözü barədə oxuyuruq:

سغراق - كوزه لوله دار خواه چینی و خواه سفالین و كاسه را نیز گویند...
(Əttətəvi, 1958, s. 864).

(*Səğraq – istər çini, istər keramikadan hazırlanan lüləsi olan kuzə. Kasaya da deyirlər*).

Eyni sözün lüğətlərdə سغراق yazılışına da rast gəlirik. Ümumiyyətlə, eyni sözlərin iki variantda (ق و غ)-la yazılması hadisəsinə lüğətlərdə çox rast gəlinir. Müasir fars dilində olduqca geniş yayılan ق samiti qədim və orta fars dilində mövcud olmamışdır. Bu səssiz fars dilinə alınma sözlərin, başqa sözlə, ərəb və türk dillərindən keçən sözlərin tərkibində daxil olmuşdur. Tərkibində گ və ک (*k və g*) səssizləri olan sözlər ərəb dilinin təsiri ilə ق (*q*) və ج (*c*) ilə əvəz edilmişdir. Nəticədə, bəzi məqamlarda ق (*q*) ilə yazılmış sözlər digər variantları sıxışdırsa da, bəzi məqamlarda hər iki səssizlə yazılmış müxtəlif formalar mövcud olur. H. Zərinəzadə qeyd edir ki, “qələşmə” hadisəsi fars dilində o qədər geniş yayılmışdır ki, hətta rus, fransız, ərəb və başqa dillərdən alınmış sözlərin tərkibində olan k//q səssizləri də bəzən ق (*q*) ilə əvəz edilir (Zərinəzadə, 1962, s. 80). Qeyd edək ki, lüğətlərdə ق (*q*) ilə yazılmış söz variantının türk dilinə məxsus olması əksər məqamlarda tərtibçilər tərəfindən qeyd olunmuşdur:

نجک - ...نوعی از تبر، مرادف تبرزین که بترکی نجق گویند
(Əttətəvi, 1958, s. 1391).

(*Nəcək – balta növlərindən, təbərzin sözünün sinonimi, türkcə nəcəq deyirlər*).

Təkcə bu sözün lüğətlərdə نجق, نجک, ناچخ kimi bir çox yazılış şəkillərinə rast gəlirik.

Ərəbləşmə nəticəsində ən çox rast gəlinən müxtəlif variantlılıq s-ş oppozisiyasıdır. Fars dilində işlənən s səssizi ilə yazılan əksər sözlər, o cümlədən türkiizmlər ç səsi ilə, ç səsi isə s səsi ilə əvəz olunur. Ərəb dilində ç səsi olmadığı üçün ərəb dilinin təsiri ilə fars dilində alınma sözlərin də tərkibində bu səs ş, s, tş səsləri ilə əvəz olunmuşdur. Nəticədə, çoxsaylı müxtəlifvariantlılıq yaranmışdır.

Dilimizdə qarşılığı “sığırçın” olan və “Lügət-i fors”da “kiçik quş” qeydi ilə izah olunan سارنج (*sarenc*) sözü (Tusi, 2010, s. 68) sonrakı lüğətlərdə bir çox variantlarda, o cümlədən شار (*şar*), شارک (*şarək*) şəklində qeyd olunur.

Türk dillərində samit səslərin ümumilikdə tabe olduqları qanun onların bir-biri ilə uzlaşması, başqa sözlə, ahəng qanununa tabe olmalarıdır. “Samit səslərin ahəng qanunu qədim türk yazılı abidələrində başlıca olaraq şəkilçi sözün kökünə artırılan zaman, səslərin ahəngə görə düzülüşü əslində onların bir-birini assimilyasiya uğratması yolu ilə ortaya çıxır. Bu cür fonetik hadisə (təbdil) həm irəli, həm geri ola bilər” (Şükürlü, 1993, s. 65).

Fars mənbələrində qeydə alınan türk sözləri həm assimilyasiya, həm də digər fonetik dəyişikliyə uğramışlar. Ərəb əlifbasını öz yazısına tətbiq edən fars dilində türk sözlərinin belə dəyişikliyə uğraması adi hal kimi qəbul oluna bilər. Belə hadisələrə assimilyasiya ilə yanaşı, eliziya (səs düşümü), dissimilyasiya (səs fərqləşməsi), metateza (səs yerdəyişməsi), proteza (səs artımı) fonetik hadisələrini nümunə göstərmək mümkündür. Lügətlərdə qeydə alınmış قازان/غازان (*qazan*) sözü, əslində, qədim türk abidələrində *kazğan* formasındadır, eliziya hadisəsi nəticəsində *qazan* şəklinə düşən bu söz fars dilində də Azərbaycan dilində olduğu kimi işlənir. DLT-də *tüfək* şəklində qeydə alınmış sözün توفنگ/توفنگ (*tofənk/tofəng*) şəklində fars dilində işlədilməsi proteza hadisəsi ilə izah olunur və bəzi müəlliflərə görə bu söz leksik bumeranqa çevrilərək sonradan Azərbaycan dilinə yeni fonetik cildə geri qayıtmışdır. Qeyd olunan bütün fonetik hadisələrə tabe olmuş türk sözlərinə farsdilli lüğətlərdə rast gəlmək mümkündür. Beləliklə, bu fonetik hadisələrin yalnız fars mənşəli sözlərdə deyil, fars dilində mövcud digər alınmalarda da müşahidə olunduğunu görürük. Bəzən hər hansı bir alınma söz reseptor dildə fonetik dəyişikliyə uğradıqdan sonra yeni fonetik cildə mənbə dilə qayıda və ilkin formanı əvəz edə, bəzi hallarda isə onunla paralel işləyə bilər. Müasir Azərbaycan dilində *ümid* şəklində mövcud olan söz KDQ-da *umud* şəklindədir. Dastanda *umud üzmək* kimi birləşməyə də rast gəlinir. Bir çox dilçilər qədim abidə-

lərə əsaslanaraq *ümid* feilinin qədim *ummaq* feilindən yarandığını qeyd edirlər. V. Aslanov bu sözün kökünün (*um*) *-ut* şəkilçisi ilə işlənərək *umut* şəklində düşdüyünü və çox güman ki, X əsrdən xeyli əvvəl fars dilinə keçərək orada *ommid* kimi işləndiyini yazır (Aslanov, 2012, s. 30). Qeyd edək ki, hazırda bəzi dialektlərimizdə *ümid* sözü *umut/d* şəklində mövcuddur. Fars dilində isə *اميد* (*omid*) sözünün həm *omid*, həm də *ommid* oxunuşu işlənərkəndədir. M. Mirzəliyeva qeyd edir ki, əslində, sözlərdə baş verən bəzi fonetik dəyişmələr də yeni sözyaratma prosesinə xidmət edə bilər. Buraya assimilyasiya, dissimilyasiya hadisələrini, səs düşümü (eliziya), səs artımı (proteza), sait və samit səslərin növbələşməsi və bu kimi hadisələri əlavə etmək olar (Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası, 2012, s. 18). Beləliklə, bu gün müasir Azərbaycan dilində işlənən *ümid* fonetik variantının fars dilindən (reseptor dildən) yenidən Azərbaycan dilinə (mənbə dilə) qayıdaraq ilkin formanı əvəz etdiyini görürük.

Lüğətlərdə müşahidə olunan fonetik rəngarənglik fars və türk dillərinin tarixi fonetikasi barədə zəngin məlumat əldə etməyə imkan verir. Sözlərin çoxvariantlılığı dillərin qarşılıqlı təsirini araşdırmaqda hər nə qədər çətin məsələ kimi qarşıya çıxsa da, bu prosesi izləməkdə bələdçi rolunu da oynamaqdadır. H. Zərinəzadə bu çoxvariantlılığı belə izah edir: “Müxtəlif yazıçılar öz dillərində və dialektlərində işlənən alınma sözün tələffüzünü olduğu kimi yazıda əks etdirmişlər, yəni farsca yazan bir kürd, şirazlı, isfahanlı, təbrizli, şəkkili (nuxalı) və başqalarını fars dilində işlənən eyni sözü öz dilində və dialektlərində tələffüz edildiyi kimi yazdığına görə, bu söz imlədə müxtəlif şəkildə təzahür etmişdir” (Zərinəzadə, 1962, s. 69).

Dialektlərin və danışmaq dilinin dilə təsirinin də böyük rol oynadığı bu prosesdə alınmaların dilə daxil olma üsulu da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, adətən, ticarət və digər proseslərdə şifahi ünsiyyət yolu ilə dilə daxil olan söz, bu sözü eşidən müxtəlif kateqoriyaya məxsus insanlar tərəfindən müxtəlif cür yazıya alınmışdır. Bu qeyri-dəqiqliyi aradan qaldırmaq məqsədilə lüğət tərtibçiləri bir çox üsullara əl atmışlar. Ə. Tusi bu məqsədlə hərəkəldən

istifadə etmişdir. Bu üsul sonradan etibar qazana bilmədi, çünki əl-yazmaların köhnəlməsi nəticəsində hərəkələrin silinməsi, xəttatların etdikləri əlavələrdə nöqtələrin bir-birinə qarışması çaşqınlıq yaradırdı. Sonrakı dövrün müəllifləri, ilk dəfə olaraq isə M. Naxçıvani fonetik təsviri üsuldən istifadə etdi:

بينلو - بفتحين و نون ساكن و ضم لام، قافله و بعضى بمعنى متاع گفته و ظاهر اتركى است
(Öttətəvi, 1958, s. 1522).

(*Pəyənlü – iki fəthə, nundan sonra sükun və lamdan sonra u. “Karvan” deməkdir, bəziləri “məhsul, vasitə” mənasında olduğunu deyirlər, belə görünür ki, türk sözüdür.*)

Fəthə, kəsərə, zəmmə kimi terminlər fonetik təsviri üsulun tətbiq olunduğu bütün lüğətlərdə müşahidə olunur. O cümlədən, *sükun, təşdid* (samit səsin qoşalaşmasını göstərmək məqsədilə), *təxfif* (samit səsin qısa və ya yumşaq olduğunu bildirmək üçün) terminlərindən də istifadə olunmuşdur. *P, ç, j, g* səslərinin orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə qarşılıqları, əsasən, *be, cim, ze, kaf*-la verildiyindən, bu hərflərin fars dilində qarşılıqlarına işarə etmək üçün tərtibçilər “kaf-e farsî” və ya “kaf-e əcəmi” kimi qeydlər aparmışlar. Bu kimi üsullar lüğətdəki fonetik düzgünlüyü qorumaq və oxucuya kömək etmək məqsədi güdüdü. Beləliklə, göstərilən morfoloji və fonetik strukturlar, onların dil xüsusiyyətləri türk alınmalarının müəyyənləşdirilməsində fonetik, morfoloji-sintaktik metod rolunu oynamışdır.

Farsdilli lüğətlərdə nəzərdən keçirilən türk mənşəli sözlərlə yanaşı, türklük anlayışının, türklərə məxsus xüsusiyyətlərin vurğulandığı bir çox söz və söz birləşmələrinə rast gəlinir. “Fərhəng-i Cahangiri” lüğətinin başladığı ilk beytdə Allahın adı 3 dildə - fars, ərəb və türk dillərində verilmişdir:

آنکه بر لوح زیانها حرف اول نام اوست
او همی گوید الله، آن ایزد و آن تنگری.

(Şirazi, 1996).

H. Zərinəzadə türk amilinin təsirindən yazarkən bildirir ki, ərəb dili İslam dünyasının müxtəlif xalqları tərəfindən, o cümlədən farsların özləri tərəfindən “müqəddəs, ilahi dil” sayılırdı. İkinci işğalçıların – türklərin meydana çıxmasından sonra fars dilçiliyində

ikiqat çətinlik yarandı və bu vəziyyətlə bağlı belə bir məsəl meydana çıxdı:

لفظ لفظ عربیست، فارسی شکر است، ترکی هنر است
(Zərinəzadə, 1965, s. 567).

(Ən önəmli dil ərəb dilidir, fars dili şirindir, türk dili hünər dilidir).

Türk tayfalarının və türk dilinin önəmi əksər mənbələrdə müşahidə olunsa da, türk tayfa və ərəziləri, eyni zamanda, müxtəlif çoxsaylı türk dilləri orta əsr mənbələrində, o cümlədən, fars lügətlərində ümumi şəkildə türk adı ilə verilmişdir. “Bir çox orta əsr mənbələrində “türk” termini adı altında Yakutiya, Şimali Çindən başlayaraq Misir və Macarıstana qədər demək olar ki, türkdilli ərazilin bütün xalqları və onların dilləri nəzərdə tutulur. Bu mənbələrin tədqiqi zamanı məhz hansı türkdilli tayfadan söhbət getdiyini müəyyən etmək bəzi məqamlarda çətindir” (Aslanov, 2012, s. 13).

“Lügət-i fors”da Ə. Tusinin “ترک – ترکستان بود” (Türk- Türkiştana deyilir) qeydini V. Kapranov belə izah edir ki, ola bilsin ki, bu nümunədə verilən xalq adı (ترک – ترکستان بود) onların məskunlaşdığı ölkə ərazisi mənasında gedirdi (Kapranov, 1964, s. 52). Ə. Tusi توران (*Turan*) sözünə də bənzər izah verir:

توران – نام ترکستان است و بعضی از خراسان و آن از مشرق است
(Yenə orada).

(Turan – Türkiştana deyilir və Xorasanın bir hissəsidir və bu, Şərq tərəfdədir).

Coğrafi adların, o cümlədən bir çox tayfa və millətlərin adlarının belə ümumi izahlarla verilməsini V. Kapranov iki səbəblə izah edir. İlk səbəb odur ki, Xorasan və Hindistana aid coğrafi adlar, təbii olaraq İrənin şimal-qərbində, Azərbaycanda məlum deyildi. Bəzi digər adlar isə olduqca geniş yayılmış coğrafi adların dəyişdirilmiş, süni formalarıdır və izaha ehtiyac duyurlar (Kapranov, 1964, s. 51-52).

F. Korş yazır: “Adətən, Çindən Bosniyaya qədər yayılmış bütün qohum Ural-Altay tayfalarını türk (тюрк) adlandırırlar. Ümumi istifadə edilən türk sözü isə (түрк) qədim türklərin mənşəyindən olan hər hansı xalqa aid edilirdi” (Korş, 1903, s. 24). Fars müəlliflə-

ri də fars dilində işlənən türk sözlərini ümumiləşdirmiş, bəzi məqamlarda ayırd edə bilməmiş, buna görə də əksər hallarda ترکیست (*torkist*) (türkdür) qeydi ilə vermişlər. Bu da sözlərin məhz hansı türk dilinə aid olduğunu müəyyən etməkdə çətinlik törədir.

Türklərə məxsus müəyyən cəhətlər bəzi dünya dillərində, o cümlədən fars dilində bu xüsusiyyətləri əks etdirən bir çox birləşmələrin yaranması ilə nəticələnmişdir. Bu birləşmələr bir çox hallarda simvolik xarakter daşıyır. Bu xüsusiyyətlərdən ən qabarıq əks olunanı türklərin döyüşkənliyi olmuşdur. Bununla bağlı fars lüğətlərində ترکتاز (*torktaz*), ترکتازی (*torktazi*) sözlərinə rast gəlirik. “Fərhang-i Cahangiri”də yazılır:

ترکتاز – کنایه از جور و غارت بود
(Şirazi, 1996, s. 129).

(*Torktaz – zülm və qarət mənasında işlənən kinayədir*).

Digər lüğətlərdə *torktaz*, əsasən, “qarətçi”, *torktazi* isə “qarət” izahı ilə verilmişdir. “Fərhang-i Rəşidi”də isə *torktaz* sözü belə izah olunur:

ترکتاز – تاخت بی خیر بر سیل تاراج و غارت، مثل تاخت ترکان
(Əttətəvi, 1958, s. 423).

(*Torktaz – türklərin etdiyi tarac, qarətə bənzər xəbərsiz basqın*).

Tarix səhifələrindən məlumdur ki, Qızılbaş sərkərdələri Şah İsmayıl Xətaiyə Sultan Səlimin üzərinə gecə hücumu keçməyi təklif edəndə o, “mən karvanbasan quldur deyiləm, qoy Allahın məsləhət bildiyi kimi olsun” cavabını vermişdir. Bu birləşmələr qeyd olunduğu kimi, əsasən, kinayə xarakterlidir və türklərin döyüşkənliyinə işarədir. Bu məqamı M. Təkləli ətraflı belə izah edir: “Türklərin yağmaçılığı, döyüşkənliyi, fəthliyi uzun illərin tarixi hadisələri ilə möhkəm təsdiqlənmişdi. Klassik türk şeirinin yetkin müqayisələrində sözlərin arasındakı əlaqə, bənzəyən və bənzədilən arasında keyfiyyət, əlamət – yağmaçılıq, talançılıq eynidir: gözün türk kimi könül qapmağı; nərgiz gözlərin türk kimi könlü şikar etməsi; dəli türkə qəmzələrdən misri qılınc vermək; ədalətsiz qan tökmək və s. hərbi təsəvvürlər başlıcası türk zövqünə əsaslanır” (Təkləli, 2006, s. 125-126).

Bu kimi birləşmələrə digər dillərdə də rast gəlinir. Məsələn, italyan dilində çox məşhur bir deyim var: *fumare, come un turco* və “çox siqaret çəkmək” mənasına gəlir. Hərfi tərcüməsi isə “türk kimi siqaret çəkmək”dir. Qeyd edək ki, 1612-ci ilə aid türkcə-latinca lüğətdə* də “tatar kimiyik, harda tütün görsək çəkmək istəyirik” cümləsi yer almışdır.

Türk sözü vasitəsilə türk gözəllərindən bəhs edən birləşmələr də mövcuddur. Fars lüğətlərində bir çox coğrafi adların izahında “türk gözəllərinin olduğu yer”, “türk gözəlləri orada çox idi” kimi izahlara rast gəlinir. Fars ədəbiyyatında da türk qızlarının gözəlləri bir çox müəlliflər tərəfindən vəsf olunur. Klassik ədəbiyyatımızda da türklərin adı ilə bağlı belə simvolik birləşmələrə rast gəlinir. Məsələn, Xətəidə oxuyuruq:

Çeşmi məstindən həzran fitnə saldın könlümə

Türki-yəğmaçı kimi billah yügüş qan eylədin (Təkləli, 2006, s. 47).

Lüğətlərdə rastımıza çıxan başqa bir birləşmə ترکی کردن (*torki kərdən*) məsdəridir. İzahı “Fərhəng-i Cahangiri”də belədir: از کنایه اشتم باشد (Şirazi, 1996, s. 129) (Sıxışdırmaq, incitmək mənasında işlənən kinayədir). Hərfi mənada birləşmə “türklük etmək” mənasını ifadə edir. “Sihah ul-fors” lüğətində rastımıza çıxan başqa bir söz ترکجوش (*torkcuş*) hibrididir. ترکجوش (*torkcuş*) mürəkkəb sözü türk etnonimi və جوشیدن (*cuşidən*) *qaynamaq* feilinin kökündən yaranmışdır. “Yarı bişmiş, yarı çiyət” mənasına gəlir. H. Naxçıvani sözün belə adlandırılmasını aşağıdakı kimi izah edir:

ترکجوش – یعنی لحم نیم خام، چه ترکان نیم خام گذارند، و می گویند در گوشت مهرا قوت نمیباشد (Əttətəvi, 1958, s. 429).

*https://books.google.az/books?id=bG89kuGuxy0C&pg=PT316&lpg=PT316&dq=institutionum+lingua+turcica,+libri+quatuor&source=bl&ots=SiluJpNazw&sig=MqGvkARjWKavGNxU_Ab1-fcJjSY&hl=az&sa=X&ved=0ahUKEwigppWabzPAhUGBSwKHQinDqkQ6AEIGDAA#v=onepage&q=institutionum%20lingua%20turcica%2C%20libri%20quatuor&f=false

(Torkcuş – yəni yarı çiy ət, türklər əti yarı çiy saxlayırlar və deyirlər ki, bişmiş ətdə qüvvət olmur).

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunan söz və birləşmələrin qədim türklərin müəyyən xüsusiyyətlərini həm birbaşa, həm də kinayə üsulu ilə ifadə etdikləri aydın olur.

1.2. Orta əsrlər farsdilli lüğətlər Azərbaycan alimlərinin əsərlərində

Ən qədim fars lüğətlərinin tərtibində, eyni zamanda fars leksikoqrafiyasının araşdırılmasında türk xalqlarının nümayəndələrinin, o cümlədən, azərbaycanlıların böyük rolu olmuşdur. H. Bloşman yazır: “İran leksikoqraflarının sayı azdır, 1400-cü ilə qədər yazılmış ən yaxşı lüğətlər, əsasən, turanlılar tərəfindən tərtib olunmuşdur” (Bloşman, 1882, s. 3).

Fars lüğətlərinin araşdırılması fars dili ilə Azərbaycan dili arasında tarixi əlaqələrin izlənilməsində önəmli rol oynayır. Fars dili ilə türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin qarşılıqlı əlaqələrinə dair bir çox əsərlər yazılmışdır. Bu sahədə yazılmış ilk ən iri həcmli əsər Həsən Zərinəzadəyə məxsusdur. Müəllifin “Fars dilində Azərbaycan sözləri” əsəri, əsasən, Səfəvilər dövründə fars dilində istifadə olunan Azərbaycan sözlərinin böyük bir hissəsini əhatə edir. Qeyd edək ki, əsərdə təhlil olunan sözlərin müəyyən hissəsi yalnız Səfəvilər dövründə, digərləri isə həm də sonrakı dövrlərdə fars dilində işlədilən sözlər sırasına daxildir. Ümumiyyətlə, “Fars dilində Azərbaycan sözləri” kitabı XVI-XVIII əsrlər ərzində fars dilində yazılmış bir çox əsərlərdə Azərbaycan dilinin izlərinin araşdırılması və Azərbaycan-fars dil əlaqələrinin qarşılıqlı təsirinin öyrənilməsi istiqamətində atılmış ilk addım kimi dəyərləndirilə bilər (Zərinəzadə, 1962).

H. Zərinəzadə həm də XIII-XIV əsrlərin önəmli abidələrindən olan “Sihah ul-fors” və “Sihah ul-əcəmiyyə” lüğətlərinin ən böyük azərbaycanlı tədqiqatçısıdır. Müəllif göstərilən lüğətlər və onların tərtib olunma üsulları barədə topladığı məlumatları müqayisə üsulu ilə müəyyənləşdirmişdir.

H. Zərinəzadə “Sihah-əl-ərəbiyyə” və “Sihahu-l-furs” lüğətlərinin müqayisəsi” adlı məqaləsində ilk olaraq “Sihah ul-ərəbiyyə” və ya “Tac ül-lüğə” lüğətinin tərtib olunduğu əsrdə (X) ərəb leksikoqrafiyasının vəziyyəti, tərtib olunmuş lüğətlər, leksikoqrafiyanın əsas inkişaf istiqamətləri barədə məlumat verir. O, qeyd edir ki, Əl-Cövhəri ilk dəfə olaraq yeni, xüsusi qafiyə üsulu ilə lüğət (“Sihah ul-ərəbiyyə” və ya “Tac ül-lüğə”– G.O) tərtib etməklə müasir ərəb linqvistləri tərəfindən “Qafiyə məktəbi” adlandırılan III ərəb leksikoqrafiya məktəbinin banisi olmuşdur. H. Zərinəzadə yazır ki, Əl-Cövhəri lüğət tərtib etməzdən öncə ərəb sivilizasiyasının önəmli mərkəzlərinə getdiyi, köçəri ərəb tayfaları arasında yaşadığı barədə özü məlumat vermişdir. Lüğətin əsas xarakterik cəhətləri kimi bütün kök sözlərin bu gün də istifadə olunan əlifba sırası ilə düzülməsi, lüğətdəki sözlərin qrup şəklində verilməsi, həməzənin samit, əlifin isə sait kimi təqdim olunması, lüğətdə faktiki, morfoloji və sintaktik xarakterli çox önəmli qeydlərin və müxtəlif nəzm və nəsr əsərlərindən nümunələrin olması, əsas diqqətin sözlərin seçilməsinə və onların semantik cəhətdən izah olunmasına və buna görə öncəki lüğətlərlə müqayisədə sözlərin sayının bu lüğətdə az olması göstərilir (Zərinəzadə, 1965, s. 557-558).

“Sihah ul-ərəbiyyə” və ya “Tac ül-lüğə” X əsrdə tərtib olunmuş və özündən sonrakı bir çox lüğətlərin tərtib üslubuna, məzmununa öz təsirini göstərmiş lüğətdir. “Köklərin rifmik yerləşmə üsulunun (yəni kökün son saitinə görə) banisi uzun müddət məşhur “Sihah ul-ərəbiyyə” və ya “Tac ül-lüğə” lüğətinin müəllifi Əbu Nəsr İsmayıl Əl-Cövhəri olmuşdur. Əl-Cövhərinin lüğəti ona görə diqqətəlayiqdir ki, onda mövcud ilkin alınma sözlər kök maddələr içərisində qarışıq yerləşməyə malikdirlər” (Rıbalkin, 1987, s. 133–134). “Sihah ul-ərəbiyyə” tərtib olunduqdan sonra istər tərtib olunma, istərsə də sözlərin izah olunma üsuluna görə həm ərəb, həm də qeyri-ərəb dilçilər tərəfindən təqlid olunmağa başlandı. Belə dilçilərdən biri də azərbaycanlı leksikoqraf Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani olmuşdur. Qeyd edək ki, “Sihah ul-fors” “Tac ül-lüğə”nin təsiri ilə yazılsa da, dil xüsusiyyətləri lüğətdə verilən nümunələrə,

tərtib üsuluna görə bir çox müəlliflər (Əbdüləli Taəti, Əli Əkbər Dehxoda, Mirzə Əli Əkbər xan Nəfisi və başqaları) tərəfindən öz dövrünədək yazılmış ən dəyərli lüğətlərdən hesab olunur.

H. Zərinəzadə qeyd olunan məqaləsində bu iki lüğətin fərqlərindən bəhs edərəkən “Sihah ul-ərəbiyyə”dəki sözlərə olduqca geniş nəzəri izahlar verilməsinin, belə linqvistik izahların isə “Sihah ul-fors”da zəif olmasının səbəbini həm fars leksikoqrafiyasının həmin dövrdə zəif inkişafı, həm də müəllifin (Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani - G.O) fars dilinin nəzəriyyəçisi olmaması ilə əlaqələndirir (Zərinəzadə, 1965, s. 56). Məqalədə həm də qeyd olunur ki, “Sihah ul-ərəbiyyə” təqribən 40000 sözdən ibarət tam izahlı lüğətdir, “Sihah ul-fors” isə 2300 nadir sözdən ibarətdir və bu baxımdan da sonuncunu daha çox nadir sözlər lüğəti hesab etmək olar. H. Zərinəzadə bunu o dövrdə müəllifin ixtiyarında zəngin fars lüğətlərinin olmaması ilə əlaqələndirir və göstərir ki, ümumiyyətlə, “Fərhəng-i Cahangiri”, “Bürhan-i Qate” kimi lüğətlər belə 8-ci əsr ərəb izahlı lüğətlərinin səviyyəsinə çata bilməmişlər (Zərinəzadə, 1962, s. 563-565).

Göründüyü kimi, H. Zərinəzadə göstərilən iki önəmli leksikoqrafiya nümunəsini bütünlüklə müqayisə etmiş, ən önəmli fərqli cəhətləri müəyyən maddələr şəklində vermişdir.

Eyni üsulla H. Zərinəzadə başqa bir məqaləsində* “Sihah ul-əcəm” ilə “Sihah ul-fors” lüğətlərini müqayisə etmişdir. Müəllifə görə, hər iki lüğət Cövhərinin “Sihah ul-ərəbiyyə” lüğətinin təsiri altında yazıldığından onların adında “sihah” sözünün işlənməsi təsadüfi deyildir. O, “Sihah ul-ərəbiyyə”nin təsiri altında 7 əsr ərzində “Loğət-i fors”, “Sihah ul-əcəm”, “Sihah ul-fors”, “Fərhəng-i Cahangiri” və s. kimi bir çox lüğətlərin tərtib olunduğunu qeyd edir. H. Zərinəzadə həm də “Sihah ul-əcəm” və “Sihah ul-fors” barədə uzun müddət yanlış məlumatların mövcud olduğunu, bu şübhələrə yalnız 1963-cü ildə İran filoloqu Əbdül Əli Taətinin “Sihah ul-fors” lüğətinin tənqidi mətnini hazırlaması və “Sihah ul-əcəm”in yeganə əlyazma nüsxəsinin müəllifin özü tərəfindən tapılması ilə son qoyulduğunu nəzərə çatdırır (Zərinəzadə, 1965, s. 56).

*Зариназаде Г.Г., 1970.

Göstərilən lüğətlərin məzmununu müqayisə etdikdən sonra H. Zərinəzadə belə nəticəyə gəlir ki, ata Hinduşah Naxçıvani farsca-türkcə “Sihah ul-əcəm” lüğətini qeyri-farslar, oğlu Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani isə “Sihah ul-fors”u farslar üçün yazmışdır. Belə ki, Hinduşah Naxçıvani mümkün qədər daha çox sözü lüğətdə cəmləməyi, oğul Məhəmməd Hinduşah Naxçıvani isə farslara məlum olmayan az işlədilən, hətta arxaikləşmiş sözləri yığmağı qarşılarına məqsəd qoymuşdur. H. Zərinəzadənin məqalədə ən çox diqqət yetirdiyi məsələ göstərilən lüğətlərin tərtib üsulları arasındakı fərkdir*.

Qeyd edək ki, XI-XVII əsr fars izahlı lüğətlərinin tərtib olunma üsulları barədə ətraflı məlumatı Mənzərə Məmmədovanın monoqrafiya və məqalələrində də rast gəlinir.

M. Məmmədova ilkin lüğətlərin, əsasən, poeziya nümunələrində çətin anlaşılan sözlərin başa düşülməsi üçün tərtib olunduğunu, lakin getdikcə lüğətlərin həcmnin genişləndiyini qeyd etmiş, bundan başqa göstərilən dövrdə sözlüklərin kök-yuva və əlifba sistemi ilə tərtibi prinsiplərinin daha çox yayıldığını, lakin bu iki üsuldən əlifba üsulunun daha asan və işlək olduğunu göstərmişdir (Məmmədova, 2013, s. 48-54).

Tədqiqatçı digər məqaləsində “Sihah ul-əcəm” lüğəti və müəllifi Hinduşah Naxçıvanidən, eləcə də onun oğlu Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani və tərtib etdiyi “Sihah ul-fors” lüğətindən bəhs etmişdir. Məqalədə “Sihah ul-fors” lüğətinin sözlüyünün bölündüyü qruplar xüsusilə geniş təhlil olunur. Lüğətdə istifadə olunmuş üsullar leksik, təsviri, qrammatik və tərcümə olmaqla dörd qrupa bölünmüşdür (Məmmədova, 1976).

Müəllif Məhəmməd ibn Naxçıvaninin Azərbaycan, ərəb, türk, yunan və fars dilinə xas bəzi sözlərlə yanaşı, onların həmin dillərə böyük təsir göstərmiş Mavərənnəhr, Bəlx, Xuzistan, Əran, Muğan, Naxçıvan, Xorasan, Pəhləvi, Fərqanə, Tus, Buxara və digər dialektlərdəki ekvivalentlərinin də lüğətdə yer aldığını qeyd etmişdir. M. Məmmədova daha sonra yazır: “Bunlar müəllifin bir sıra vilayətlə-

*Fars leksikoqrafiyası barədə müəllifin digər məqaləsi üçün bax: Zərinəzadə A. İ., 1965.

rin dialektlərinə bələd olduğunu göstərir. Burada verilən Azərbaycan və onun vilayətləri Əran, Muğan, Naxçıvan ilə əlaqədar sözlər Azərbaycan dilçiliyi baxımından olduqca maraqlıdır” (Məmmədova, 1976, s. 100).

Məqalədə əsas diqqət qeyd olunan lüğətlərin tərtib prinsiplərinə ayrıldığından, alim Azərbaycan, türk dillərinə xas sözlərlə bağlı yuxarıdakı ümumi məlumatı verməklə kifayətlənmişdir (Məmmədova, 1976, s. 94-109).

M. Məmmədovanın 2013–cü ildə çapdan çıxmış “XI–XVII əsr fars dili izahlı lüğətlərinin əsas tərtib prinsipləri” adlı monoqrafiyasında göstərilən dövrdə tərtib olunmuş, demək olar ki, bütün izahlı lüğətlər barədə ətraflı məlumata rast gəlmək mümkündür, lakin əsərdə mövzu ilə birbaşa əlaqəsi olmadığından həmin lüğətlərdə mövcud türk elementləri məsələsinə toxunulmur*.

Fars leksikoqrafiya nümunələrinin araşdırılmasında Cəmilə Sadiqova və Təyyibə Ələsgərovanın əvəzsiz rolları vardır. Cəmilə Sadiqova 1969-cu ildə çap olunan “Qətran Təbrizinin lüğəti” adlı məqaləsində “Təfasir fi lüğət il-furs” lüğəti barədə geniş məlumat vermişdir. Müəllif məqalədə ilk fars lüğəti ilə bağlı uzun illər davam edən mübahisələrə münasibətini bildirərək, Qətran Təbrizinin “Təfasir fi lüğət il-furs” əsərinin ilk fars lüğəti olduğunu əsaslı dəlillərlə sübut etməyə çalışmışdır.

C. Sadiqova bəzi müəlliflər tərəfindən ilk fars lüğəti kimi göstərilən “Lüğət-i fors” əsərinin müqəddiməsində Əsədi Tusinin daha əvvəl şair Qətranın lüğət yazması barədə qeydinə, Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvanının “Sihah ul-fors” lüğətində fars lüğətinin tərtibi ilə ilk dəfə Qətran Təbrizinin məşğul olması izahına, M. Təbiyyətinin ən qədim fars lüğətinin Qətran Təbriziyə aid olması faktlarına əsaslanaraq ilk fars lüğətinin məhz Qətran Təbrizi tərəfindən yazılması fikrini irəli sürür. Daha sonra müəllif Qətran Təbrizi barədə ümumi məlumat verir. Qeyd edək ki, məqalədə “Təfasir”in iki əlyazmasının məlum olması ilə bağlı məlumata da rast gəlirik. Məqa-

*Müəllifin fars leksikoqrafiyası barədə digər əsərlərinə bax: Məmmədova M. H., 1963, 2007.

lənin sonunda Qətran Təbrizinin “Təfasir fi lüğət il-furs” lüğətinin daha sonrakı dövrlərə məxsus lüğətlərə təsiri barədə də yazılır*.

C. Sadıqova və T. Ələsgərovanın birgə çap etdirdikləri “Əs-Sihahu-l-əcəmiyyə” lüğəti* həm fars, həm Azərbaycan leksikoqrafiya tarixində ilk addım kimi son dərəcə dəyərlidir. Bu lüğət XII əsr Azərbaycan alimi, dövlət xadimi Hinduşah Naxçıvanının məşhur X əsr ərəb leksikoqrafi Əl-Cövhərinin “Əs Sihah əl-ərəbiyyə” lüğətinin təsiri ilə tərtib etdiyi farsca-türkcə ikidilli lüğətdir. Müəlliflər lüğətin elmi-tənqidi mətnini və transkripsiyasını hazırlayaraq 1993-cü ildə çap etdirmişlər. Lüğətdə 5117 fars sözü və bu sözlərin qarşılığı kimi 10000-ə yaxın türk sözü var. Bu cəhətdən lüğət yazıldığı dönmədə fars və türk dillərinin ümumi inkişaf mənzərəsinin yaradılması üçün möhtəşəm mənbədir. “Lüğətin tənqidi mətni Qərbi Berlin, Bratislava və Sankt-Peterburq Şərq əlyazmaları xəzinəsindən gətirilmiş əlyazma nüsxələri əsasında çapa hazırlanıb (Məmmədov, 2013, s. 21)”. Lüğətin əlyazması 49 səhifədən ibarətdir və uzun müddət əldə edilə bilmədiyi üçün lüğət barədə yanlış fikirlər mövcud olmuşdur. Kitabda fars və Azərbaycan dillərində müqəddimə verilmişdir. Aparılan tədqiqatlar, əsərin adı, müəllifi ilə bağlı mövcud fikirlər müqəddimədə şərh olunur. Qeyd edək ki, lüğətdə mövcud türkcə sözlük XIII əsrdə türk dillərinin, xüsusilə Azərbaycan dilinin ümumi inkişaf səviyyəsi, ümumi mənzərəsi barədə məlumat verir. Müəlliflər qeyd edirlər ki, lüğətin türkcə sözlüyü dilimizin XIII əsrdə bir sıra əlamətdar xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərir. Onlar bu xüsusiyyətlərdən danışarkən şifahi danışmaq dili nümunələrinə istinad edilməsi, cümlələrin dilimizin öz sözləri əsasında qurulması, *h*, *f*, *j* fonemlərinin dilimizə məxsus sözlərdə əks olunmaması, bu sözlərin yazılışında bəzi qədim qaydaların mühafizəsi, ümumtürk mənşəli sözlərin verilməsi, sözlərin mənasının düzgün

*Bax: Sadıqova C. Ə., 1969.

*Bax: Naxçıvani H. Əs-Sihah əl-əcəmiyyə, 1993.

açılması üçün oxşar, eynimənalı sözlərin yanaşı işlənməsi, sinonimlər cərgəsi kimi müxtəlif cəhətləri qeyd etmişlər*.

“Töhfe-yi Hüsam” Azərbaycan alimi Hüsaməddin Xoyi tərəfindən tərtib olunmuş mənzum lüğətdir. 302 beytdən ibarətdir. Bu lüğətin çapını həyata keçirən C. Sadiqova və T. Ələsgərova qeyd edirlər ki, leksikoqrafiyanın XII əsrdə inkişafı Hübeyş Tiflisinin adı ilə bağlıdır və XII-XIII əsrlər, ümumiyyətlə, Azərbaycan-türk dilində leksikoqrafik əsərlərin yaranması üçün məhsuldar dövr olmuşdur (19).

Kitabın I fəslinin girişində həmin dövrdə türkdilli lüğətlər, onların tərtib prinsipləri barədə tərtib olunan məlumatlar əks olunmuşdur. II fəsilə isə ilk olaraq Hüsaməddin Xoyinin həyat və yaradıcılığı, ardınca isə “Töhfe-yi Hüsam”ın dil xüsusiyyətləri barədə geniş məlumat vardır. Kitabda eyni zamanda lüğətin fonetik-poetik təhlili və “Töhfe-yi Hüsam”ın əlifba sırası ilə düzülmiş türkcə sözlüyü də mövcuddur. Müəlliflər lüğətin elmi-tənqidi mətninin transkripsiyasını hazırlamış, sonda isə orijinal mətn ərəb əlifbası ilə verilmişdir.

C. Sadiqova və T. Ələsgərovanın elmi yaradıcılığında diqqəti cəlb edən və önəmli xüsusiyyətlərdən biri də Azərbaycan alimlərinin orta əsrlər farsdilli lüğətlərin tərtib olunması və bu sahəyə aid əsərlərin yazılmasında göstərdikləri xidmətlərin xüsusi vurğulanmasıdır. Müəlliflərin bu elmi istiqamətləri “Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri” kimi dəyərli əsərin yazılması ilə nəticələnmişdir*. Kitabda XI–XX əsrlərdə fəaliyyət göstərmiş, fars dilçiliyinin tədqiqində önəmli rol oynamış əksər Azərbaycan ədibləri və onların əsərləri barədə ətraflı məlumat mövcuddur. Burada dilçiliyin müxtəlif sahələrinə aid əsərlərlə yanaşı, qədim, orta və yeni dövrlərdə tərtib olunmuş lüğətlərə də geniş yer verilmişdir. “Əsərin uğuru və böyük əhəmiyyəti İran nəşriyyatının da diqqətini cəlb edib və bu kitab İranda İbad Məmişad tərəfindən fars dilinə tərcümə edilərək 1377-ci il hicri tarixində (m.1999–cu il) “Əlhudə” beynəlmiləl nəş-

*Müəlliflərin bu sahədə digər əsərləri üçün bax: Ələsgərova T. Ə., Sadiqova C. Ə., 1971; 1988.

*Bax: Sadiqova C. Ə., Ələsgərova T. Ə., 1990.

riyyatında “تحقیقات دانشمندان آذربایجانی در باره زبان فارسی” adı altında 206 səhifə həcmində çapdan çıxıb” (Məmmədov, 2013, s. 17).

Z. Məmmədova XIII-XIV əsrin məşhur filoloqu, şairi, ictimai xadimi olan Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin “Sihah ul-fors” lüğəti barədə silsilə məqalələr yazmışdır. O, “Sihah ul-fors” lüğətinin 2300 sözdən ibarət sözlüyünü 8 qrupa bölmüşdür. Müəllif alınma sözlərdən bəhs edərkən “Sihah ul-fors” da öz əksini tapmış və tarixən fars dilinin leksik tərkibinə daxil olan Azərbaycan, ərəb, türk dillərinə məxsus sözlərdən danışır. Müəllif lüğətdə Azərbaycan dilinə məxsus تنک (*totək*), تاق (*tağ*), سنجاق (*səncaq*), تاباق (*tabağ*), منجوق (*məncuq*), يتاق (*yətaq*), بېرق (*beyrəq*), كخ (*kex*), ياغ (*yağ*), پچېچ (*peç-peç*) kimi sözlərin mövcud olduğunu yazır və Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin həmin sözlərə verdiyi izahata məqaləsində yer verir (Məmmədova Z., 1974). Məqalədə göstərilən sözlərə münasibət bildirilmir və hər hansı bir əlavəyə rast gəlinmir.

XVII əsr fars leksikoqrafiyasının ən gözəl nümunələrindən biri Cəmaləddin Hüseyn İncunun tərtib etdiyi “Fərhəng-i Cahangiri” lüğətidir. Əli Əsgər Hikmət qeyd edir ki, əsl fars sözlərindən və hər bir sözə aid poeziya nümunələrindən ibarət bu lüğət fars dilinin ən yaxşı, kamil və dəqiq lüğətlərindəndir (Qaraağacılı, 2009, s. 148). “Fərhəng-i Cahangiri” lüğətinin yazılması və müəllifi barədə Azərbaycan şərqşünaslarının əsərləri arasında daha ətraflı məlumata B. Quliyevin “Fərhəng-i Cahangiri” adlı məqaləsində rast gəlirik. Məqalədə Cəmaləddin Hüseyn İncu, onun fəaliyyəti, lüğətin yazılma prosesi və səbəbləri geniş təsvir olunmuşdur (Quliyev, 1963).

Səfəvilər dövründə (1499-1736) fars dilinə keçmiş Azərbaycan sözləri H. Zərinəzadə tərəfindən (Zərinəzadə, 1962) işlənmişdirsə, müasir fars dilində işlənən türk mənşəli sözlər D. Rəhimovanın “Müasir fars dilində Azərbaycan-türk sözləri” adlı kitabında tədqiq olunmuşdur (Rəhimova, 1998). H. Zərinəzadə Azərbaycan-türk sözlərinin tədqiqi zamanı müxtəlif mənbələrə müraciət etmişdir. Bu mənbələr arasında orta əsrlər fars dilli lüğətlərin bəzilərinin (Fərhəng-i Cahangiri, Bürhan-i Qate) yalnız müəyyən məsələlərinə toxunulmuşdur. D. Rəhimova isə “Müasir

fars dilində Azərbaycan-türk sözləri” adlı əsərində müasir fars dilində işlənən Azərbaycan-türk elementlərini fars ədəbi dilinə, fars dili dialektlərinə və fars danışiq dilinə əsaslanaraq seçmişdir (Yenə orada). H. Zərinəzadənin tədqiqatı bu sahədə atılmış ilk addımdır, D. Rəhimovanın fars dilində işlənən türk alınmalarının fars dialektləri və fars danışiq dili əsasında toplanması ilk təşəbbüsdür.

D. Rəhimova fars dilinə keçmiş Azərbaycan-türk mənşəli sözləri quruluşuna görə iki qrupa, sadə sözlər fəslini isə üç hissəyə bölmür. İlk hissədə müəllif türk dillərində isimlə feilin mənə cəhətdən, II hissədə isə feilin təsirlilik kateqoriyasının differensiallaşmadığı dövrə aid alınmalardan bəhs edir. III hissədə alınmalar tematik olaraq 10 hissəyə bölünür. Düzəltmə alınmalardan bəhs edərkən müəllif -aq, -ək, -k, -q, -ıq, -ik, -uq, -ük, -q, -k, -ı, -i, -u, -ü, -ır, -ir, -ur, -ür, -ar, -ər, -a, -o, -çı, -çi, -çu, -çü şəkilçiləri vasitəsilə düzəldilmiş Azərbaycan-türk sözlərini təhlil edir.

D. Rəhimova fars dilində işlənən Azərbaycan-türk alınmalarını quruluşuna görə bölməsini bununla əsaslandırır ki, məhz sözün quruluşunun müqayisəli-tarixi planda dərinlənən araşdırılması həmin sözlərin tarixən quruluş cəhətdən uğradığı dəyişikliyi, o cümlədən semantik dəyişikliyi müəyyən etməyə imkan verir. “Müəllifin Azərbaycan-türk elementlərinə verdiyi izah dialektlərdə sözlərin mövcud invariantlarını araşdırmağa yol açdığı kimi, müxtəlif mənbələrdən həmin sözə verilən izahlara münasibətini də əks etdirir” (Yenə orada).

Orta əsrlər fars leksikoqrafiyası nümunələrinin tədqiqi sahəsində dilçilərimiz tərəfindən bir çox dəyərli əsərlər yazılmışdır. Lakin bu əsərlər, əsasən, lüğətlərin yazılma tarixi, yazıldığı şərait, tədqiqi tarixi, tərtib prinsipləri və bu kimi məsələlərə həsr olunmuşdur.

Deyənlərdən məlum olur ki, Azərbaycan şərqşünaslarının məqalə və monoqrafiyaları yalnız Azərbaycan şərqşünaslığı elminə deyil, fars leksikoqrafiyasına da dəyərli töhfələr vermişdir. İstər fars leksikoqrafiyasının tarixində önəmli rol oynamış lüğətlərin tərtibində, istərsə də onların araşdırılmasında bir çox azərbaycanlı müəlliflər öncül olmuşlar.

1.3. Orta əsrlər farsdilli lüğətlər Rusiya alimlərinin əsərlərində

“Ayrı-ayrı canlı İran dillərinin öyrənilməsinə Rusiyada XVIII əsrin birinci yarısında praktik məqsədlərlə başlanılmışdır. Xüsusi diqqət fars dilinə ayrılmışdı, bu da Rusiyanın Ön Şərqi qonşu ölkələri, ilk növbədə isə İranla iqtisadi-siyasi əlaqələrə olan marağı ilə müəyyən olunurdu” (Bayevski, 1962, s. 16). Fars dilinin Rusiyada öyrənilməsinə başlanılmasının bir neçə əhəmiyyətli səbəbləri var idi: 1. Rusiya ilə İran arasında iqtisadi, siyasi, ticari, mədəni əlaqələrin genişlənməsi; 2. “Fars dilində Şərqi ədəbiyyatının ən gözəl əsərlərinin olması, Avropa və Rusiyanın ən böyük mərkəzi şəhərlərindəki muzeylərdə elmi-tədqiqat üçün baza olan zəngin əlyazmalar, sikkələr, qədim mədəniyyət abidələri və sairənin mühafizə olunması onları bu dili öyrənməyə sövq edirdi” (Sadıqova, 1990, s. 10); 3. Avropada, o cümlədən Rusiyada elmin, həmçinin dilçiliyin yüksək inkişaf pilləsinə qədəm qoyması.

Belə ki, əsrlər boyu hakim olan ərəb dilçiliyinin təsiri zəifləyərək, yerini Rusiya-Avropa dilçiliyinə vermiş və Rusiya artıq önəmli elm mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi*.

“Rusiyada fars dilinin öyrənilməsinin başlanğıcını Pyotrun vaxtından, 1716-cı ildən sonra - Moskva latın məktəblərindən 5 şagirdin İrana fars dilini öyrənmək üçün göndərildiyi tarixdən hesablamaq qəbul olunmuşdur” (Bayevski, 1985, s. 6). Təxminən elə bu dövrdən etibarən ilk farsca-rusca lüğətlər tərtib olunmağa başlanmışdır. İlk farsca-rusca lüğətin tərtibçisi F. Yefremov idisə, onu A. Pallasın redaktə etdiyi müqayisəli lüğətlər, A. Boldırevin tərtib etdiyi (1826) farsca-rusca lüğət, A. Berjenin 1867-ci ildə tərtib etdiyi farsca-fransızca lüğət və bir çox digər lüğətlər izlədi*.

İlk rusca/farsca lüğətlərin tərtibi ilə yanaşı, artıq fars leksikoqrafiyasının tədqiqi sahəsində də ilk addımlar atılırdı. S. Bayevski qeyd edir ki, fars əlyazmaları olan rəfdə Sururunin 1600-cü ildə tər-

*Fars dilinin Rusiyada öyrənilmə tarixi barədə bax: Баевский С.И., 1962.

*Lüğətlər barədə daha ətraflı bax: Баевский С.И., 1989.

tib etdiyi “Məcmə ül-fors” lüğətinin 1649-cu ilə aid əlyazması vardır və bu əlyazmada bəzi lüğət bəndlərinin rus dilinə tərcüməsi mövcuddur (Bayevski, 1989, s. 6). Deməli, Rusiyada fars lüğətlərinin tədqiqinə ilk cəhdlər daha əvvəllər edilmişdi. Bununla belə, bu sahədə ilk sistemətik əsərlər sonralar yazılmışdır.

Rusiyada fars leksikoqrafiyasının ilk dəfə dərinədən və ardıcılı öyrənilməsi K. Zalemanın adı ilə bağlıdır. Müəllifin 1344-cü ildə Şirazda Şəmsi Fəxri tərəfindən tərtib olunan “Miyar-i Camali” lüğətinə 1887-ci ildə yazdığı tənqidi mətn iranşünaslıqda erkən fars izahlı lüğətinə yazılmış ilk tənqidi mətn hesab olunur. Bir il sonra K. Zaleman alman dilində lüğətin daha ətraflı tədqiqindən ibarət əsər çap etdirir. Müəllifin çap etdirdiyi fars lüğətlərinin siyahısı olduqca dəyərli mənbələrdən hesab olunur. Bu siyahı özündən əvvəlki müəlliflərin (Ç. Riyu, H. Bloşman, P. de Laqard) tərtib etdiyi kataloqlardan daha ətraflı və sistemətik olması ilə seçilir. Siyahı müəllifə bəlli olan IX-XIX əsrlər arasında tərtib olunan bütün izahlı lüğətlərin adları və onlar barədə məlumatdan ibarətdir*.

Bu sahədə növbəti addım 1928-ci ildə E. Bertels tərəfindən atılır. Müəllif “Töhfət ül-əhbab” lüğətinin mövcud əlyazmalarından biri haqqında məqalə yazır. E. Bertelsin fəaliyyəti əsasən fars ədəbiyyatına yönəlsə də, fars leksikoqrafiyası barədə qeydlərinə də rast gəlmək mümkündür*.

Rusiyada fars leksikoqrafiyasının tədqiqi sahəsində yazılan ən önəmli əsərlərin müəllifləri sırasında S. Bayevski ilkin sıralarda durmaqdadır. Müəllifin demək olar ki, bütün fəaliyyəti fars leksikoqrafiyasının tədqiqinə yönəlmişdir. S. Bayevski “Asiya Xalqları İnstitutundakı fars və tacik əlyazmalarının təsviri” adlı iki kiçik həcmli əsərini 1962 və 1968-ci illərdə çap etdirir. Bu əsərlərdən birincisi Rusiya Elmlər Akademiyasının Asiya xalqları İnstitutunun fondunda yerləşən fars izahlı lüğətlərindən bəhs edir. Müəllif 79 səhifədən ibarət kitabın ön sözündə fondakı fars-tacik əlyazmalarının tam elmi təsvirinin verilməsinin N. Mikluxo-Maklay ilə başlan-

* Bax: Salemann C. G., 1888.

* Bax: Бертельс Е. Э., 1928.

dığını bildirir. S. Bayevski həm də K. Zalemanın bu sahədəki xidmətlərindən bəhs edir və göstərir ki, hazırki əsər ayrı-ayrı müəlliflərin və ya əsərlərin lüğətləri də daxil olmaqla fars izahlı lüğətlərinin əlyazmalarının təsvirini vermək məqsədini güdür (Bayevski, 1962, s. 3). Müəllif hazırladığı kataloqun E. Braunun, A. Bistonun, Müqtədinin kataloqları və İranda Məşhəd kitabxanasında, Maarif ümumi kitabxanasında, Sepahsalar mədrəsəsinin kitabxanasında, o cümlədən Tehran Universitetinin kitabxanasında saxlanılan əlyazmalar əsasında genişləndirildiyini yazmışdır (Bayevski, 1962, s. 4). Bu kitabda lüğətlərin adları, müəllifləri, tərtib olunma illəri və kitabxanadakı nömrələri verilmişdir.

1968-ci ildə tərtib olunan siyahıda isə ikidilli lüğətlərin əlyazmalarının siyahısı verilmişdir (Bayevski, 1968). Müəllif qeyd edir ki, ikidilli lüğətlərin əksəriyyətini ərəb-fars lüğətləri təşkil edir, lakin əsərdə bir çox farsca-türkcə, türkcə-farsca lüğətlərə də yer verilir. S. Bayevski bu lüğətlərin sayının 10 olduğunu və fondada 23 əlyazmasının mövcud olduğunu yazır. O, qeyd edir ki, türkdilli lüğətlər içərisində iki ən erkən lüğəti– XV əsrdə tərtib olunmuş “Şamil ül-lüğət” və “Vəsilet əl-məqasid fi-l lüğət ül-furs”u ayrıca qeyd etmək lazımdır. XVI əsrdə tərtib olunmuş “Lüğət-i Həlimi”, “Lüğət-i Nemətulla”, “Töhfe-yi Şahidi”ni də müəllif xüsusi vurğulayır.

S. Bayevski əsərdə həm də “Sihah ul-əcəmiyyə”dən danışır. Müəllif ixtiyarında olan əlyazmanın üzərində XVIII əsrdə Türkiyədə köçürüldüyünə dair qeydin olduğunu yazır (Bayevski, 1968, s. 74). Lakin S. Bayevski bu lüğətin tərtibçisinin Mövlana Təkiəddin Məhəmməd ibn Pirəli Bərkəvi olduğunu və səhvən E. Braun, E. Bloşe, H. Ete, V. Pertç kimi Avropa müəlliflərinin kataloqunda lüğətin XIV əsrdə tərtib olunmuş izahlı “Sihah ul-fors” lüğətinin tərtibçisi kimi Hinduşah Naxçıvanının göstərildiyini qeyd edir, Bərkəvi təxəllüslü müəllifin isə bəzən Bərkəli, Birqili kimi yazıldığını və bu müəllifin 1573-cü ildə vəfat etdiyini bildirir (Bayevski, 1968, s. 73).

Qeyd edək ki, “Sihah ul-əcəmiyyə” lüğətinin tərtibçisinin kimliyi barədə qeydə alınan bu kimi səhv məlumatlar uzun illər çaşqınlıq yaratmışdır. Belə ki, bu lüğətin tərtibçisi kimi yalnız Birgəvi

deyil, bir çox digər müəlliflər də göstərilmişdir. M. Moin də “Lügətnamə”nin “Müqəddimə” adlanan 40-cı cildində fars lügətləri barədə danışarkən bir çox müəlliflər tərəfindən uzun illərdir təkrarlanan səhvə toxunmuşdur: “Sihah ul-əcəmiyyə”nin tərtibçisinin oğlu olan Şəmsəddin Məhəmməd (Şəmsi Monşi kimi məşhurdur) “Sihah ul-fors” kitabının müəllifidir və sonradan atasının kitabı, yəni “Sihah ul-əcəm” lügəti, oğlunun lügəti ilə eyni hesab edilmişdir və bir çoxları “Sihah ul-əcəm”i Məhəmməd Hinduşahın əsəri bilmişlər və bu səhvi Hacı Xəlifə ilə əlaqələndirmişlər (Dehxoda, 1994, s. 51-52). Bu məqam fars leksikoqrafiyasında həll olunmuş məsələlərdəndir və lügətin müəllifinin ata Hinduşah Naxçıvani olduğu artıq qəbul olunmuş həqiqətdir.

S. Bayevski bir çox konfranslarda fars leksikoqrafiyasının müxtəlif məsələlərinə dair çıxışlar etmişdir. Belə konfranslardan birində onun “Ərəb-fars və fars-türk lügətləri və onların İran filologiyası üçün əhəmiyyəti” adlı məruzəsində müəllif ərəb və türk dillərindən fars dilinə və əksinə tərtib olunmuş lügətlərin əhəmiyyətindən bəhs edir. O, Daşkənd konfransında söylədiyi bu məruzənin sonunda belə qeyd etmişdir: “Ərəb-fars və fars-türk lügətlərinin tədqiqi göstərir ki, fars leksikoqrafiyasının, tarixi leksikologiya və dialektologiyasının, o cümlədən qədim farsdilli şairlərin ədəbi irslərinin bərpası üçün çox faydalı ola bilər. Bu lügətlər həm də, hələ Moskvada keçirilmiş XXV şərqsünaşlar konqresində tərtib olunması qərara alınmış böyük fars ədəbiyyatı lügətinin tərtibində, şübhəsiz, yararlı olacaqdır. Ərəb-fars və fars-türk lügətlərinin böyük hissəsi, təəssüf ki, hələ də çap olunmamışdır. Halbuki, onların arasında olduqca dəyərli və qədim olanları var, yalnız əlyazmalar şəklindədirlər və əksəriyyəti az yayılıblar. Onlardan çoxu elmdə kifayət qədər istifadə olunmamışdır. Məruzəmizdə məqsədimiz odur ki, iranşünaşların diqqətini bu qrup abidələrə yönəldək” (Bayevski, 1966, s. 312-313). Bu gün S. Bayevskinin bu çağırışından 50 il keçmişdir. Bu müddət ərzində bu istiqamətdə bir çox işlər həyata keçirilmiş və keçirilməkdədir. Müəllifin konfrans çıxışı fars/türk lügətlərinin, o

cümlədən bu iki dilin qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqinin elm üçün əhəmiyyətini bir daha vurğulayır.

S. Bayevskinin 1989-cu ildə yazdığı kitabın fars leksikoqrafiyası üçün xüsusi əhəmiyyəti olduğunu düşünürük (Bayevski, 1989). Əsərin ön sözündə müəllif orta əsrlər farsdilli lüğətlərin müxtəlif ölkələrdə tədqiqi vəziyyətinin ümumi mənzərəsini verir. Daha sonra isə “Lüğət-i fors”dan başlayaraq “Sihah ul-fors”, “Fərhəng-i zəfanquya və cahanpuya”, “Mucəm əl-əcəm” və bu kimi bir çox lüğətlər barədə geniş məlumat vermişdir. Sonrakı hissələrdə müəllif lüğətlərdə dialekt leksikası, lüğət tərkibinin qrammatik elementləri və bu kimi bir çox məsələlərdən bəhs etmişdir.

S. Bayevski həm də “Töhfət əs-sədat”, “Fərhəng-i zəfanquya və cahanpuya”, “Miyar-i Cəməli”, “Pənc Bəxşi” adlı lüğətlərin əlyazmaları barədə məqalələr yazmış, “Fərhəng-i Cahangiri”, “Sihah ul-fors” lüğətlərinin tənqidi mətnini hazırlamışdır*.

Rusiyada fars leksikoqrafiyasının inkişafından danışanda, ümumilikdə keçmiş SSRİ ərazisinə daxil olan bir çox ölkəni, o cümlədən Tacikistanı xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Hazırda bizim dövrümüzdə gəlib çatmış ən qədim izahlı lüğət olan “Lüğət-i fors”un tədqiqatçısı məhz Tacikistan elminin nümayəndəsi V. Kapranov olmuşdur. Müəllifin lüğətin tədqiqinə dair çap etdirdiyi əsərdə leksika demək olar ki, tam geniş təhlil olunmuşdur. Kitabın əvvəlində “Lüğət-i fors”un tədqiqi vəziyyəti, o cümlədən tacik leksikoqrafiyası barədə geniş məlumat mövcuddur. Müəllif daha sonra Əsədi Tusi barədə yazmış və lüğətin leksikasını tematik bölgü apararaq təhlil etmişdir. Əsərin ən önəmli cəhətlərindən biri də budur ki, lüğətdəki danışiq və dialekt leksikası ayrıca seçilmiş və izah olunmuşdur (Kapranov, 1964).

V. Kapranov həm də “XVI-XIX əsrlərdə Hindistanda farsdilli (tacik-fars) leksikoqrafiya” adlı doktorluq dissertasiyasının müəllifidir. Müəllif farsdilli leksikoqrafiya dedikdə, tacik-fars dilini nəzərdə tutduğunu bildirir. Əsərdə “Bahar-i Əcəm”, “Qiyas əl-lüğət”, “Ça-

* Müəllifin digər əsərləri üçün bax: Баевский С. И., 1962; 1964; 1965; 1966; 1974; 1978; 1979; 1981; 1982; 1984; 1989.

roğ-i hidayət”, “Fərhəng-i Cahangiri” və bu kimi bir çox lüğətlər barədə məlumatlar verilmişdir (Kapranov, 1973).

Tacikistanda leksikoqrafiyanın inkişafı və tarixi mərhələləri A. Z. Rozenfeldin “Tacik leksikoqrafiyasının tarixi barədə” adlı məqaləsində ətraflı təsvir olunmuşdur (Rozenfeld, 1987).

Fars lüğətlərində fars-türk əlaqələri kimi önəmli mövzunun təhlilinə biz həm də Özbəkistan alimi E. Umarovun “Fars lüğətlərində türk leksikası” adlı məqaləsində rast gəlirik (Umarov, 1982). Məqalədə müəllif ən zəngin türk leksikasının qeydə alındığını hesab etdiyi XIV-XIX əsrlərdə tərtib olunmuş 16 fars lüğətinin siyahısını təqdim etmişdir. Aralarında “Sihah ul-fors”, “Fərhəng-i Rəşidi”, “Bürhan-i Qate”, “Həft kulzum” kimi lüğətlərin mövcud olduğu bu siyahı heç də bütün türk leksikasını əks etdirən lüğətləri əhatə etmir. Müəllif bunu lüğətlərin leksikası barədə azsaylı yazıların olması ilə izah edir. E. Umarov siyahıdakı lüğətlərin müəllifi, tərtib olunduğu il və leksikası barədə digər müəlliflərə istinadən qısa qeydlər vermişdir. Müəllif siyahıda verdiyi lüğətlərdə, öz hesablamalarına əsasən, təxminən 3 mindən çox türk leksikasının mövcud olduğunu qeyd edir. Lakin məqalənin sonrakı gedişatında bu lüğətlərdən yalnız birində – “Fərhəng-i zəfanquya və cahanpuya” lüğətində olan türk sözlərinin təhlilini verir. Qeyd etmək lazımdır ki, XIV əsrdə tərtib olunmuş bu lüğətin son əsrlərə qədər əlyazmasının əldə edilməməsi onun bizim dövrə gəlib çatmadığı fikirlərini doğursa da, sonradan yeganə əlyazmasının tapılması göstərdi ki, lüğət 4 mindən çox sözü əhatə edərək bir sıra novator xüsusiyyətləri ilə özündən əvvəlki bir çox lüğətləri üstələmişdir. Sonradan bəzi müəlliflər lüğətin yazılma tarixini daha dəqiq göstərmiş və 1371-72-ci illərdə tərtib olunduğunu qeyd etmişlər.

E. Umarov bu lüğətdə bir türkoloq üçün ən maraqlı məsələnin ən sonuncu hissənin ola biləcəyini qeyd edir. 507 sözdən ibarət həmin hissəni müəllif qısa qədim özbək-fars lüğəti hesab edir və yazır: “Özbək leksikoqrafiyasının tarixində bu lüğət məzmunca yenidir. Buna qədər fars lüğətlərinin tərkibində qədim özbək sözləri ayrıca hissə kimi verilmirdi. Bu fakt farslarla türklərin arasında intensiv si-

yasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrin nəticəsində meydana çıxmış sıx dil ünsiyyətinin nəticəsidir” (Umarov, 1982, s. 12). E. Umarov daha sonra lüğətin leksikasını heyvan, bitki, bədən üzvləri, məişət predmetləri, tikinti materialları, göylə bağlı sözlər, saylar olmaqla 7 tematik qrupa bölür və hər qrupa aid 1-2 nümunə verməklə kifayətlənir. Nümunələr arasında *ternaq* (ترناق), *soğan* (سقان), *tuz* (توز), *sığır* (سقر) və bu kimi qədim türk sözləri yer almaqdadır (Umarov, 1982, s. 13).

Farsdilli lüğətlərdə qeydə alınmış türk leksikasına dair ayrı-ayrı müəlliflərin xüsusi əsərləri mövcud olmaqla yanaşı, fars dilindəki türk elementləri məsələsinə fars leksikologiyasına dair yazılmış istənilən əsərdə də toxunulmuşdur. Rusiyada bu sahədə yazılmış ilk əsərin müəllifi N. Belqorodskidir. Müəllifin 1936-cı ildə yazdığı “Müasir fars leksikası” adlı əsəri kiçik, az həcmli əsərdir. Kitabda, əsasən, fars dilindəki rus alınmalarından bəhs olunur (Belqorodskiy, 1936). Bu kitabın yazılışı bu sahədə atılan ilk addım olsa da, fars leksikologiyası problemini həll etmədi. L. Peysikovun 39 il sonra yazdığı “Müasir fars dilinin leksikologiyası” əsəri isə bütün SSRİ ərazisində bu sahədə yazılan ilk ən mükəmməl əsər hesab olunur (Peysikov, 1975). Müəllif fars dilindəki alınmalardan İslamaqədərki leksik alınmalar və İslamdan sonrakı alınmalar olmaqla bəhs edir. Müəllif yazır: “Ərəb hücumundan əvvəlki dövrdə fars dili yunan, aramey, latın, hind, türk və bir çox digər dillərlə qarşılıqlı əlaqədə olmuşdur. Onların fars dilinə təsir dərəcəsi, o cümlədən, qeyd olunan dillərdən leksik vahidlərin alınma tarixi və səbəbləri olduqca çətin və demək olar ki, öyrənilməmiş problemdir. Orta fars dilində bu və ya digər alınma sözün varlığı onların fars dilinə İslamdan əvvəl daxil olmasının sübutudur” (Peysikov, 1975, s. 32).

L. Peysikov müasir fars dilində ərəb və Avropa alınmalarından sonra III böyük qrup kimi türk alınmalarını vermişdir. Müəllif qeyd edir ki, türk alınmaları İslamaqədərki dövrdə fars dilinə fasilələrlə daxil olurdu, növbəti əsrlərdə isə fars dilinə daxil olan türk alınmalarının sayı bir qayda olaraq artmağa başladı. “Ə. Firdovsinin “Şahnamə” əsərində bəzi türk alınmalarına (tegin-qəhrəman, cəsür; buq – siqnal) rast gəlinir. “Fars-dəri dilinin inkişafının ən erkən dövrünə

aid, bizim dövrümüzə gəlib çatmış qədim lüğətlərdən olan “Lüğət-i fors”da bir sıra türk məişət sözləri qeydə alınmışdır, məsələn, *yərən-dağ*, *çaroq*, *somaq*, *qəlpe* və s.” (Peysikov, 1975, s. 46-47).

Əsərin sonunda L. Peysikov bir çox türk mənşəli affiks və yarımaffikslərdən bəhs edir (Peysikov, 1975, s. 49-50). Əsərdə həm də fars dilindəki Avropa və ərəb alınmaları, onların dilə uyğunlaşması, kalka prosesi məsələlərindən bəhs edilir. Leksikologiyanın bir qolu olan leksikoqrafiya barədə müəllif əsərin 4-cü hissəsində “Fars leksikoqrafiyası tarixi öçerki” başlığı ilə məlumat verir. Bu hissədə müəllif fars lüğətlərinin tərtib olunma tarixinin 10 əsrdən çox müddəti əhatə etdiyini qeyd edir və bildirir ki, baxmayaraq ki, leksikoqrafiyanın başlanğıcını çox daha əvvəlki əsrlərə aid edirlər, bizə gəlib çatan fars lüğətləri XI əsrə aiddir. Müəllif daha sonra “Lüğət-i fors”, “Töhfət üs-səadət”, “Töhfət əl-əhbab”, “Məcmə ül-fors”, “Fərhəng-i Cahangiri”, “Bürhan-i Qate”, “Qiyas ol-lüğət”, “Fərhəng-i Anandrac” və müasir fars lüğətlərindən olan “Fərhəng-i Tacik”, “Fərhəng-i Nasiri”, “Lüğətname-yi Dehxoda”, “Fərhəng-i farsî” lüğətləri barədə qısa məlumat verir. Bölmənin sonunda fars izahlı lüğətlərinin leksik tərkibi, qeydlər, nümunələr və bəzi digər məsələlər barədə qeydlər yer almaqdadır (Peysikov, 1975, s. 198-203).

L. Peysikovdan 8 il sonra A. Barışnikov özünün “Fars dilinin leksikologiyası və frazeologiyası” adlı mühazirələr toplusunu çap etdirir (Barışnikov, 1982). Fars leksikologiyasına dair bir çox mövzuların cəmi olan bu əsərdə müəllif fars dilinin leksikasını İran filologiyasının ən gənc sahələrindən hesab edir. Türk alınmaları barədə A. Barışnikovun yazısı bir neçə qısa qeyddən ibarətdir. Əsərdə ərəb alınmalarından başqa, digər qruplarda qısa əhatə olunmuşdur. Burada fars-dəri dili ilə fars dilinin əlaqələri, sinonimlik, antonimlik, omonimlik, fars dilində söz yaradıcılığı kimi bir çox məsələlər müzakirə olunur. Müəllif əsərin böyük bir hissəsini fars dilindəki alınmalara həsr edib. Bu hissənin böyük bir qisminə ərəb alınmaları, digər hissəsində isə Qərbi Avropa alınmalarından danışılır. Alınmalar fars dili ilə müqayisəli şəkildə verilmişdir. Fars dilində hərbi terminologiyaya böyük bir hissə ayrılmışdır. Daha sonra müəllif fars di-

linin frazeologiyası barədə çoxsaylı mühazirələrin cəmindən ibarət böyük bir yazı yazmışdır (Bax: Barışnikov, 1982, s. 183).

Rusiyada farsdilli lüğətlərin araşdırılması barədə yuxarıda verilən məlumatları bu şəkildə ümumiləşdirmək mümkündür: 1) Ayrı-ayrı canlı İran dillərinin öyrənilməsinə Rusiyada XVIII əsrin birinci yarısında praktik məqsədlərlə başlanılmışdır; 2) Rusiya ilə İran arasında iqtisadi, siyasi, ticari, mədəni əlaqələrin genişlənməsi, fars dilində Şərqi ədəbiyyatının ən gözəl əsərlərinin olması, Avropada, o cümlədən Rusiyada elmin, həmçinin dilçiliyin yüksək inkişaf pilləsinə qədəm qoyması kimi səbəblər Rusiyada fars dilinin öyrənilməsinə olan marağı artırmışdır; 3) Rusiyada fars leksikoqrafiyasının ilk dəfə dərinlən və ardıcıl öyrənilməsi K. Zalemanın adı ilə bağlıdır. Müəllif lüğətlərin əlyazmalarını kataloqlaşdırmış və bundan sonra belə kataloqların sayı artmışdır; 4) Rusiyada bir çox qədim fars lüğətlərinin, o cümlədən fars/türk lüğətlərinin çapı ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən həyata keçirilmişdir; 5) Rusiyada fars leksikoqrafiyasının tədqiqi sahəsində yazılan ən önəmli əsərlərin müəllifləri sırasında S. Bayevski ən ilkin sıralarda durmaqdadır. Müəllifin demək olar ki, bütün fəaliyyəti fars leksikoqrafiyasının tədqiqinə yönəlmişdir; 6) Keçmiş SSRİ ərazisində fars leksikoqrafiyasının inkişafında və tədqiqində Tacikistan xüsusi mərkəz rolunu oynamışdır. Bir çox lüğətlərin tədqiqi və çapı Tacikistanın elmi mərkəzləri tərəfindən həyata keçirilmişdir; 7) Rusiya ərazisində fars leksikologiyasına dair bir çox əsərlər yazılmış və bu əsərlərdə fars dilində mövcud türk leksikasına yer verilmişdir.

1.4. Orta əsrlər farsdilli lüğətlər Avropa alimlərinin əsərlərində

Avropa dilçiliyi ilə İran dilçiliyinin əsas fərqlərindən biri ilk yazılan əsərlərin dilçiliyin müxtəlif sahələrinə aid olmasıdır. Avropada dilçiliyin yaranması eradan əvvəl gedib çıxır. X. Fərşidvərd qeyd edir ki, Aristotel e.ə. IV əsrdə qrammatikanın bünövrəsini

qoymuşdur və onu Qərbin ilk qrammatika müəllifi hesab etmək lazımdır (Fərşidvərd, 2013, s. 17). İranda dilin qrammatik cəhətdən təhlilinə cəhdlər XIII-XIV əsrlərdə edilsə də, ilk qrammatikanın yazılması olduqca gec – bundan bir neçə əsr sonra baş tutmuşdur. Həmin qrammatikaların yazılması da leksikoqrafiyanın inkişafı ilə bağlı idi, çünki ilk qrammatikalar oçerklər şəklində məhz lüğətlərin ön sözünə və ya sonuna əlavə olunurdular. Avropada ilk lüğətin yazılması sonrakı əsrlərə təsadüf etdiyi halda, İranda leksikoqrafiyanın inkişafı çox erkən dövrlərdə başlamışdır. L. Qerçenberq və D. Saymiddinov fars dilinin izahlı lüğətlərinin IX əsrdə, yəni yeni farsdilli ədəbiyyatın inkişafı ilə eyni vaxtda tərtib olunduğunu bildirirlər (Peysikov, 1973, s. 115). Beləliklə, Avropa dilçiliyinin təməli qrammatik, İranda isə leksikoqrafik əsərlərlə qoyulmuşdur.

Ümumiyyətlə, fars dilinin təkcə izahlı lüğətlərinin sayının 200-dən çox olduğu qeyd olunur. Fars leksikoqrafiyasının inkişafının bütün tarixi mərhələlərində Avropa alimləri lüğətlərin tədqiqində və çapında mühüm rol oynamışlar. Təkcə onu qeyd edək ki, bu gün bir qrup iranşünasların fars leksikoqrafiyasının ən qədim əldə olan nümunəsi hesab etdiyi “Lüğət-i fors”un ilk çapı 1897-ci ildə alman alimi Paul Horn tərəfindən Vatikan nüsxəsi əsasında həyata keçirilmişdir. 1940-cı ildə İran alimi Abbas İqbal lüğəti dörd əlyazma əsasında yenidən redaktə etmək təşəbbüsü göstərmiş və 1957-ci ildə Dəbir Siyaqi P. Hornun nəşrini müəyyən dəyişiklik və qeydlərlə çap etdirmişdir” (Kapranov, 1964, s. 6).

Göstərilən tədqiqat əsərləri ilə yanaşı, müxtəlif Avropa ölkələrində farsca çoxsaylı ikidilli və izahlı lüğətlər də çap olunmuşdur. A. Rozenfeld bildirir ki, hələ XVIII-XIX əsrlərdə fars-tacik dilinə tərcümə lüğətləri tərtib olunmağa başlandı. Müəllif nümunə kimi İ. Vullersin fars-latın, Şteyntalın fars-ingilis, o cümlədən, fransız, alman kimi digər dillərə tərcümə edilmiş lüğətləri göstərir (Rozenfeld, 1987, s. 145).

Avropa dillərindən fars dilinə və ya əksinə tərtib olunmuş lüğətlərin sayının artması, həm də əvvəlki əsrlərə aid farsdilli lüğətlərin araşdırılması və çapı ilə müşayiət olunurdu. Avropada, o cümlə-

dən ümumən elm aləmində fars dili leksikoqrafiyasının tədqiqinə dair əsərlər XIX əsrin əvvəllərində yazılmağa başlanmışdır.

Fars dili leksikoqrafiyasının tədqiqi istiqamətində atılan ilk addım dünyanın müxtəlif kitabxana və mərkəzlərində yerləşən lüğət əlyazmalarının çoxsaylı kataloqlarının hazırlanması olmuşdur. Qeyd edək ki, bu sahədə Avropa alimlərinin gördüyü işlər xüsusilə vurğulanmalıdır. Edvard Braun, Ete Hörman, Çarlz Riyu, Henrix Bloşman və bir çox digər Avropa alimləri fars lüğətlərinin dünya kitabxanalarındakı əlyazmalarını əldə edərək onların kataloqlarını hazırlamışlar. Bu kataloqlar lüğətlər barədə əldə edilən ilkin məlumatlar hesab olunurdu.

E. Braunun 1896-cı ildə tərtib etdiyi “Kembridc Universitetinin kitabxanasındakı fars əlyazmalarının kataloqu”u* ən gözəl tərtib olunmuş kataloqlardan hesab oluna bilər. Kataloq ümumilikdə 472 səhifədən ibarətdir. Müxtəlif mövzularda yazılmış əlyazmalar barədə məlumatlardan ibarət bu kataloq yalnız onların siyahısını təqdim etmir, hər bir əlyazmanın görünüşü, həcmi ilə yanaşı, məzmunu, o cümlədən digər kitabxanalardakı nüsxələri barədə məlumatları və onların müqayisəsi nəticəsində əldə etdiyi nəticələrin xülasəsini ehtiva edir.

Kataloqun girişində xristian teologiyası, islam-xristian dinlərinin münaqişəsi, Məhəmməd peyğəmbərin qaydaları, zərdüştlük, hinduizm və bu kimi 7 yarım başlıqdan ibarət dini məsələlər, ardınca Səfəvilər, Nadir şahın tarixi, Hindistan tarixi, Dehli sultanları və digər bir çox tarixi mövzular, o cümlədən tibb, həndəsə, kənd təsərrüfatı və s. başlıqlar altında müxtəlif məsələləri əhatə edən əlyazmalar təhlil olunmuşdur.

Leksikoqrafiya bəhsi səhifə 227-dən başlayır. Müəllif lüğətləri yazıldıqları dilə görə qruplaşdırmışdır. Əvvəl ərəb-fars dillərində olan lüğətlərdən bəhs edən E. Braun, ardınca fars-türk, fars-latın, fars-hind dillərində tərtib olunmuş lüğətlərə yer vermiş, ərəb qrammatikası, ritorika, kalliqrafiya kimi mövzularda yazılmış əlyazmalar barədə geniş məlumat vermiş və səhifə 286-dan kataloqun sonundakı poeziyaya dair əlyazmalardan bəhs etmişdir. Sonuncu hissədə

* Bax: Browne E.G., 1896.

müəllif Ömər Xəyyam, Fəridəddin Əttar, Cəlaləddin Rumi, Sədi Şirazi, Əmir Xosrov Dəhləvi, Hafiz Şirazi kimi klassiklərin, o cümlədən sonrakı dövrün ədiblərinin kitabxanadakı əlyazmaları barədə geniş təhlil aparmışdır. Qeyd edək ki, bu əlyazmalar sırasında Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin London kitabxanasındakı əlyazması da təsvir olunmuş, səhifələrin quruluşu və məzmunu barədə əhatəli məlumat verilmişdir (Braun, 1896, s. 301-320).

Kataloqda fars-türk lüğətləri başlığı ilə iki lüğətdən bəhs olunur: “Lüğət-i Nemətulla” və “Lüğət-i Danestən”. Müəllif “Lüğət-i Nemətulla” barədə daha geniş məlumat verərək onu “türkcə izah olunmuş fars lüğəti” adlandırır. E. Braun bu lüğətin ön söz, feillər, ədat, şəkilçi və bu kimi hissələrə bölündüyünü qeyd edir və hər hissənin əks olduğu səhifə, onların vəziyyəti, o cümlədən əlyazmanın itən hissələri barədə geniş məlumat verir. “Lüğət-i Danestən”i isə müəllif “balaca fars-türk sözlüyü” adlandırır. Müəllif bu əlyazmalar barədə məlumat verməklə yanaşı, onların digər əlyazmalarla müqayisəsi barədə də qeydlər aparmışdır. Məsələn, “Lüğət-i Nemətulla”nın həmin kitabxanada digər surətinin də mövcud olduğunu, lakin orada ədat mövzusunun türkçə olduğunu, hazırki əlyazmada isə farsca yazıldığını bildirir. Kataloqda həm də “Sihah ul-əcəmiyyə”, “Bürhan-i Qate”, “Fərhəng-i Cahangiri”, “Məcmə ül-fors” kimi məşhur lüğətlərdən də bəhs olunmuşdur*.

Kataloqlar fars leksikoqrafiyasının tədqiqində önəmli addım sayılır. Mövcud əlyazmalardan həmin kataloqlar vasitəsilə xəbərdar olan tədqiqatçılar, o cümlədən farsların özləri onların sonrakı tədqiqini davam etdirmiş və çapını həyata keçirmişlər.

Xronoloji baxımdan Avropada fars leksikoqrafiyasının araşdırılmasında ilk addımın müəllifi H. Bloşman hesab olunur. Onun “Fars leksikoqrafiyasına töhfələr” məqaləsi bir neçə dəfə çap olunmuşdur*. 1882-ci ildə yenidən çap olunmuş həmin məqalənin nətiçəsində müəllif yazır ki, bu yazı mənim daha əvvəl həmin adda yazdığım geniş yazının xülasəsidir. “Təxminən 6 il bundan əvvəl mən-

* Bax: Browne E.G., 1896.

* Blochmann H., 1882.

dən fars lüğəti tərtib etməyimi istədilər. Bir hissəsi tamamlanmışdır, lakin xərclər olduqca çox olduğundan, sonradan Hindistan hökuməti müəyyən qədər kömək etsə də, həmin iş daha əvvəl çap oluna bilmədi, buna rəğmən kiçik nümunəsini çap edə bilmişdik” (Bloşman, 1882, s. 72). Müəllif həmin vaxtdan etibarən farsların özləri tərəfindən tərtib olunmuş lüğətlər arasında müqayisə apardığını və onda olan müxtəlif leksikoqrafik əlyazmalarda düzəlişlər etdiyini də qeyd edir. H. Bloşman alman şərqşünası olsa da, əsərlərini, əsasən, Hindistanda yazmışdır. Müəllifin haqqında danışdığı lüğəti çap etdirmək planı baş tutmasa da, bütün yazıları göstərilən əsərdə cəmlənmişdir.

H. Bloşmanın qeyd olunan məqaləsi 72 səhifədən ibarətdir, ümumilikdə 65 farsdilli lüğətdən bəhs olunsa və hər biri barədə qısa xülasə verilsə də, müəllif fars leksikoqrafiyasını daha çox Hindistanda tərtib olunan lüğətlərlə məhdudlaşdırmışdır. O, Hindistanın hər məntəqəsindən demək olar ki, bir leksikoqraf çıxdığını və bütün lüğət tərtibçilərinin məhz həmin lüğətlərə istinad etməli olduqlarını qeyd edir (Bloşman, 1882, s. 2). Fars leksikoqrafiyasını araşdıran əksər müəlliflər H. Bloşmanın bu yanaşmasını tənqid etmişlər. İ. Bayevski qeyd edir ki, orta əsrlər fars lüğətlərinin bu ilk siyahısının müəyyən qeyri-dəqiq cəhətləri var idi, belə ki, izahlı lüğətlər siyahısına bəzi ikidilli lüğətlərin (“Nisab əs-sibyan” (ərəb-fars), “Şamil ül-lüğət” (farsca-türkcə)) adları da düşmüşdür (Bayevski, 1989, s. 5).

H. Bloşman haqqında danışdığı lüğətlərin daha çox tərtib olunma yeri, üsulu və müəllifi barədə məlumat vermiş, lüğətlərdə əks olunmuş sözlər barədə hər hansı qeyd aparmamışdır.

Fars leksikoqrafiyasına töhfə vermiş müəlliflər sırasında ingilis şərqşünası D. Makkenzi də durur. Müəllif “Fars leksikoqrafiyası” məqaləsində Əbu Həfs Soğdinin ”Risaləsi”nin müasir fars dilinin ən qədim lüğəti olduğunu qeyd edir, lakin bu lüğət əldə olmadığından Əsədi Tusinin “Lüğət-i fors”unu bu günə qədər saxlanılmış ən qədim fars lüğəti hesab etdiyini yazır (Makkenzi, 1975, s. 525). Müəllif bu məqalədə fars leksikoqrafiyasının mərkəzinin Hindistana köçənə qədərki mərhələdə tərtib olunmuş bir çox lüğətlərin, o cümlədən 1327-8-ci illərdə tərtib olunduğunu qeyd etdiyi “Sihah ul-

fors”un da adını çəkir. D. Makkenzi elə həmin dövrdə “fars dənizinin başqa bir cərəyanının yüksəlişinə”– türklərin fars yazıçılarının əsərlərini tərcümə etməsinə şahid olduğunu qeyd edir. D. Makkenzi bütün fars lüğətləri arasında ən naqis, səhvlərlə dolu lüğətin Sururi Həsən Əfəndinin farsca-türkcə lüğətinin olduğunu və lüğətin bir çox saxta şairlərin uğursuz nəzm nümunələrindən ibarət çoxsaylı nümunələr, dəyişdirilmiş sözlərlə dolu olduğunu və bu sözlərin orijinal variantının çox güman ki, heç vaxt bilinməyəcəyini bildirir. D. Makkenzi XVII əsrdən etibarən İran-Hindistan və Avropa əlaqələrinin leksikoqrafiya üzərində qurulduğunu yazır. Məqalənin sonunda müəllif müasir fars dilinin iki ən məşhur lüğətinin Avropada Fritz Volfun “Glossar zu Firdos Schahname” (Firdovsinin “Şahnamə”sinə əlavə edilən qlossari) (1935) və İranda tərtibinə Əli Əkbər Dehxodanın rəhbərliyi ilə başlanılan və M. Moinin, o cümlədən digərlərinin rəhbərliyi ilə davam etdirilən “Lüğətnamə” olduğunu bildirmişdir (Makkenzi, 1975, s. 526-527). Qeyd etmək lazımdır ki, “Lüğətnamə”nin girişində fars dilçiliyi ilə bağlı bir çox məsələlərdən, o cümlədən fars leksikoqrafiyasından bəhs olunur. İrəc Əfşarın lüğətin girişində yer alan fars-Avropa lüğətləri barədə məqaləsində avropalıların fars leksikoqrafiyasının tədqiqi ilə məşğul olmasının səbəbi belə izah olunur: “İranla Avropa arasında ticari, siyasi əlaqələr yaranmağa başlayandan avropalıların fars dilini öyrənmək zərurəti də yarandı və təbii ki, iki elmi sahəyə xüsusi diqqət yetirmək məcburiyyətində qaldılar: biri dilin qrammatikası, digəri isə lüğəti” (Dehxoda, 1994, s. 273). Qeyd edək ki, avropalıların fars leksikoqrafiyasının tədqiqi ilə məşğul olmasının İran-Avropa əlaqələrinin genişlənməsi ilə bağlı olması bir çox mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Ə. Vilayəti yazır ki, İranın xarici əlaqələri – sözün əsl mənasında Sasani dövlətinin süqutundan və İranda İslamın bərqərar olmasından sonra – Səfəvilər hakimiyyəti zamanından, xüsusilə I Şah Abbasın səltənəti dövründən başlanır. Doğrudan da, İslamın zühur etdiyi və Bəni Ümyyəyə və Bəni Abbas hakimiyyətlərinin yaranması zamanından monqolların İrana gəlməsinə qədər, İranla digər məmləkətlər,

xüsusilə Avropa arasında müntəzəm əlaqələr yox idi” (Vilayəti, 1998, s. 9). Ümumiyyətlə, İranla Avropa əlaqələrinin yaranmasının birinci dövrü XV-XVI əsrlər hesab olunur. Münasibətlərin yaranmasından təxminən 1-2 əsr sonra fars dilçiliyi, o cümlədən leksikoqrafiyası Avropa alimlərinin diqqətini çəkmişdir. Beləliklə də, Avropa alimlərinin orta əsrlər farsdilli lüğətlərə marağının ilk vaxtlar sırf praktiki məqsədlərlə, daha dəqiq desək, farsdilli tərcümə lüğətlərinə sahib olma zərurəti ilə bağlı olduğu məlum olur.

İrəc Əfşar avropalıların fars dilinin qrammatikası ilə bağlı 100-ə yaxın kitab, risalə, məqalə yazdıqlarını və redaktə etdiklərini bildirir. Müəllif fars dilindən Avropa dillərinə və ya əksinə tərtib olunmuş ən mühüm lüğətlərin siyahısını məqalədə vermiş və bunun, tərtib olunma tarixlərinə əsasən oxucuların həmin kitabları asan əldə etməsi məqsədi güddüyünü bildirmişdir. İrəc Əfşar siyahısını verdiyi lüğətləri ilk olaraq mövzu üzrə təsnif etmişdir. Bu qrupdakı lüğətlərin hərbi, hüquqi, dini, siyasi və digər sahələrə aid olmaqla, ümumilikdə sayı 19-dur. Daha sonra müəllif fars dilinin dialektlərinə aid 10, ingilis dilinə aid 29, rus dilində 9, fransız dilində 14, latın dilində 6, italyan dilində isə 1 fars dilinə və ya fars dilindən həmin dilə tərcümə olunmuş lüğətin adını qeyd etmişdir. Məqalənin sonunda İrəc Əfşar bu siyahını tərtib edərkən müraciət etdiyi mənbələrin siyahısını vermişdir (Dehxoda, 1994, s. 273-277). Təbii ki, bu siyahı indi daha da zənginləşmiş və istər tərcümə, istər sahə leksikoqrafiyası nümunələrinin sayı artmışdır, bununla belə, son əsrlərdə tərtib olunmuş lüğətlərlə tanış olmaq üçün dəyərli materialdır.

Yuxarıda adları çəkilənlərlə yanaşı, nəzərdən keçirilən bəzi digər əsərlərdə də farsdilli lüğətlərin leksikasına dair hər hansı materiala rast gəlmədik. Fars lüğətlərində türk leksikasının izləri barədə məlumat toplamaq həmin əsərlərə əsasən mümkün olmasa da, türk sözlərinin etimoloji təhlilinin ən gözəl nümunələrindən hesab olunan “XIII əsrə qədərki türk dilinin etimoloji lüğəti” əsəri ingilis müəllif Cerard Klausonun qələmindən çıxmışdır (Klauson, 1972).

C. Klauson əsərin girişində vahid türk dilindən bəhs edir və bu dilin genetik cəhətdən bizə məlum olan türk dilləri ilə, xüsusilə

də monqol və tunqus dilləri ilə əlaqəli olmadığını, təxminən Böyük Çin divarının şərq və şimal tərəfində formalaşdığını və bu hadisənin baş vermə tarixini müəyyənləşdirmək mümkün olmasa da eradan əvvələ təsadüf etdiyini dəqiqliklə deyə biləcəyimizi qeyd edir. Müəllif bildirir ki, sonradan, çox güman ki, milad təqvimini başlamadan həmin vahid dil standart türk dili və l/r türk dili olmaqla iki budağa ayrıldı və milad təqviminin başlanması ilə standart türk dili 2 və ya 3 dialektə bölündü, onlar da tezliklə müstəqil dilə çevrildilər. C. Klauson standart türk dillərinə XIII əsrin başlanğıcında monqol işğalına qədər göytürk, uyğur (qədim qırğız, xaqani, oğuz, qırçaq və digər bəzi kiçik dialektlərdən ibarət) dillərinə məxsus sözləri aid edir, bu qrupa həm də hind, İran və semit dillərindən birbaşa və ya dolay yolla alınmış bəzi istisna sözlərin də daxil olduğunu bildirir. “L/r türk dili” adlandırdığı dildən isə hər hansı əhəmiyyətli mətnin qalmadığını, bəzi tarixi Çin əsərlərində, o cümlədən monqol və macar dillərində 5-6-cı əsrlərdə monqollar, 9-cu əsrlərdə isə macarlar vasitəsilə alındığını güman etdiyi bəzi sözlər saxlanıldığını yazmışdır (Klauson, 1972, s. V-VI).

C. Klauson türk sözlərinin şərhində istinad etdiyi Tonyukuk, İrk Bitig və bu kimi bir çox türk abidələri ilə yanaşı, digər bəzi mənbələrin, o cümlədən İbn Mühənnanın “Hilyət ül-insan və həlbət ül-lisan” ərəb-türk lüğətinin, Talii Hərəvinin “Bəda-i ül-luğat” çağatay-fars lüğətinin, Məhəmməd Mehdi Xanın 1759-cu ildə tərtib etdiyi “Sənglax” çağatayca-farsca lüğətinin və bir çox digər mənbələrin adını çəkir. Qeyd edək ki, izahlara nəzər yetirdikdə, bəzi fars lüğətlərindən, o cümlədən “Bürhan-i Qate”dən müəyyən sitatlara rast gəlmək mümkündür. Bu mənada C. Klausonun lüğəti türk sözlərinin etimologiyası barədə məlumat verən ən zəngin mənbələrdən biri olmaqla yanaşı, türk dilinin fars dili ilə qarşılıqlı əlaqəsi barədə müəyyən məlumat verən vasitə kimi də dəyərləndirilə bilər (Klauson, 1975).

Tədqiq olunan mövzuya ən yaxın əsər Robert Dankofun 1987-ci ildə Bluminqton şəhərində çapdan çıxmış “Fərhəng-i zəfanquya lüğətinə türk leksikası” məqaləsidir. Bu geniş həcmli məqalə “Papers on Inner

Asia” (Mərkəzi-şərqi Asiya barədə məqalələr) elmi məqalələr silsiləsində 43 səhifə həcmində çap olunmuşdur (Dankof, 1987).

“Fərhəng-i zəfanquya və cahanpuya” 14-cü əsrdə Hindistanda Bədr-əd din İbrahim tərəfindən tərtib olunmuşdur. İlk dəfə 1974-cü ildə İ. Bayevski tərəfindən çap olunmuşdur. “Fərhəng-i zəfanquya və cahanpuya” lüğəti həm də tematik lüğət hesab oluna bilər, çünki müəllif eyni mövzuya aid sözləri yarımqruplar şəklində qruplaşdırmışdır. R. Dankof lüğətin quruluşu haqqında məlumat verir və qeyd edir ki, əsər 7 hissədən ibarətdir, ilk 3 hissənin fars terminlərindən, 4-cü hissənin ərəb, 5-ci hissənin ərəb və arami, 6-cı hissənin yunan, latın və siryak dillərində, 7-ci hissənin isə türk dilində (turkic) olduğunu yazır. “Lüğətin bütün hissələri eyni qayda üzrə - ələfə, sözün birinci hərfinə əsaslanan əlifba sırasına və sonra sonuncu hərfinə əsasən bölünmüşdür” (Dankof, 1987, s. 2).

R. Dankof “Fərhəng-i zəfanquya və cahanpuya” lüğətindəki türk sözlüyündə müəyyən qəribəliklər və səhvlər müşahidə etdiyini və bunu qismən müəllifin materialları qəlibə uyğunlaşdırmaq cəhdləri ilə, o cümlədən tərtibçinin türk dilini aydın bilməməsi (ən azından yaxşı bilməməsi) və onun mənbəsinin aydın yazılmaması ilə əlaqələndirir (Dankof, 1987, s. 2). Müəllifin qeyd etdiyi “qəribəliklər və səhvlər” yalnız türk leksikasında deyil, fars leksikasında da bütün lüğət boyu müşahidə olunur. “Ağa” mənasında verilən *biradar-i buzurg*, “ağac” mənasında *diraxt*, “oğul” mənasında *pisar*, “qovun” mənasında *xurbuza* və bir çox digər sözlər buna nümunə ola bilər. R. Dankof bunların lüğətin üzünü köçürənin səhvi ola biləcəyini ehtimal edir və bəzi istinadların fars təbiətli olduğunu qeyd edərək tərtibçinin mənbəsinin fars dilində olduğunu güman edir. Bütün bunlara rəğmən R. Dankof bu lüğətin XIV-XV əsrin digər lüğətlərindən, xüsusən məmlük-qıpçaq sözlükləri və İbn Mühənnanın fars, türk və mənqol lüğətlərindən daha məşhur olduğunu qeyd edir (Dankof, 1987, s. 1-2). Qeyd edək ki, R. Dankof məqalə boyu qıpçaq sözünü qıpçaq şəklində verir.

R. Dankofun haqqında danışılan məqaləyə yazdığı giriş yuxarıda qeyd olunan qısa şərhərdən ibarətdir. Ümumilikdə, giriş daha

çox E. Nəcibin və İ. Bayevskinin tənqidi ilə xarakterizə oluna bilər. Müəllif hər iki dilçinin mövzuya dair yazılarını qeyri-qənaətbəxş adlandırır və lüğətdə hər hansı dəyişiklik aparmadıqlarını bildirir. R. Dankofun lüğəti redaktə məqsədilə gördüyü iş lüğətdəki 506 sözü nömrələyərək ilk əvvəl transliterasiya olunmuş formalarını, sonra isə ingilis dilində qarşılıqlarını verməkdən ibarətdir, lüğətin sonunda həmin sözlər əlifba sırası ilə düzülmüş və eyni zamanda mövzular üzrə bölünmüşdür. Müəllifin lüğətdəki sözlərə dair verdiyini bildirdiyi şərhlər sətir aralarında verilən azsaylı qeydlərdən ibarətdir.

Fars leksikoqrafiyasını tədqiq edən Avropa alimlərinin nəzərdən keçirilən əsərləri əsasında aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür: 1) Avropa alimləri fars leksikoqrafik əsərlərin tədqiqində və çapında önəmli rol oynamışlar; 2) Fars dilçiliyinin, o cümlədən leksikoqrafiyasının araşdırılması Avropa-İran arasında iqtisadi, ticari, siyasi əlaqələrin qurulmasından sonra baş tutmuşdur; 3) Avropada fars lüğətlərinin araşdırılmasına dünyanın müxtəlif kitabxana və mərkəzlərdə saxlanılan əlyazmaların kataloqunun hazırlanması ilə başlanılmışdır; 4) Avropa alimlərinin fars lüğətlərinin araşdırılmasında əsas istiqamətləri onların çapını həyata keçirməkdən və lüğətlərin müəllifi, quruluşu barədə müəyyən məlumatlar verməkdən, o cümlədən Avropa dillərindən fars dilinə və ya fars dilindən Avropa dillərinə tərcümə lüğətləri tərtib etməkdən ibarət olmuşdur.

1.5. Orta əsrlər farsdilli lüğətlər İran alimlərinin əsərlərində

Fars dilinə dair bir çox məsələlərin, o cümlədən fars dilinin leksikoqrafiyasının tədqiqinə iranlılar çox sonradan başlamışlar. Bu məqamı M. Moin belə izah edir: “İranlılar, ərəblərin ərəb dilinin lüğətinin hazırlanmasına ehtiyac duymadığı kimi, fars dili onların ana dili olduğu üçün fars dili lüğətini hazırlamağı lüzumsuz hesab edirdilər, ona görə də öz dillərinin lüğətlərinin tərtibinə az diqqət yetirmişlər. Ərəb dili iranlıların dininin dili olduğu üçün, iranlılar ərəb

dilində lüğətlər yazmağa başlamışlar” (Dehxoda, 1994, s. 34). Bu kimi bəzi səbəblərdən İranda lüğətçiliyin inkişafı üçün uyğun dilçilik mühiti yaradılmadığından, müəyyən dövrlərdə Türkiyə və Hindistan lüğətlərinin tərtib olunma mərkəzinə çevrilmişlər. Məhəmməd Moin həm də yazır ki, iranlıların əli ilə yazılan ilkin lüğətlərə Əbu Həfs Soğdinin və Qətran Urməvinin lüğətlərini, o cümlədən Əsədinin “Lüğət-i fors” əsərini nümunə göstərmək lazımdır (Dehxoda, 1994, s. 34). Qətran Urməvi dedikdə, müəllif Qətran Təbrizini və onun “Təfəsis fi-l-lüğət-il-furs” əsərini nəzərdə tutur, lakin qeyd edək ki, Qətran Təbrizi milliyyətcə azərbaycanlı idi və onun XI əsrdə tərtib etdiyi lüğət ən qədim fars lüğətlərindəndir.

M. Moin fars leksikoqrafiyasının inkişafında önəmli rol oynamışdır. Müəllifin tərtib etdiyi “Fərhəng-i farsî” lüğəti müasir dönmə fars leksikoqrafiyasının ən gözəl nümunələrindən hesab olunur. Müəllifin “Fars lüğətləri” məqaləsində də fars leksikoqrafiyasına dair bir çox məsələlər müzakirə olunmuşdur. Məqalədə lüğətlər tərtib olunma dillərinə görə təsnif edilmiş və farsca-türkcə lüğətlər ayrıca təhlil olunmuşdur (Dehxoda, 1994, s. 51-53). Bu hissədə müəllif “Sihah ul-əcəmiyyə”, “Şamil ül-lügə”, “Tibyan ül-loğat”, “Oqnom-e əcəm”, “Nesar ül-mülk”, “Vəsilet ül-məqasid”, “Lüğət-i Nemətulla, “Lüğət-i Şahname”, “Gəncine-yi qoftar” və bu kimi bir çox farsca-türkcə lüğətlər barədə məlumat vermişdir.

M. Moin 1963-cü ildə “Bürhan-i Qate” lüğətinin tənqidi mətnini hazırlayaraq lüğətə dair əvvəlki çapları və ən qədim siyahıları cəlb edərək onun çapını həyata keçirmişdir. Lüğətdə M. Moin tərəfindən sözlərə dair ətraflı aşağı haşiyələr verilmişdir. Müəllif həm də Əli Əkbər Dehxoda ilə birlikdə “Lüğətnamə”nin tərtibi və çapa hazırlanması ilə məşğul olmuşdur. M. Moin, Ə. Dehxodanın vəfatından sonra onun vəsiyyəti ilə həmin lüğətlərin tərtibinə rəhbərlik etmişdir. “Lüğətnamə”nin 40-cı cildinin “Müqəddimə” adlanan giriş hissəsində bir çox müəlliflərin fars leksikoqrafiyası ilə bağlı ayrı-ayrı məqalələri yer almışdır. Bu məqalələr fars leksikoqrafiyasının müxtəlif məsələlərinə aiddir və olduqca zəngin informasiya mənbəyi hesab oluna bilərlər.

Müqəddimədə Əbdüləli Taəti “Sihah ul-fors” lüğəti barədə məlumat verir və bu lüğəti “Lüğət-i fors”dan sonra ən qədim farsca izahlı lüğət hesab edir (Dehxoda, 1994, s. 210). Ə. Taəti həm də bu lüğətin tənqidi mətnini hazırlayaraq redaktə etmiş və çapını həyata keçirmişdir.

“Lüğətnamə”nin müqəddiməsində Seyid Məhəmməd Əli Dai-üssəlam “Fərhəng-i Rəşidi” və “Fərhəng-i Anandrac”, Soltanəli Soltani “Tədvin-e loğətə tazi vəsile-ye iraniyan” (Ərəb lüğətlərinin iranlılar tərəfindən tərib olunması), Səid Nəfisinin isə “Fərhəng-i Nazeməttebba” və “Fərhəng-i Nezam” adlı məqalələri yer almaqdadırlar (Dehxoda, 1994, s. 169-173).

Müqəddimədə Səid Nəfisi bir çox lüğətlər barədə geniş məlumat vermiş və “Fərhəng-i Nazeməttebba”, “Fərhəng-i Nezam” lüğətləri barədə ayrıca məqalələr yazmışdır (Dehxoda, 1994, s. 169-173). Bunlarla yanaşı, onun “Fars lüğətləri” adlı geniş məqaləsi də müqəddimədə yer almışdır (Dehxoda, 1994, s. 135-142). Bu məqalədə müəllif İran dillərində yazılan ən qədim lüğətlərin “Fərhəng-i oim evak” və “Fərhəng-i pahlavik” olduğunu bildirir (Dehxoda, 1994, s. 135). Məqalədə həm də farsca izahlı lüğətlərin siyahısı verilmişdir. S. Nəfisi bu barədə yazır: “Fars dilində yazılmış bütün əsərlərin siyahısını vermək təbii ki, çətindir. Bu günə qədər apardığım dərin tədqiqatlardan sonra 200-dən çox lüğətin adını müəyyən edə bilmişəm. Əlbəttə ki, farsca-ərəbcə, farsca-türkcə lüğətlərin, Avropa dillərindən fars dilinə və ya fars dilindən Avropa dillərinə tərcümə lüğətlərinin sayı çoxdur. Onları da hesaba qatsaq, bizim göstərdiyimiz rəqəm daha da artmış olur, ona görə biz yalnız fars izahlı lüğətlərinin adını qeyd etməklə kifayətlənməyəcəyik” (Dehxoda, 1994, s. 137). Bundan sonra müəllif 188 kitabın adını siyahı şəklində verir. S. Nəfisinin həm də ərəb dilində lüğətlər barədə məqaləsi vardır (Dehxoda, 1994, s. 175-184). Qeyd edək ki, fars leksikoqrafiyasına dair əksər yazılarda farsca-ərəbcə və ya əksinə tərtib olunmuş lüğətlər barədə ayrıca paraqraflara rast gəlinir.

Müasir dövərdə İranda fars leksikoqrafiyası ilə iki əsas dövlət mərkəzi məşğul olmaqdadır. Bu mərkəzlərdən biri Ə. Dehxoda-

nın lüğəti ilə adlandırılmış fars lüğətlərinin hazırlanması ilə məşğul olan “Lüğətnamə” müəssisəsidir. Digər mərkəz “Fərhəngestan-e zəban və ədəb-e farsî” (Fars dili və ədəbiyyatı akademiyası) adlanır və hazırda təkmil farsdilli lüğətlərin çapı ilə məşğuldur. Mərkəz fəaliyyətini 1981-ci ildə başlamışdır. İlk vaxtlar Süleyman Hələminin rəhbərliyi ilə ingiliscə/farsca ikidilli lüğətlər çap olunurdu. Bir müddət həm də digər bəzi bədii kitabların çapı ilə məşğul olan müəssisə sonradan öz əsas istiqamətinə qayıdaraq ən önəmli dilçiləri mərkəzə dəvət etmiş və bir çox işlər görmüşlər. Müəssisədə leksikoqrafik fəaliyyətin əsas istiqamətləri belə müəyyən olunmuşdur: 1. qədim lüğətlərin redaktəsi və yenidən çapı; 2. yeni lüğətlərin tərtibi; 3. müəyyən olunmuş tədqiqat üsulundan xaric hazırlanmış əsərlərin yenidən hazırlanması. Bu tədqiqat üsulu müəyyənləşəndən sonra izahlı, ikidilli, ensiklopedik lüğətlər hazırlanıb tədqiqatçıların, tələbə və şagirdlərin ixtiyarına verilmişdir.

Mərkəzin çap etdirdiyi lüğətlərin sırasında “Fərhəng-e farsî-ye əlam” (Xüsusi adlar lüğəti), “Fərhəng-e cibi-ye farsî” (Fars dilinin cib kitabı), farsca ensiklopedik lüğət olan “Fərhəngname-ye farsî”, bundan başqa bu kimi bir çox lüğətlər yer almaqdadır. Müəssisədə Qulamhüseyn Sədri Əfşar, Nəsrin Hekəmi, Nestəren Hekəmi kimi bir çox mütəxəssislər fəaliyyət göstərməkdədirlər. Burada fizika, hüquq, biologiya, texnologiya və bu kimi bir çox sahələrə aid, o cümlədən, dəri, ərəb, ingilis, alman, fransız və bir çox digər dillərə olan farsca tərcümə lüğətləri çap olunmuşdur. Müəssisədə həm də 2010-cu ildə “Azərbaycanca-farsca lüğət” çapdan çıxmışdır və Azərbaycan-fars dili üzrə tərtib olunmuş ilk genişhəcmli lüğət hesab olunur. Lüğətin tərtibində ən mötəbər mənbələrdən istifadə olunmuşdur və 40 min sözdən ibarətdir*. Müəssisə həm də “Pəjuheşgəran-e moaser-e İran” (İranda müasir tədqiqatçıları)* adlı

*Bax: <http://www.beytoote.com/art/city-country/apparel-people1-different.html>

*Bax: <http://www.farhangmoaser.com/book/%D9%81%D8%B1%D9%87%D9%86%DA%AF-%D8%A2%D8%B0%D8%B1%D8%A8%D8%A7%DB%8C-%D8%AC%D8%A7%D9%86%DB%8C-%D9%81%D8%A7%D8%B1%D8%B3%DB%8C.htm>

14 cildlik jurnal çap etdirmişdir. Bu jurnalda İranın dil, ədəbiyyat, incəsənət sahəsində fəaliyyət göstərmiş bir sıra şəxsiyyətləri, o cümlədən Pərviz Natel Xanləri, Əli Əkbər Dehxoda, Məhəmməd Moin və bir çox digər dilçi, leksikoqraflar barədə geniş məlumat verilir.

Tehranda Əli Əşrəf Sadeqinin rəhbərliyi ilə “Fərhəngnevisi-ye farsi” (Fars lüğətçiliyi) adlı jurnal çapdan çıxmaqdadır. İldə bir dəfə çap olunan topluda leksikoqrafiyanın nəzəri və tətbiqi məsələlərindən ibarət məqalələr yer alır.

Ə. Sadeqi “Lüğət-i fors”, “Fərhəng-i Cahangiri”, “Sihah ul-fors”, “Qiyas ül-lüğət”, “Fərhəng-i Nezam”, “Fərhəng-i Qəvvas”, “Məcmə ül-fors” kimi bir çox lüğətlər barədə məqalələr yazmışdır. Müəllifin lüğətçiliyin ümumi vəziyyəti barədə yazdığı məqaləsi “Fərhəngnevisi dər İran” (İranda lüğətçilik) adlanır*. Müəllif bu məqalədə ilk fars izahlı lüğətinin hansı olması sualına cavab verməyə çalışır və qeyd edir ki, bizə adı gəlib çatmış ilk lüğət 465-ci hicri-qəməri ilindən sonra vəfat etmiş Qətran Təbrizinin yazdığı balaca lüğət olmuşdur və kitab haqqında ilkin qeydə Əsədi Tusinin lüğətinin girişində rast gəlinir. Daha sonra müəllif yazır: “Lüğət-i fors”dan sonra bu kitabın adı “Sihah ul-fors”da çəkilməmişdir. “Sihah ul-fors” Məhəmməd bin Hinduşah Naxçıvani tərəfindən 728-ci qəməri ilində tərtib olunmuşdur. H. Naxçıvani bu kitab barədə daha çox məlumat vermişdir: “Fars lüğətinin tərtibi ilə ilk dəfə məşğul olan və onu kitab halına salan şəxs Həkim Qətran Urməvi olmuşdur. Lakin o, 300-dən çox söz qeydə almamışdır. Belə görünür ki, bu kitabda qeyd olunanlar Dəbir Siyaqinin güman etdiyi kimi, Qətranın Nasir Xosrova izahı barədə suallar verdiyi Məncənəkin “Divan”ındakı həmin çətin sözlərdir. Nasir Xosrov 438-ci qəməri ilində Təbrizdən keçmiş və Qətranı görmüşdür” (Sadeqi, 2014, s. 61).

Beləliklə, Ə. Sadeqinin Qətran Təbrizinin lüğətini Əsədi Tusinin lüğətindən daha qədim hesab etdiyi bəlli olur, lakin müəllif “Təfasir”i ilk tərtib olunan lüğət kimi qəbul etmir və qeyd edir ki, hazırda elə bir sübut var ki, Qətrandan əvvəl farsca izahlı lüğətin yazıldığını təsdiq edir. Ə. Sadeqi 1019-cu qəməri ilində vəfat edən Qazi

*Bax: ۱۳۹۳، صادقی علی اشرف.

Nurulla Şuşteri adlı müəllifin qeydinə əsasən Qəvvas Nişaburinin lüğətini fars dilində yazılmış ilk lüğət hesab edir. Qətran Təbrizinin lüğətinin fars dilində yazılmış 2-ci, “Lüğət-i fors”-un isə 3-cü lüğət olduğunu bildirir, hətta Nizaminin “Soxənnəme” lüğətinin “Lüğət-i fors”-u qabaqlaya biləcəyini ehtimal edir (Sadeqi, 2014, s. 61). Qeyd edək ki, fars mənbələrində, əsasən, “Lüğət-i fors”-u ilk izahlı fars lüğəti kimi təqdim edirlər. Azərbaycan şərqşünaslığının nümayəndələri isə fars dilində ilk izahlı lüğətin Qətran Təbriziyə məxsus olduğunu qeyd edirlər. C. Sadiqova və T. Ələsgərova bu barədə yazmışlar: “...Orta əsrlərdə lüğət yazarların istifadəsində olan bu lüğətin əlyazmasını əldə etmək mümkün olmadığı üçün meydana olan ən qədim lüğət kimi Əsədi Tusinin “Loğət-e fors” əsəri qeyd edilmiş, ondan əvvəl yaranan Qətranın “Təfəsisir”inin itib batması və gəlib bizə çatmaması fikri irəli sürülmüşdür” (Sadiqova, 1990, s. 22). Bəzi lüğətlərin əlyazmalarının əldə olmaması onlar barədə qəti fikir deməyə imkan vermədiyi üçün bu məsələ fars leksikoqrafiyasında öz həllini tapmamış olaraq hələ də qalmaqdadır.

Fars leksikoqrafiyasının inkişafı və tədqiqində Hindistanın rolunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Fars leksikoqrafiyasının formalaşdığı böyük bir dövr Hindistanda keçmişdir. Təxminən 6 əsrlik bir müddətdə Hindistan fars leksikoqrafiyasının inkişafının əsas mərkəzi olmuşdur. Fars lüğətçiliyinin Hindistan mərhələsi barədə Şəhriyar Nəqəvi “Fərhəngnevisi-ye farsî dər Hend o Pakestan” (Hindistan və Pakistanda fars dilində lüğətçilik) adlı məqalə yazmışdır. Məqalənin müəllifi Hindistanda tərtib olunmuş lüğətlər barədə qısa təməl məlumatlar verməklə kifayətlənir*. Ş. Nəqəvinin qeyd olunan məqaləsinin tənqidi, o cümlədən bir çox digər lüğətlər barədə bir sıra məqalələr urdu və ingilis dillərində Hindistanda çap olunmuşdur (Bayevski, 1989, s. 48-49).

Fars-türk dillərinin qarşılıqlı əlaqəsinə dair yalnız lüğətlərin leksikasından bəhs edən əsərlərin deyil, fars dilinin müxtəlif məsələlərindən bəhs edən kitabların əsasında da məlumat əldə etmək mümkündür. Məhəmməd Sadiq Naibi tərəfindən yazılmış “Fars dilində min türk sözü”

*Bax: نقوی شهریار، ۱۳۴۱

kitabı 2014-cü ildə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Kitabda fars dilində işlədilən min türk sözünün morfoloji quruluşu və etimologiyası barədə qeydlər mövcuddur. Müəllifin istinad etdiyi mənbələr əksər hallarda bəzi fars lüğətləri olsa da, bir çox məqamlarda etimoloji izah zamanı müəllif, əsasən, ehtimallara əsaslanmışdır*.

Məlik-əş-şüəra Baharın fars dilinin üslubiyyəti barəsində yazdığı “Səbkşenası” (Üslubiyyat) əsərində dillərin əlaqəsi və bir-birinə təsiri, o cümlədən fars dilində işlədilən türk sözlərindən bəhs olunur. Müəllif yazır: “Dünyada, başqa xalqlarla ünsiyyətdə olmayan xalqlardan başqa, elə bir dil yoxdur ki, başqa dillə qarışmaqdan xilas ola bilsin. Bu da ki, çətin məsələdir, çünki ticarət, səfər, ünsiyyət və hətta digər millətlərə məxsus əfsanə və rəvayətlərin eşidilməsi belə həmin millətdən yeni sözlərin nüfuzu ilə nəticələnir və ona görə də bütün dünya dillərində alınma sözlər vardır” (Bahar, 1951, s. 279).

Müəllif fars dilinə keçmiş sözləri dillərə görə qruplaşdırır. Türk sözlərindən danışdıqda M. Bahar haşiyədə qeyd edir ki, burada haqqında danışılan türk sözləri monqollardan əvvəl türkmənlər və səmərqəndlilər vasitəsilə dilə keçən sözlərdir və bunlar sonradan monqollar vasitəsilə alınmış sözlərdən ayrılır. Müəllif *xatun*, *xan*, *xaqan* kimi titulları, *bəy*, *atabəy* antroponimlərini, *səncaq*, *bəzək* kimi əşya adlarını, o cümlədən *-taş* suffiksi və *-başı* yarım-suffiksini türk mənşəli elementlər olaraq göstərir. *-taş* suffiksindən danışarkən müəllif qeyd edir ki, bu suffiks həm *xeyltaş*, *xacətaş* kimi sözlərdə şəkilçi, həm də, ümumiyyətlə, müstəqil söz kimi işlənə bilər (Bahar, 1951, s. 307). Monqol dili vasitəsilə alınan sözlər qrupuna müəllif daha çox söz aid edir: *بیلاق* (*yəyلاق*), *قشلاق* (*qeşلاق*), *غدغن* (*qədəqən*), *پاپاخ* (*papax*), *ارخالق* (*ərxaloq*) və s. (Bahar, 1951, s. 307). Qeyd etmək lazımdır ki, müəllifin bu qrupda monqol dilindən alındığını qeyd etdiyi sözlərin bir çoxunun türk mənşəli olduğu şübhə doğurmur: *داداش* (*dadaş*), *داش* (*daş*), *قرايقرا* (*qərabogıra*), *اقاباجی* (*ağabacı*) və s. *قشلاق* (*qeşلاق*), *بیلاق* (*yəyلاق*) sözlərindəki *-laq* şəkilçisi isə məlum olduğu üzrə türk mənşəli şəkilçidir və bu sözlərin fars dilinə türk dilləri yox, monqol dili vasitəsilə keçmə ehtimalı inandırıcı gö-

* Bax: Naibi M. S., 2014.

rünmür. Ümumiyyətlə, farsdilli lüğətlərdə sözlərin türk, yoxsa monqol mənşəli olmasına dair mübahisəli məqamlar çoxdur. Bu, türk-monqol dil ortaqlığı ilə əlaqədardır. Z. Qorxmaz bu barədə yazır: “Türk və monqol dilləri Altay dil ailəsinin fonetika, morfologiya, o cümlədən leksik fond cəhətdən ən yaxın budaqlarıdır. Bu ümumi elementlər iki müxtəlif mərhələdə formalaşmışdır. Birinci mərhələ monqol, qədim türk və prototürk dillərinin yaranmasından əvvəlki dövrü, yəni Altay dil ümumiliyi dövrünü əhatə edir. İkinci mərhələ monqolların XIII əsrdə yayılmasından – Orta Asiyadan Anadoluya qədər olan əraziləri tutmasından sonra yarandı və bu zaman bu iki dil arasında ümumi elementlər formalaşdı. Monqol dilinin xüsusi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu dil türk dillərinin öyrənilməsi üçün mənbə rolunu oynaya bilər” (Qorxmaz, 1987, s. 71-72). V. Rassadin monqol təsirinin Çingiz xan imperiyasının süqutundan sonra – Altayın Juçiya ulusunun tərkibində olanda da davam etdiyini yazır və Altayın Rusiyaya qoşulana qədər qərbi monqol xanlarının rəhbərliyi altında olduğunu qeyd edir. “XIII-XVIII əsr kimi uzun müddət ərzində monqol təsirində qalan Altay camaatı monqol mənəvi irsinə, dilinə dair müvafiq terminləri qəbul etmişlər” (Rassadin, 2008, s. 10). Qeyd edək ki, bu təsir fars dilində də müşahidə olunur. L. Peysikov çoxsaylı monqol sözlərinə ilk dəfə A. Cüveyninin “Tarix-i Cəhanqoşay” əsərində rast gəldiyini və bu sözləri türk sözlərindən seçməyin çətin olduğunu qeyd edir (Peysikov, 1975, s. 47).

Beləliklə, deyilən fikir və mülahizələri, o cümlədən əldə edilən məlumatları aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək mümkündür: 1) İranlılar fars dilinin leksikoqrafiyasının tədqiqi ilə çox sonradan məşğul olmuşlar; 2) Fars dilinin leksikoqrafiyasının araşdırılmasında digər millətlərin nümayəndələrinin böyük rolu olmuşdur; 3) Bəzi lüğətlərin əlyazmalarının əldə olmaması, o cümlədən əlyazmaların üzünü köçürənlərin etdikləri əlavələr müəyyən lüğətlər barədə alimlərin yanlış fikir söyləmələrinə səbəb olmuşdur; 4) Son 2 əsr ərzində İranda fars leksikoqrafiyasının inkişafı sürətlənmiş və fars lüğətlərinin araşdırılması ilə yanaşı, çoxsaylı yeni lüğətlər tərtib olunmuşdur; 5) Tarixən çoxsaylı fars-türk lüğətlərinin tərtib olunması İran

alimlərinin bu lüğətləri ayrıca tədqiqat obyektinə çevirməsi ilə nəticələnmişdir.

II FƏSİL

ORTA ƏSRLƏR FARSDİLLİ LÜĞƏTLƏRDƏ TÜRK MƏNŞƏLİ ETNOQRAFİK LEKSİKA

“Etnoqrafiya tarix elminin xalqları (etnosları), onların məişəti, adət və ənənələrini, etnik birliklərin yaranması və inkişafı prosesini, xalqın etnogenezini və etnik tarixini, ən qədim ictimai həyat və mədəniyyət formalarını, mədəni sərvətlər və xalq yaradıcılığı sahəsindəki mütərəqqi ənənələri öyrənən bölməsidir” (Məmmədov, 2009, s. 8).

Etnoqrafiya xalqların tarixi, yaşam tərzini, məişəti, dili, təfəkkürü ilə bağlı elm sahəsidir. Bir çox müəlliflər etnoqrafik leksika dedikdə, geyim, yemək, məişət əşyalarının adlarını, mərasim leksikasını, oyun adlarını nəzərdə tutmuş və bu leksik qrupları tədqiq etmişlər. “Etnoqrafik leksikanın tarixən müəyyən dəyişikliyə uğraması, ictimai məzmun qazanması müəyyən ictimai-siyasi şəraitlə bağlı baş verir, bu sözləri bütövlükdə lüğət tərkibi haqqında da söyləyə bilərik” (Məmmədov, 2009, s. 30). Xalqların ictimai-siyasi quruluşunda baş verən dəyişikliklər, hər b sahəsindəki yeniliklər birbaşa onların dilində əks olunduğu üçün bu leksika da etnoqrafik leksikanın ayrılmaz hissəsidir. Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə qeydə alınmış türkdilli materialın mühüm bir qismini də ictimai-siyasi-hərbi leksika təşkil edir.

2.1. Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə türk mənşəli geyim və geyim hissələrinin adları

Geyim, geyim hissələri hələ insanın öz inkişafını tamamlamadığı, cəmiyyətin formalaşmadığı, ölkə sərhədlərinin müəyyənləşmədiyi ən qədim dövrlərdə ilkin insanlar üçün soyuq iqlimdən qorunma, örtünmə vasitəsi olmuşdur. Həmin dövrdən müasir günümüzdək uzun tarixi inkişaf yolu keçən geyim növləri qloballaşan dünyaya şəraitində get-gedə yeknəsəkləşsə, vahid dəb meyarına uyğunlaş-

sa da, hələ də öz milli geyim növlərini, ornamentlərini qoruyan, sahib çıxan, hətta gündəlik geyimlərində istifadə edən xalqlar vardır.

Ən qədim zamanlardan dövrümüzdə qədər hər bir xalqın geyim növləri uzun tərəqqi prosesindən keçmişdir və əslində mənsub olduğu xalqın mədəniyyəti barədə hər hansı bir abidə qədər zəngin məlumat verməkdədir. “İnsanların geyindikləri və bəzək əşyası olaraq istifadə etdikləri aksesuarlar, onların rəngləri, forma və materialları sosial ya da milli mədəniyyəti əks etdirən ən nəzərəçarpan göstəricilərdən biridir. Belə ki, bəzi hallarda insanların sadəcə geyim-keçimlərinə baxaraq hansı cəmiyyətdən olduqlarını təxmin etmə imkanı vardır”*.

İnsanların geyimlərinə müxtəlif amillər, o cümlədən onların həyat tərzini təsir edir. Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən geyim qalıqları həmin ərazidə yaşamış tayfaların məişəti barədə məlumat verir. Məsələn, Murat Acının “Qırçaqlar” əsərində oxuyuruq: “Altayda uşaqdan böyüyə hər kəs süvari idi. Piyada gəzmək rüsvayçılıq hesab olunurdu. Uşağı əvvəlcə ata mindirirdilər, sonra isə gəzməyi öyrədirdilər. Türk atın yanında böyüyürdü. At bütün həyatı boyu yanında olurdu, hətta qəbrə də bir yerdə gedirdilər. Məhz buna görədir ki, dünyada ilk dəfə şalvar, çaxçur (gen şalvar – G.O) və daibanlı çəkmələr süvari millətdə – türklərdə yaranmışdır” (Acı, 1999, s. 24). Beləliklə, aydın olur ki, atın türklər arasında rolu, daşdığı əhəmiyyəti onların geyimində öz əksini tapmışdır.

“Fərhang - e zendeqi” jurnalında yazılır: “اصلى که بايد در نظر داشت، اين است که طبق نقوش برجسته و مجسمه ها ما قبل ميلاد، پوشاک زنان آن دوره از لحاظ شکل، با تفاوت کمی، با پوشاک مردان یکسان است و به واسطه اختلافی که میان پوشش سرشان وجود دارد، از هم تمیز داده می شود.”*

(Nəzərə alınmalı məqam budur ki, bizim miladdan öncəyə aid önəmli rəssamlıq nümunələrinə və abidələrə əsasən, həmin dövrün qadın geyimləri görünüş cəhətdən çox az fərqlə kişilərin geyimləri ilə eyni imişlər. Kişi və qadınlar baş geyimlərindəki fərqli cəhətlər vasitəsilə bir-birlərindən seçilmişlər).

*Bax: <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-64-65-66/turklerdeki-kiyafetin-kisa-tarihi>

* Bax: <http://www.beytoote.com/art/city-country/apparel-people1-different.html>

Bu, Midiya dönəmində yaşayan qadın və kişilərin geyimləri bərəsindədir. Başqa bir yazıda Əhəmənilər dövrünə aid olan və Londonda saxlanılan möhrün üzərindəki şəkillərin tədqiqinə əsasən yazılmışdır ki, qadınların istifadə etdikləri zinət əşyalarına və əllərində tutduqları bənövşə güllünə əsasən də, onları kişilərdən fərqləndirmək olmur, çünki kişilər də zinət əşyalarından çox istifadə edirdilər (Yenə orada).

Pirayə Yüksəl Dəmirçan kişi və qadın geyimlərinin oxşarlığının, eyniliyinin türklər arasında da mövcud olduğunu bildirir və bu məqamı belə izah edir: “Türklərin həyat tərzləri funksional geyim üsullarının yaranmasına səbəb olmuşdur. At gündəlik həyatda ortaq və zəruri daşıma, gediş-gəliş vasitəsi olduğundan qadın və kişi geyimləri bir-birlərinə oxşayırdılar”^{*}.

Geyimlərdən danışarkən geyimlərin hazırlanmasında rənglərin rolu məsələsinə toxunmamaq qeyri-mümkündür. Geyimlərdə rənglər qədim insanların adət-ənənəsi, təfəkkürləri ilə sıx bağlı olmuşdur. Məsələn, zərdüştliklə bağlı doktorluq işinin müəllifi Kuruş Niknam bildirir ki, zərdüştlərdə geyimlər təbiət rənglərinə uyğun olurdu, yəni onlar geyimlərində qırmızı, yaşıl, bənövşəyi, sarı və digər rənglərdən istifadə edirdilər. Zərdüştlər tünd, xüsusilə qara rənglərdən istifadə etmədilər, çünki belə inanırdılar ki, tünd rənglər küskünlük və qəm-qüssə yaradır^{*}.

Rəng amili yalnız İran ərazisində yaşayanların deyil, bütün dünya xalqlarının, o cümlədən, türklərin geyimində önəmli rol oynamışdır. “Dində geyimin ən məsləhətli ağ rəngdə olanıdır. Səlcuq və Osmanlı imperiyalarında ağ rəngə əhəmiyyət verilirdi. Osmanlı dönəmində ayaqqabılar da rənginə görə fərqlənirdi. Zabitlər sarı, əsgərlər qırmızı, alimlər isə mavi rəngdə ayaqqabı geyinirdilər”^{*}. Bu

^{*} Bax: <http://www.turkishculture.org/fabrics-and-patterns/clothing-593.htm>

^{*} Bax: https://fa.wikipedia.org/wiki/%D9%BE%D9%88%D8%B4%D8%B4_%D8%B2%D9%86%D8%A7%D9%86_%D8%AF%D8%B1_%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86_%D8%A8%D8%A7%D8%B3%D8%AA%D8%A7%D9%86

^{*} Bax: <http://www.turkishculture.org/fabrics-and-patterns/clothing-593.htm>

nümunədə türklərin geyimindəki rəng məsələsinə həm də din faktorunun təsir etdiyini görürük.

Beləliklə, İrən ərazisində və türklərin yaşadıkları arealda mövcud olmuş tarixi geyimlər və bu geyimlərin formalaşmasında iştirak edən amillər arasında həm oxşarlıq, həm də fərqlər nəzərə çarpmaqdadır. Xalqların geyimlərinə təsir edən amillər, şübhəsiz, daha çox və ətraflı araşdırma tələb edir. “Həmin amillər 7 qrupa bölünür: coğrafi şərait, qorunma ehtiyacı, dini inanclar, siyasi struktur, iqtisadi şərtlər, dəblə ayaqlaşma və psixoloji təsirlər, ixtisas-peşə ilə bağlı səbəblər”*. Hər iki qədim xalqın geyim nümunələrində qeyd olunan amillərin təsiri müşahidə olunur.

Deyilənlərlə yanaşı, xalqların qarşılıqlı tarixi əlaqələri də bu prosesə təsir edən ünsürlərdəndir. Belə ki, bu əlaqə və təsirlər onların bir-birlərinin məişətindən, həyat tərzindən bəhrələnməsinə də səbəb olur. Hər hansı bir dilə geyim leksikasına dair sözlər keçdikdə, həmin sözlərlə birgə geyim növləri, geyim barədə təsəvvürlər və bu kimi digər məlumatlar da daxil olur.

İrən ərazisində yayılmış geyimlərə dair hər hansı bir yazıya müraciət etdikdə, həmin yazılarda *arxalıq*, *yələk*, *çadır*, *astin* və bu kimi digər türk mənşəli sözlərə rast gəlirik. Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə də belə sözlərin sayı az deyildir. Təkcə onu deyək ki, fars leksikoqrafiyasının ən ilkin nümunələrindən hesab olunan “Lüğət-i fors”da qeyd olunan چارق (*çaroq*) və شم (*şəm*) sözləri ayaq geyim nümunəsidir. Əsədi Tusi həmin sözləri Azərbaycan mənşəli sözlər kimi qeyd etmişdir, yerdə qalan türk sözləri içərisində isə geyim hazırlanma materiallarından olan یرنداق (*yərəndaq*) sözünə rast gəlirik. يشمه (*yəşmə*) sözünün izahında müəllif “xam dəri” mənasında olan bu sözə türklərin *yərəndaq* dediklərini bildirir.

یرنداق (*yərəndaq*) sözünün “Fərhang-i Rəşidi” lüğətində də izahı bu şəkildədir: “...دوال سفید نرم و پاک کرده که بدان آلات زین را بندند...” (Əttətəvi, 1958, s. 1523).

(*Yumşaq, ağ, təmizlənmiş, dəri kəməərə deyilir, onunla oturmaqları üzləyirlər*).

*Bax: <http://www.beytoote.com/art/city-country/apparel-people1-different.html>

Yərəndaq sözünə DLT-də *yarında* şəklində rast gəlik və M. Kaşğari bu sözü “qayıq, sırım, türk sırımı” kimi izah edir (Kaşğari, 2006, s. 750).

Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə qeyd olunmuş türk mənşəli geyim və geyim hissələrinin arasından seçilən aşağıdakı nümunələrə nəzər salaq:

چوخا-...جامه ای را گویند که از پشم بافته باشند و جامه ای را نیز گفته اند که
نصار بیوشند

(Təbrizi, 2013, s. 669).

(*Çuxa - yundan toxunulmuş paltara deyilir, eyni zamanda xristianların geyindiği geyim növünə də deyilir*).

“Bürhan-i Qate” lüğətini redaktə edən M. Moin qeyd olunan sözə dair verdiyi haşiyədə bildirir ki, bu geyim növü qafqazlılara məxsusdur və türk dilində *çuğa* şəklində işlədilir, etimoloji cəhətdən çağatay türkcəsinə mənsubdur. Müəllif həm də *çuxa* sözünün ərəbləmiş formasının *cux* olduğunu qeyd edir (Təbrizi, 2013, s. 669).

Bəzi digər orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə (Sihah ul-fors, Fərhəng-i Rəşidi) də çuxanın “yundan hazırlanmış və dərvişlərin geyindiği paltar” olduğu yazılmışdır. Müasir dövrdə tərtib olunmuş fars lüğətlərində (Fərhəng-i Əmid, Fərhəng-i amiyənə) çuxanın “yundan hazırlanmış, tikişi olmayan” və “qolsuz, əsasən, dərvişlərin, çobanların və kəndlilərin geyindiği geyim növü” olduğu izahına rast gəlik. L. Budaqovun lüğətində *çuxa*-nın “yundan hazırlandığı” və “xristian və rahiblərin üst geyimi” olduğu qeyd olunur (Kapranov, 1973, s. 492).

Çuxa sözünə “Kitab-i Dədə Qorqud” (KDQ) əsərində *çuğa* və *çuxa* formasında rast gəlik. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində çuxanın “qafqazlıların üstədən geyilən, beli büzməli, uzun, kişi milli geyimi” olduğu yazılır (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, s. 501). Lakin qeyd edək ki, KDQ dastanının bir yerində çuxaya həm də “qadın geyimi” mənasında rast gəlik: “Böylə digəc qız tanıdı – bildi kim, Beyrəkdir. Cübbəsiylə-çuxasıyla Beyrəgin, ayağına düşdi” (KDQ ensiklopedik lüğət, 2004, s. 75). Dastanda işlədilən sözlərin izahının verildiyi lüğətdə *çuxa* sözünün etimologiyası barə-

sində yazılır: “Oğuzlar arasında *çuqa*, *çuğa*, yaxud *cuğa* adı ilə bəlli olan bu geyim tipinin adı qədim türk dillərində “mahud” mənasını bildirən *çoha* istilahının danışıq dilində səs dəyişməsindən yaranmışdır. Digər türk xalqları kimi, görünür, oğuzlar da çuxanı ilk vaxtlar yundan toxunmuş mahuddan tikirmişlər. Parçanın adı geyim tipində öz ömrünü yaşatmışdır” (KDQ ensiklopedik lüğət, 2004, s. 74). Çuxa sözünün “tüksüz, incə, sıx toxunmuş yun parça” mənası da lüğətlərdə qeyd olunur (Qaraağac, 2008, s. 214). Görünür, “yun parça, toxunma” mənasına gələn və bir vaxtlar işlədilən köksöz *çuxa* sözünün əsasında durur. G. Qaraağac bu sözün ərəb, rus, erməni, macar, çex, bulqar, serb, yunan və digər dillərə keçdiyini qeyd edir (Qaraağac, 2008, s. 214-215).

Qədim *çuxa* türkiyəli rus dilində *çuyка* formasında mövcuddur. M. Təkləli qeyd edir ki, *çuxa* Rusiyada XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində “şəhər sənətkarları, alverçilər, kəndlilər arasında geniş yayılmış tünd mahuddan üst kişi geyimi” olmuşdur (Təkləli, 2006, s. 121). Müəllif əsərin başqa bir yerində yazır ki, *çuxa* sözü müasir rus dilində *çuyка* şəklində mövcud olsa da, Qafqazda olmuş müəlliflərin əsərlərində *çuxa* formasında – Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi işlədilmişdir (Təkləli, 2006, s. 37). Görünür, bu, çuxanın Qafqaz xalqları arasında geniş yayılması və istifadə olunması faktı ilə bağlıdır. DTS-də çöğə “üst geyim, plaş” mənasında göstərilmişdir (Radlov, 1893, s. 154).

Qədim türk sözlərindən olan *çuxa* istər fars dilində, istər Azərbaycan dilində məişətdən çıxmış və yalnız müəyyən qisim insanlar tərəfindən istifadə olunan geyim adını bildirir. Azərbaycan dilində “adətən dəbdən çıxmış paltar haqqında” mənasına gələn *çul-çuxa* mürəkəb sözü vardır (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, s. 501).

Çuxa sözü və onun fonetik variantları bu gün öz varlığını bəzi toponimlərdə də saxlamaqdadır. Hal-hazırda Naxçıvan Muxtar Respublikasında inzibati rayon olan Culfanın keçmiş adında bu sözün izləri görünür. “Rayonun adı mənbələrdə *Cuğa*, *Culax*, *Caluk*, *Cülah*, *Cülahə*, *Culf*, *Culha* kimi də çəkilir. Ehtimala görə, *culfa* sözü “toxucu” mənası ilə bağlıdır” (Azərbaycan toponimlərinin en-

siklopedik lüğəti, 2007, s. 177). Culfa rayonunda həm də Cuğa kəndi vardır. Culfa adının qədim variantı məhz bu kəndə verilən ad hesab olunur (Yenə orada).

Şəki rayonu ərazisində Çuxadurmaz dağı vardır. Toponimlərin izahlı lüğətində bu söz belə izah olunur: “Çuxa (kişi üst geyimi) və durmaz (sürüşən, düşən) komponentlərindən düzəlib, “üstündə çuxa durmayan, yəni yamacları sürüşkən, sıldırım dağ” deməkdir (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007, s. 203). Bundan başqa Şəki ərazisində adını eyniadlı dağdan götürmüş Çuxadurmaz çayı da mövcuddur.

یلک - کلاهی است ملوک پوشند...

(Əttətəvi, 1958, s. 1529).

(*Yələk – məliklərin geyindiği papaqdır*).

C. Klauson “An Etymological dictionary of Pre-thirteenth century turkish” (XIII əsrə qədərki türk dilinin etimoloji lüğəti) lüğətində *yel* sözünü belə izah edir: “Külək, eyni zamanda metafora kimi işlənir: şeytani yiyələnmə. Belə görünür ki, bu mənə küləklə mənfi ruhlar arasındakı güman edilən əlaqəyə gedib çıxır. Bu qeyd olunan mənələrdən hansının nəzərdə tutulduğunu müəyyən etmək asan olmur”. Müəllifin nümunə qismində təqdim etdiyi cümlələr içərisində *er yelpindi* cümləsi belə izah olunur: “Mənfi ruhlar kişiyyə hücum etdilər” (Klauson, 1972, s. 916). DLT-də *yel* kökünün bu mənə ilə bağlı “cin, cinvurma” izahı qeyd olunmuşdur (Kaşğarlı, 2006, s. 769).

Qədim türk yazılı abidələrində *yel* sözünə iki mənə verilir: “külək” və “çapmaq, hücum etmək” mənası (DTS, 1969, s. 254). Məlumdur ki, qədim türk dilində *-ü* şəkilçisi ən qədim və ən məhsuldar feili bağlama suffiksi hesab olunur. Abidələrdə rast gəldiyimiz nümunələrdə *-ü* şəkilçisinin *yel* feil kökünə əlavə olunaraq feili bağlama yaratdığının şahidi oluruq: *kün yemä tün yemä yelü bardimiz – Biz gecə gündüz çapırdıq* (Radlov, 1893, s. 254) (Yəni biz çapa-çapa / çaparaq gedirdik - G.O).

Yələk sözünün geyim növü kimi hər iki mənə ilə əlaqədar olduğunu ehtimal etmək mümkündür. “Fərhang-i Rəşidi” lüğətinin müəllifi bu sözün “məliklərin geyindiği papaq” mənasına gəldiyini

qeyd edir (Əttətəvi, 1958, s. 1529). “Bürhan-i Qatə” lüğətində də “məlik və sultanların geyindiği, qulaqlı və tüklü papaq” olduğu yazılır (Təbrizi, 2013, s. 2448). Lakin qeyd edək ki, *yelək* geyim növü yalnız baş örtüsü deyil, həm də bu gün “jilet” kimi başa düşdüyümüz “arxalıq” mənasını daşımışdır və bu gün də daşımaqdadır. V. Qərənfil “Qaqauz dilinin leksikası” əsərində jilet sözünün XIII əsr qədim-qıpçaq yazılı abidələrində *yulak*, *yalnak* şəklində, bu gün Azərbaycan dilinin dialektlərində *yələk*, Türkiyə türkcəsində *yelek*, türkmən, axısqa dillərində *yelek*, özbək dilində *relak* şəklində mövcud olduğunu bildirir (Qərənfil, 2004, s. 31). S. Baxşəliyeva *yıl* feilinin “Fərhəng-i türki” lüğətində “qaçmaq, sürətlə hərəkət etmək” mənasına gəldiyini və KDQ-da işlənmiş *yılğa* “sürətlə hərəkət et” feilinin də tarixən mövcud olmuş *yıl* kökündən düzəldiyini qeyd edir. Müəllif həm də Füzulinin “Divan”ından *yıldı-yükürdü* feilini nümunə gətirir (Baxşəliyeva, 2009, s. 69-70). Dialektlərimizdə bu gün də işlədilən *yelli* sözü məhz *yel* sözünün ilkin mənasına uyğun gəlir. Halbuki, *yel* sözü hazırda öz ilkin mənasından uzaqlaşmışdır. Beləliklə, “külək, hava, sürətlə qaçmaq” mənalı kökdən sonradan geyim mənası ifadə edən sözlərin yarandığını qeyd edə bilərik. Başqa sözlə, məlik və sultanların at belində çapdıqları zaman atın sürətilə yarışan, bərabər gedən – yəni çapan küləkdən qorunmaq üçün geyindikləri papaq və arxalıq (yəni jilet) həmin feillə əlaqədar olaraq *yelək* adlandırılmışdır. Bənzər dəyişmə bir çox sözlərdə müşahidə olunur. Məsələn, fars mənşəli روزگار (ruzeqar) sözü “gün, vaxt, zaman axışı” deməkdir. Amma qədim türk dilinə *ruzigar* şəklində keçmiş və “dünyanın dəyişimi ilə yaranan yel” mənasında öz yerini almışdır.

Qeyd edək ki, çuvaş dilində “papaq, baş üçün geyim” mənasına gələn *sleke* /*eslek* sözü vardır və İ. Dobrodomov belə sözləri “dolaşan sözlər” adlandırır (Qərənfil, 2004, s. 32). Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində *yelək* sözünün həm də “oxun baş tərəfinin enli hissəsi” mənası vardır. Görünür, *papaq* sözünün “insan başına qoyulan geyim növü” mənasına sonradan bənzətmə nəticəsində digər

mənalar da əlavə olunmuşdur və nəticədə, bu söz mənə genişlənməsinə uğramışdır.

Bu gün müasir Azərbaycan dilində, o cümlədən bir çox digər dillərdə (ispan dilində – jileko, fransız dilində – jilet, rus dilində – жилет) işlədilən *jilet* sözü əslində tədqiq olunan *yelək* sözünün dəyişikliyə uğramış son halıdır. Bu bərdə ətraflı izahatı V. Qərənfil verir və *yelək* sözünün bəzi dillərdə bu gün *jilet* şəklində işlədilməsi ilə bağlı yazır ki, slavyan xalqları ilə qonşuluqda yaşayan türk xalqları *jilet* sözünü rus dili vasitəsilə almışdır. O, bu hadisəni “leksik bumeranq” adlandırır və qeyd edir ki, leksik bumeranq adlandırılan bu dil hadisəsi bir dildən başqa dilə keçən hər hansı bir sözün forma və semantikasını dəyişərək öz arxetipini xatırlatmayan yeni şəkildə həmin dilə qayıtmasıdır (Qərənfil, 2004, s. 32). Xatırladaq ki, yuxarıda qeyd olunan hadisə bir çox dillər üçün səciyyəvidir. Nümunə kimi fars dilində işlənən امید (*omid*), əksər hallarda leksik bumeranq kimi göstərilən تنگ (*tofəng*) sözü və digər türk mənşəli sözlər göstərilə bilər.

Yelək sözünün həm də *yələk* fonetik variantı mövcuddur. Müasir ərəb dilində bu sözün *yələk* formasında işlədilməsini A. Zahidi belə izah edir: “Tədqiq etdiyimiz türk dillərindəki ə səsi açıq dodaqlanmayan, ön sıra səslidir. Ərəb dilində isə ə səsi məxrəcəyə görə türk dilindəki ə səsinə fərqlidir. O, dodaqlanmayan, açıq orta səslidir. Türk dillərindəki ə səsinə ərəb dilində müvafiq bir səs olmadığından, keçdiyi dildə, əsasən, ə refleksi verir. Məsələn, yələk > yələk (Zahidi, 1977, s. 75-76).

آستر – بطانه باشد که بر سدره وقبا کنند (Tusi, 2010, s. 148)

(*Astar* – “*bətanə*” (farsca “*astar*” - G.O.) deməkdir, enli koftanın içərisinə tikilir).

Astar sözü bəzi əsərlərdə qeyri-türk, (məsələn, Moin, 2009, s. 53) əsasən, fars mənşəli söz kimi təqdim olunmuşdur. Halbuki *astar* sözünə əksər türk dillərində (məsələn, türk, qaraqalpaq, uyğur, qırğız, tatar, başqırd, özbək – Sevortyan, 1997, s. 199) rast gəlirik. V. Qərənfil yazır: “Bədə-i əl-lüğət”də *ast* termini “aşağı, aşağı tərəf” mənasında qeydə alınmışdır. Biz bu sözün fars mənşəli olması hipot-

tezi ilə razı deyilik. *Astar* sözünün demək olar ki, bütün türk dillərində olmasından və türk tarixi abidələrində qeydə alınmasından çıxış edərək, belə hesab edirik ki, bu söz mənşə etibarilə türkdür. Sözü türk mənşəyi barədə “Böyük Türk Lüğəti”ndə də yazılmışdır” (Qərənfil, 2004, s. 51-52).

Astar sözü düzəltmə söz kimi təqdim olunur: *ast+ar*. Sözü kökü olan *ast* barədə C. Klauson “aşağı, nəyinsə aşağı səthi” olduğunu, *alt* sözünə xas xüsusiyyətləri daşdığını və orta dönmədən daha əvvəl qeydə alınmadığını yazır (Klauson, 1972, s. 242). H. Zərinəzadə başqa bir müəllifə istinadən Xələc şivəsində *alt* sözü əvəzinə *ast* deyildiyini bildirir (Zərinəzadə, 1962, s. 129). V. Aslanov yazır: “Müasir Azərbaycan dilində *alt* və *üst* sözləri vardır. *Alt* sözü ilə yanaşı, *alçaq* sifəti də mövcuddur. Şübhə yoxdur ki, *al* və *alçaq* eyni bir kök morfemə gedib çıxır: *al* – “aşağı, aşağı hissə”. Nəticə etibarilə, *üst* sözündə də -t kök morfemdir. Ola bilsin ki, *üs* ilk vaxtlar **üz* olub, **z* kar -*t*-nın təsiri ilə -*s*-ya keçib. *Üzrə*, *üzəri* tipli sözlər bu ehtimalı təsdiq edir. Belə görünür ki, qədim Azərbaycan dilində *al*, o cümlədən -*üs*, -*üz*, -*yüz* çoxsaylı düzəltmə variantları ilə geniş şəkildə işlənirdi (Aslanov, 2012, s. 153).

Ast türk dillərinin çoxunda “alt, aşağı” mənasında işlənir. Bu gün bəzi türk dillərində (məsələn, uyğur) “alt-üst” mənasında *ast-üst* sözü işlənərkədir. “Qutadğu bilig”də *ast*, *asraki* sözləri “altdakı” mənasında verilib (Gülənsöy, 2011, s. 81). *Ast* kökü barədə ən ətraflı məlumat V. Severtyanın lüğətində rast gəlirik. Müəllif həm *alt*, həm də *ast* sözlərinin məkani anlayışlar sisteminə daxil olduğunu bildirir. (*al:t*, *üs-t*). O, qeyd edir ki, sonluqdakı -*t* məkan mənalı sonluqdur. Beləliklə, V. Severtyan sözün inkişaf xəttini belə cızır: *ast* sözü “*as-t*”-dan yaranıb, çətin ki, “*ası-t*”-dan yaranmış olsun (Severtyan, 1974, s. 195-196). Bəzi müəlliflər qədim uyğur hüquqi sənədlərindəki “*asıra*” sözünə əsaslanaraq “*ası-t*” modelini versələr də, V. Severtyan buradakı “*t*”-ni II dərəcəli hesab edir və qeyd edir ki, “çox güman ki, *as* kökündən (bəlkə də *ast*) *asra* yaranmışdır, burada *as* kökdür, *ra* isə istiqamət bildirən halın göstəricisidir” (Yenə orada). Qeyd edək ki, *as* kökü lüğətlərdə *ast* sözü ilə eyni mənada

verilir və “aşağı, alt” mənalarında izah olunur. *Ast* sözü Türkiyə türkcəsində *ast subay* (gizir), *ast teğmen* (kiçik leytenant) sözlərinin tərkibində də qalmaqdadır.

-*ar* şəkilçisi türk mənşəlidir. آستر (*astər*) sözündə həmin şəkilçi -*ər* fonovariantına düşmüşdür. قطار (*qətar*), چاپار (*çapar*), اچار (*açar*), سالار (*salar*) və s. kimi sözlərdə qeyd olunan şəkilçi öz fonetik cildini dəyişməsə də, fars dilində آستر (*astər*) sözündə, o cümlədən bəzi digər sözlərdə -*ar* şəkilçisinin -*ər* formasına düşərək işləndiyi hallar məlumdur.

Astar sözünün sinonimi kimi fars dilində ərəb mənşəli بٹانه (*bətanə*) sözü mövcud olmuşdur. آستری (*astəri*) sözü isə “astarlıq” mənasına gəlməkdədir, “astar və bir şeyin içəri tərəfi” deməkdir.

Astar sözünün antonimi kimi Azərbaycan dilində *üzlük* sözü vardır. *Üzləmək*, *üzlük* sözləri də həmin sözlə əlaqədar olub, müvafiq olaraq “üz çəkmək, üzünə bir şey yapışdırmaq, çəkmək” və “üz çəkmək üçün yararlı parça” (məsələn, döşək üzünü) və digər mənalara gəlməkdədir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, s. 451). *Üzlük* mənasında fars dilində رویه (*ruye*) sözü işlədilir və eyni semantika ifadə edilmiş olur.

Ast kökü vasitəsilə yaranmış və *astar* sözündəki mənanı doğruldan başqa bir söz آستان (*astan*) sözüdür. Bu söz fars dilində həm də آستانه (*astane*) şəklində “giriş, kandar” mənasında işlənməkdədir. *Ast* sözü qeyd olunan sözdə də eyni məna daşıyır. Sondakı *an* hissəsi isə “tərəf” mənasında bu gün dilimizdə də mövcud olan *yan* sözünün dəyişilmiş formasıdır.

Yuxarıda deyilənlərdən və müraciət olunan digər mənbələrdən *ast* sözünün *alt* şəklinə necə gəlməsi, yəni *s-l* samit keçidi bizə bəlli olmasa da, zənnimizcə, qeyd olunan sözlərin türk mənşəli olmasına şübhə yeri qalmır.

بگتر – جامه ای است در روز جنگ پوشند و گاهی از محمل سازند، و پاره های آهن موصل بر روی آن کشند (Əttətəvi, 1958, s. 329).

(*Bəgtər – müharibə günü geyilən paltara deyilir, bəzən məxmərdən hazırlanır, üzərinə bir-birinə bitişdirilmiş dəmir hissələri çəkilir*).

“Bürhan-i Qate”də bu söz “döyüş silahının bir növü” kimi göstərilir və “bir-birinə birləşdirilmiş, üzərlərinə məxmər, qızıl ip-likli parça və bu kimi material çəkilməmiş bir neçə dəmir hissəsindən ibarət olduğu, müharibə zamanı geyinildiyi və ona türkcə *قتلاو* (*qat-lav*) deyildiyi” yazılır (Təbrizi, 2013, s. 293-294). “Bürhan-i Qate” lüğətindəki qeydlərin müəllifi olan Məhəmməd Moin aşağıdakı ha-şiyədə qeyd olunan sözü türk mənşəli söz kimi göstərir. Müəllif eyni zamanda “Fərhang-i farsı”də bu sözün həm *بگتر* (*begtər*), həm də *بکتر* (*bektər*) yazılış formalarını verir. Lüğətdə rastımıza həm də *بگترپوش* *بگترپوش* hibridləri çıxır. “1. Zirehli şəxs, zireh geyinmiş; 2. Silahlı şəxs” mənalarında verilir (Moin, 2009, s. 558).

DLT-də *بگتر* (*begtər*) sözü kişi adlarından biri kimi qeyd olunmuşdur. “*بکتر* bektur – kişi adlarındandır, əslində “*بک تر* *bek tur*”dur və bu, “yerində sağlam dur” deməkdir” (Kaşğarlı, 2006, s. 79). Bu qeydə əsaslanaraq göstərilən sözün iki hissədən ibarət mürəkkəb söz olduğunu deyə bilərik. *Bek* sözü “möhkəm, bərk, dayanıqlı” mənasında C. Klausonun lüğətində də yer almışdır (Klauson, 1972, s. 323). *Bek* sözünün *bərk* sözünün ilkin forması olduğunu düşünmək olar, lakin bu iki formanın hansının daha qədim olması sual doğurur: “M. Kaşğarının “Divan”ında bu sözün altında *berk* olduğu yazılıb və bu göstərir ki, *bek* orijinal variantıdır, *berk* həmin sözün *r* əlavə olunaraq genişləndirilmiş formasıdır, lakin şübhəsiz, faktlar əksini göstərir, hər iki forma uyğur dilində VIII və sonrakı əsrlərdə var. Mani və bütün müasir dillərdə mövcuddur, cənub-qərbi dillərdə *pek* kimidir, ancaq bu ilkin variant olmaya bilər, çünki *perk* forması yoxdur. Bəzi müasir dillərdə *berk* yox, *bek* zərflər kimi işlənərək “çox” mənasına gələn keyfiyyət zərfləri kimi işlədilir” (Fasmer, 1986, s. 324).

Aydın olur ki, C. Klauson bu sözün ən qədim formada *berk* olduğunu hesab edir. V. Sevortyan *berk* sözünün əsasında müəyyən feilin dayandığını bildirir və bu feilin öz tarixi reallığını qaraqalpaq dilindəki *bert* (cəld, cəsur), tofalar dilində *bêvrt* (mehriban, yaxşı), yakut dilində *bäp̄m* (həmin mənalarda və o cümlədən, “üstünlük”, “çox” və s.), çuvaş dilində *napka* sözlərində doğrultduğunu yazır. “Bütün bu formaları hasil edən əsas **ber* olmuşdur, bu feilin mənə-

ları arasında, “möhkəm olmaq, bərk olmaq” mənasını irəli sürmək qanunidir. Göstərilən formalarda sonluqlar sözdüzəldici önfeil ad suffiksləridir: (берт < * бер-ит) -ка (парка < * пар – ка). L. Budaqov tatar feilindən *berik* möhkəmlənmək nümunəsini gətirir, bu isə *ber* feilinin və *-ы (ki)*-nin intensiv və orta formasıdır. Verilənlərdən başa düşürük ki, *berik* forması daha qədim olmuşdur və qədim mətnlərdə *-i*-nin sonradan ixtisar olunaraq *bek* formasına düşdüyü və bunun sonrakı dövrün məhsulu olduğu aydın olur” (Sevortyan, 1974, s. 119). C. Klauson nümunə olaraq “möhkəm dəmir” mənasını ifadə edən *bektemür* sözünü göstərir (Klauson, 1972, s. 323).

Tədqiq olunan sözün ikinci hissəsi olan *tur* kökü *durmaq* \ *turmaq* feilinin kökü kimi M. Kaşğarının “yerində sağlam dur” izahına nə qədər uyğun gəlirsə, fars lüğətlərində verilən “dəmiri parçaya бүkmək” mənası, *tür/dür* feilinin ifadə etdiyi “bükmək, bükmələmək” mənası ilə də səsləşir. Əslində, həm “durmaq”, həm də “bükmək, bükmələmək” mənası بگتر (*begtər*) döyüş geyiminin hazırlanma qaydası ilə uyğunluq təşkil edir. Belə ki, bir-birinə birləşdirilmiş dəmir hissələri geyimin möhkəm durması məqsədilə bərkidilirdi, üzərlərinə çəkilən məxmər parça isə bu dəmirləri bükmə funksiyası daşıyırdı.

تړکاني - بالاپوش از جنس فرجی که زنان ترک پوشند
 . (Əttətəvi, 1958, s. 423)

(*Torkani* – “fərqi” materialından olan, türk qadınlarının geyindiği üst geyim).

Qeyd olunan sözə “Sihah ul-fors” lüğətində və daha əvvəl yazılmış “Lüğət-i fors” və “Sihah ul-əcəmiyyə” lüğətlərində rast gəlinmir. Sonrakı dövrlərdə tərtib olunmuş lüğətlərdən “Bürhan-i Qate”də (Təbrizi, 2013, s. 487-488) “Fərhang-i Rəşidi”də verilən yuxarıdakı izah təkrar olunur. DLT-də *torkani* sözü qeydə alınmayıb. Ümumiyyətlə, bu sonluğa əsasən (انی-şəkilçisinə), göstərilən sözün hibrid olduğunu düşünürük. Fars dilində -انی-şəkilçisi mənsubiyyət bildirir, hazırki nümunədə geyimin türkə mənsubluğunu bildirmək üçün farslar tərəfindən yaradıldığını ehtimal etmək mümkündür.

Mələk Serüktəkinin və Sərgi Gürtunanın Osmanlı dövründəki qadın geyimləri barədə əsərlərinə istinadən Aytən Arıg qeyd edir: “Məlum olur ki, qadın geyimində ilk olaraq diqqəti cəlb edən və bayırdə, küçədə geyilən ən qədim geyim növü *fəracə* olmuşdur. Fəracə, önüaçıq, enli, dizlərə və ya topuqlara qədər uzanan, fırlanan, dəyişə bilən yaxası, yan tərəflərində şaquli yarıqlı cibi olan, küçəyə, çölə, bayıra çıxarkən geyinilən geyim növüdür”^{*}.

“Fərhəng-i Rəşidi” lüğətindən götürülmüş yuxarıda verilən nümunədə müəllifin *fərci* materialı dedikdə məhz göstərilən *fəracə* geyim növünü nəzərdə tutduğunu düşünmək mümkündür. Lüğətdə də Aytən Aruğdan gətirilən nümunədə olduğu kimi “torkani”nin üst geyimi olduğu bildirilir.

Bu sözlə bağlı ağla gələn digər ehtimal isə *torkan* sözünün saray qadınlarına verilən *torkan / tərkan və tarkan* kimi oxunula bilən dəyərli ad, ləqəblə bağlı ola biləcəyidir. Bundan başqa V. Radlovun lüğətində “torqa” (تورقا) sözünə rast gəlirik və bu söz “ipək, ipək material” mənalarında verilmişdir (Radlov, 1893, s. 211). V. Rassadin türk-monqol dil əlaqələrindən yazarkən qeyd edir: “Müəyyən sözlər, bəzən türk dillərində, çox vaxt isə monqol dilində fonetik, semantik cəhətdən o qədər üst-üstə düşür ki, hər hansı qəti nəticəyə gəlmək mümkün olmur. Belə hallarda həlledici arqument kimi həmin sözün qədim türk dillərində yer alması çıxış edir. Məsələn, ilk baxışda elə gəlir ki, Altay dilindəki *torqa*, xakas dilindəki *torqa*, Tuva, tofalar dilindəki *torqu*, xakas dilindəki *torqa* “ipək”, yakut dilindəki *torqo* “qədim parça” sözlərini monqol alınması hesab etmək lazımdır, çünki bu sözə digər türk dillərində demək olar ki, rast gəlinmir, lakin monqol dilində adi sözdür” (Rassadin, 2008, s. 5-6). Qeyd edək ki, bu kimi faktlar monqol və türk dillərində saxlanılmayan bəzi sözlərin mənşəyini araşdırmaqda çətinlik törədir. Bununla belə, müəyyən istisna hallardan çıxış edərək bəzi nəticələr əldə etmək olur. V. Rassadin belə istisna hal kimi onu qeyd edir ki, qədim türk dilində *torque* “ipək” sözü mövcud olmuşdur və bu məqam diqqətli olmağı tələb edir, çünki Sibir türk dillərində bu ləksə qə-

^{*}Bax: <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-64-65-66/turklerdeki-kiyafetin-kisa-tarihi>

dim türk dilindən miras qala bilər (Rassadin, 2008, s. 5-6). *Torkani* sözünün bu söz ilə bağlı ola biləcəyi ehtimallardan biri olsa da, verilmiş izahlarda bu geyim növünün ipəkdən hazırlandığına dair hər hansı bir məlumata rast gəlmədiyimizdən, ehtimalın doğruluğuna əmin ola bilmirik. Bununla yanaşı, qeyd edək ki, “Sihah ul-fors” lüğətindəki “زنان ترک پوشند” (türk qadınlarının geyindiği) qeydi bu sözün quruluşunun “türk etnonimi+انى şəkilçisi” şəklində olduğunu deməyə əsas verir.

Tədqiq olunan lüğətlərdə **ayaq geyimləri** qrupuna daxil olan çoxsaylı sözlərə rast gəlinir. Bu sözlər etimoloji cəhətdən müxtəlif dillərə mənsubdurlar. Əksər nümunələrdə hər hansı qeyri-türk mənşəli sözün ayaq geyim növü mənasına gəldiyinin izahı verilir kən *çarıq/k* sözündən istifadə olunur. Bu, *çarıq* sözünün geniş işləklilik qazandığını və fars dilində aktiv sözlər sırasına daxil olduğunu göstərir.

V. Radlov *çarıq* sözünü türk mənşəli hesab edir və bu sözün bir neçə yazılış şəklini verir: چارق (*çareğ*), چاروق (*çaruğ*), چاریق (*çariğ*) (Radlov, 1899, s. 221).

Farsdilli lüğətlərdə isə *çarıq* sözünün چارق, چارغ, چاروغ, چارخ yazılış şəkillərinə rast gəlirik.

“Fərhəng-i Əmid” lüğətində *çarıq* sözü چارق (*çarox*), چارغ (*çarog*), چارغ (*çarog*) olmaqla 3 yazılış şəklində verilir və türk sözü olduğu qeyd olunur. Sözün izahı barədə lüğətdə oxuyuruq: “Uzun ipləri və kəmərləri olan dəri ayaqqabı növü. Onun ipləri baldıra bağlanılır. *Patabe, palik, çarox* da deyilir” (Radlov, 1899, s. 221).

Yuxarıda verilmiş izah əslində *çarıq* sözünün mahiyyətini tam əks etdirir. V. Radlov *çarıq* sözünün “kobud kəndli ayaqqabısı” və qırğız dilində “ayağa bağlanan dəri hissələri” olduğunu qeyd edir (Radlov, 1899, s. 1863). H. Eren də bu sözə bənzər izah verir: “Sığır dərisindən hazırlanan və dəliklərinə keçirilən iplə bağlanan ayaq geyimi” (Eren, 1999, s. 363-364). Beləliklə, nümunələr *çarıq* ayaq geyiminin *sarımaq* feilindən yarandığını demək üçün əsas verir.

M. Rasyanenin fikrincə, *çaru/çaruq* sözü -*çar* (sarımaq) feilindən yaranmış düzəltmə feildir. Müəllif fikrini əsaslandırmaq üçün *çarı* feilinin altay dilində “sarmaq”, qırğız dilində “bağlamaq, kəndir,

kəmərlə sarımaq”, *şaru* feilinin isə Tuva dilində “bağlamaq” mənasına gəldiyini qeyd edir və bildirir ki, bütün bunlar verilən leksemin ümumaltay mənşəli olduğunu göstərir (Sevortyan, 1980, s. 117).

Orta dönəm farsdilli lüğətlərdə “ayaqqabı” mənasına gələn digər sözlərin də izahına rast gəlinir. Məsələn, “Lüğət-i fors” da yazılır:

.(Tusi, 2010, s. 277) پايک – پا افزار بود، بأذربایجانی چارق خوانند
(*Palik - ayaq geyimidir, Azərbaycanca çarığ deyilir*).

Bir çox lüğətlərdə, o cümlədən “Lüğət-i fors”da bəzi məqamlarda sözlərin çox vaxt verildiyi kimi ümumiyyətlə türk dillərinə deyil, Azərbaycan ərazisinə məxsus olduğu göstərilmişir.

Yuxarıdakı nümunədən məlum olur ki, Ə. Tusi çarığı Azərbaycan sözü hesab edirdi. Lüğətdə adı çəkilən پايک (*palik*) sözü düzəltmə sözdür. Bu sözü hibrid hesab etmək olar: پا (*pa*) (ayaq) sözü + ليک (-lik) şəkilçisi. -lıq⁴ şəkilçisi fars dilinin daxili fonetik qayda-qanunlarına əsasən müxtəlif fono-variantlarda işlənir. Biz پايک (*palik*) sözünün kalka olduğunu və ayaqlıq sözünə əsasən yarandığını düşünürük. Fars dilində “ı” saiti olmadığından bu söz پايک şəklində işlənmişdir. Nümunə olaraq, sonu -lik-lə bitən گزليک / گوزليک (*qozlik*) və bu kimi digər sözləri göstərmək olar.

پاتابه (*palik*) sözünün sinonimi kimi “Fərhəng-i Əmid”də پاتابه (*patabe*) sözü də verilir (Əmid, 2010, s. 279). Qeyd edək ki, *patabe* sözü də düzəltmə sözdür və iki hissədən ibarətdir: پا (*pa*) ayaq + تابه (*tabidən*) “sarılmaq, dolmaq” sözündən yaranmış feili sifət. Bu söz “ayağa iplərlə dolanan, bağlanan ayaqqabı” mənasına gəlir.

Ə. Tusinin “Lüğət-i fors”da ayaqqabı mənasında verdiyi və türk mənşəli olduğunu qeyd etdiyi başqa bir söz isə شم (*şəm*) sözüdür (Tusi, 2010, s. 344). Ayaqqabı mənasında lüğətlərdə rast gəldiyimiz digər bir söz isə وشمک (*vəşmək*) sözüdür:

.(Əttətəvi, 1958, s. 1464) وشمک – پافزار چرمين

(*Vəşmək - dəridən ayaqqabı*).

Demək olar ki, eyni izahat “Bürhan-i Qate”də də təkrarlanır (Təbrizi, 2013, s. 2286). H. Zərinəzadə bu sözü “Bürhan-i Qate”yə əsaslanaraq “taxta başmaq və ya ayaqqabı” kimi tərcümə etsə də, belə izaha həmin lüğətdə rast gəlinmir. Bu söz öncəki dövrlərə aid

lüğətlərdə qeydə alınmayıb. Çox güman ki, bu, *başmaq* sözünün sonrakı əsrlərdə fonetik cildini dəyişmiş formasıdır. *Başmaq* şəklində bu sözə “Bürhan-i Qate”, “Fərhəng-i Rəşidi” lüğətlərində rast gəlinmir, lakin H. Zərinəzadə M. Bahara istinadən bildirir ki, bu söz fars dilində باشماق (*başmaq*) formasında da işlənmişdir və hətta qeyd edir ki, باشماق (*başmaq*) ilə yanaşı, fars dilinə باشماقچی (*başmaqçı*) sözü də keçmişdir (Bax: Zərinəzadə, 1972, s. 395).

T. Gülensoy *başmak* sözünün orta türk dilindəki *başmak* < *başak* sözündən yarandığını bildirir və buradakı *m*-in sonradan artırıldığına işarə edən <*baş(-m)ak quruluşunu verir. Bu məlumata əsasən bu sözdə *b* < *m* < *p* ənənəvi samit səs əvəzlənməsinin baş verdiyini demək mümkündür (Gülensoy, 2011, s. 120). C. Dörfer bu sözün orta türk dilindəki *başə sözündən yarandığını qeyd edir və mənasının “çərtmək” olduğunu yazır (Bayevski, 1984, s. 120). G. Qaraağac *başmaq* sözünün qarşılığı kimi *paşmak* sözünü də verir (Qaraağac, 2008, s. 87). Türkmən dilində bu söz *paşmak*, qazax dilində *paspak*, çuvaş dilində *puşmak* şəklindədir (Gülensoy, 2011, s. 120).

Tədqiq olunan lüğətlərdə türk mənşəli bəzək əşyalarının adlarına da rast gəlinir. Türk ünsürlərinə həsr olunmuş bütün əsərlərdə demək olar ki, *muncuq* sözü barədə məlumata rast gəlmək olur. Orta dönəm fars lüğətlərində *muncuq* sözü منجوق (*məncuq*) şəklində verilmişdir. منجوق (*məncuq*) qrafik yazılışı lüğətlərdə əsasən iki mənada verilir: 1. Bayrağın başına keçirilən aycıq, balaca ay, aypara; 2. bəzək əşyası, *muncuq* mənasında. Qeyd edək ki, birinci mənada bu sözün həm də “çətir” kimi işləndiyi qeyd olunur (Təbrizi, 2013, s. 2040).

Muncuq sözü ilə eyni yazılışa malik bu sözə birinci mənada türk abidələrində, lüğətlərində rast gəlinmir. “Bürhan-i Qate” lüğətinin redaktoru M. Moin, Kazem Qədrinin “Fərhəng-i mofəssəl-i tor-ki” (Türk dilinin müfəssəl lüğəti) lüğətində bu mənada *muncuq* sözünün fars mənşəli olduğunu, ərəb dilinə keçdiyini və “bayraq” mənasında işləndiyini qeyd edir (Təbrizi, 2013, s. 2040).

H. Zərinəzadə “Fars dilində Azərbaycan sözləri” əsərində منجوق (*məncuq*) və مهجه (*məhçe*) sözlərini müqayisə edir və bildirir ki, *məncuq* sözünün *mən* hissəsi ilə *məhçe* sözünün *məh* hissəsi eyni

kökdəndir, çünki müasir fars dilində “ay” mənasında olan (*mah*) / (*məh*) sözləri orta fars dilində *mas*, qədim fars dilində isə *manq* / *manqa* formasında işlənirmiş. Deməli, *məncuq* sözü “ayıcıq” mənası daşıyır və eyni zamanda, qədim fars sözü *manq* ilə türk dillərində kiçiltmə şəkilçisi olan *-ciq* / *-ciq*-in birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Buna görə də bu birləşmənin nə qədər qədim (ən azı miladdan əvvəl IV əsrə aid) olduğu aydındır” (Zərinəzadə, 1962, s. 389).

Bu izahdan belə nəticəyə gəlinir ki, “bayrağın başına keçirilən aycıq” mənasında منجوق sözünü hibrid söz kimi qəbul etmək lazımdır. *Məhçə* sözünün sonundakı fars mənşəli *-çə* kiçiltmə şəkilçisi *muncuq* sözünün sonundakı *-ciq* türk şəkilçisi və onun fonetik variantları ilə eyni mənada işlədilir. Azərbaycan və bəzi digər türk dillərində fars mənşəli kiçiltmə şəkilçisi *-çə* alınma sözlərlə yanaşı, türk sözlərinə də artırılır. *-ciq* türk şəkilçisi və onun fonetik variantları da fars dilində منجوق (*məncuq*) sözündə olduğu kimi bir çox fars mənşəli sözlərə artırılmışdır.

Bəzək əşyası kimi *muncuq* sözünün etimologiyası barədə fikirlər birmənalı şəkildə eynidir, DLT-də bu sözə bir neçə dəfə, Turfan abidəsinin isə ikinci sətrində rast gəlinir. Lakin “Sihah ul-əcəmiyyə”də *muncuq* sözü fars mənşəli söz kimi təqdim olunur, türk dillərində qarşılığı kimi isə “baş sancağı” kimi verilir (Naxçıvani, 1993, s. 84).

Muncuq sözünün bəzək əşyası kimi ifadə etdiyi məna barədə DLT-də belə yazılmışdır: “Monçuk - atın boynuna taxılan dəyərli daş, aslan dırnağı, göz muncuğu kimi şeylər” (Kaşğari, 2006, s. 413). *Muncuq* sözünün bir çox mənbələrdə *bonçuk* fonetik variantına da rast gəlinir. Bunu *b* → *m* əvəzlənməsi ilə izah etmək olar. Deməli, *muncuq* sözünün ilkin variantı *bonçuk*, *boncuq* olmuşdur. Burada *-cuq* sözdüzəldici şəkilçidir, sözün *bon* hissəsi isə *boyun* sözünün elliziya nəticəsində yaranmış formasıdır. Beləliklə, *bonçuk* / *boncuq* sözünü belə tərkib hissələrinə ayırmaq olar: *boyun* + *cuq*. V. Aslanov *muncuq* sözünün qarşılığı kimi *moyuncuq* sözünü verir (Aslanov, 2003, s. 138). Qeyd edək ki, tatar dilində göstərilən söz *mıyuncaq* şəklindədir. N. Baskakov bu barədə yazır: “Sözün əsli *boyun* / *moyun* kökündən yaranmış *bonçuq* / *muncuq* (bəzək əşyası)

leksik vahiddir. Rus alınmasından göründüyü kimi sözün əsasında *b* ilə başlayan oğuz forması durur” (Baskakov, 1979, s. 129). Rus dilində muncuq sözü *бунчук* şəklindədir. Rus dilində həm də muncuq sözündən yarandığı ehtimal edilən *Мунчак* familiyası var (Daha ətraflı: Təkləli, 2006, s. 17).

V. Radlov *monçuk* felindən *monçuklan* → *bonçuklanmak* feillərinin yarandığını qeyd edir (Rubinçik, 1983, s. 413). Azərbaycan dilində *muncuqlanmaq* feili mövcuddur və “muncuq-muncuq olmaq, muncuq kimi düzülmək, muncuq şəklinə düşmək, yumrulanmaq” (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, s. 396) mənalarını daşıyır. “Древнетюркский словарь”(DTS) lüğətində isə *moncuqlan* feilinin qarşılığı “приобрести бусы” (muncuq əldə etmək) olaraq verilib (DTS, 1969, s. 346). Qeyd edək ki, Qazax zonasında *muncixlax* sözündən istifadə olunur və “tapdalamaq, tapdayıb gəzmək” (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 355) kimi başa düşülür. Göründüyü kimi bu söz müxtəlif mənalar qazanmışdır.

Müasir fars dilində muncuq sözünün ifadə ediyi mənə barədə “Fərhang-i Əmid” lüğətində yazılır:

منجوق - امروز دانه ای ریز شیشه ای شبیه دانه تسبیح را گویند که به لباسهای زنان می دوزند (Əmid, 2010, s. 1082).

(*Muncuq - bu gün təsbih dənəsinə oxşayan, qadın paltarlarına tikilən şüşə dənələrə deyirlər*).

Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə geyim və geyim hissələrinin adları barədə deyilənləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

1) Ən qədim zamanlardan dövrümüzə qədər hər bir xalqın geyim növləri uzun tərəqqi prosesindən keçmişdir və əslində, mənsub olduğu xalqın mədəniyyəti barədə hər hansı bir abidə qədər zəngin məlumat verməkdədir; 2) Xalqların geyimlərinə coğrafi şərait, qorunma ehtiyacı, dini inanclar, siyasi struktur, iqtisadi şərtlər və bu kimi bir çox amillər təsir edir; 3) Xalqların qarşılıqlı əlaqə və təsirləri onların bir-birilərinin məişətindən, həyat tərzindən bəhrələnməsinə də səbəb olur. Hər hansı bir dilə geyim leksikasına dair sözlər keçdikdə, həmin sözlərlə birgə geyim növləri, geyim barədə təsəvvürlər və bu kimi digər məlumatlar da daxil olur. Orta əsrlər farsdil-

li lüğətlərdə türk xalqları ilə uzunmüddətli qarşılıqlı əlaqənin nəticəsi olaraq çoxsaylı türk mənşəli məişət sözlərinə rast gəlirik. Həmin sözlər fars dilinə keçərkən bu dilin qayda-qanunlarına əsasən fonetik dəyişikliyə uğrayır; 4) Belə sözlər sırasında hazırlandığı materialın sonradan həmin geyim növünün özünə verildiyini bildirən sözlər də mövcuddur. *Çuxa* sözü bunlardan biridir. Bu məqam yalnız geyim adları ilə bağlı deyildir və ümumiyyətlə, leksikanın digər qatlarında müşahidə olunur. Məsələn, türk dillərində *sağır*, rus dilində *стекло* sözü belə sözlərə nümunə ola bilər; 5) Bəzən hər hansı bir geyim növü toponimlərdə öz əksini tapa bilər. Adları çuxa geyim növü ilə bağlı olan Culfa rayonu, Çuxadurmaz dağı, Çuxadurmaz çayı bu qrupa daxil olan sözlərdəndir; 6) Müəyyən hallarda türk dilindən fars dilinə və ya hər hansı bir dilə keçən söz öz fonetik cildini dəyişərək yenidən mənbə dilə qayıdaraq leksik bumeranq rolunu oynayır. Məsələn, slavyan xalqları ilə qonşuluqda yaşayan türk xalqları *jilet* sözünü rus dili vasitəsilə almışdır və bu söz *yelək* sözünün dəyişikliyə uğramış variantıdır; 7) Fars dilində geniş işləklilik qazanmış bir qisim türk sözləri qeyri-fars mənşəli olduqları üçün müəyyən müddətdən sonra fars sözləri ilə əvəz etməyə cəhd etmişlər. 8) Bəzən müəyyən geyim növünün türk xalqlarına mənsub olduğunu bildirmək üçün fars dilində *türk* etnonimindən istifadə oluna bilər. *ترکانی* (*torkani*) sözü belə sözlərdəndir; 9) Orta dönm fars lüğətlərində *ayaq geyimləri* qrupuna daxil çoxsaylı sözlərə rast gəlir. *Çarıq*, *başmaq* belə sözlərdəndir.

2.2. Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə türk mənşəli yemək adları

“Dünyada növ və ləzzət baxımından üç böyük mətbəx olduğu və bu mətbəxlərin üç böyük imperatorluğa aid olduğu deyilir. Bunlar türk, Çin və fransız mətbəxləridir. Türklərin tarixin ilk dövrlərindən etibarən öz yaşayışlarını təmin etdikləri iqtisadi əsasların başında heyvandarlıq və bununla əlaqədar olaraq yaylaq həyatı gəlməkdədir. Buna görə də yemək və içki olaraq ət, süd məhsullarının türk mətbəxində qədim dövrlərdən bəri hər zaman yer aldığını qeyd etməliyik” (Esir, 2006, s. 122).

Türklərə məxsus ən ilkin ədəbiyyatlarda yemək, içki adları barədə qeydlərə rast gəlmək mümkündür. DLT, Dədə Qorqud hekayələri, xalq folklor nümunələri, lüğətlər, rəsmi sənədlər və bir çox digər mənbələrdə belə sözlər rastımıza çıxır. Türk məişətinin tərkib hissələrindən olan yemək, içki adları, əsasən, türk mənşəlidir və digər dillər tərəfindən mənimsənilmişdir. Farsdilli lüğətlər bu gün istifadə olunan sözlərlə yanaşı, türk dillərinin ən ilkin inkişaf mərhələsində yaranmış kulinariya leksikasının müəyyən nümunələrini ehtiva edir. Bir çox hallarda bu sözlərin türk dillərində tələffüz və yazı şəkli, fars dilində dəyişikliyə uğramış fonovariantları ilə birlikdə yer almaqdadır.

قتق و قاتق – ترشیی بر آشها کنند و این هر سه ترکیست و قاتق را بفارسی کتخ

گویند (Əttətəvi, 1958, s. 1060).

(Qotoq və qateq – şorbaların üzərinə əlavə edilən turş dadlı təam, hər üçü türk mənşəlidir və “qateğ”ə farsca kotəx deyilir).

Qatıq sözü quruluşca düzəltmə hesab olunur. Farsdilli lüğətlərdə “çörəklə yeyilən ağartı növü” və “xuruş” mənalarında rast gəlinir.

Qatıq sözünün ilkin mənasının hansı olması barəsində müəyyən mübahisələr mövcuddur. Bəzi müəlliflər bu sözün ilk olaraq *qatmaq*, *qatışdırmaq* feilinin kökü olan **kat*, bəziləri isə “qatı, bərk, bərkimək” mənalı *kat* kökündən yarandığını bildirirlər. Bu iki sözün eyni məna ifadə edən vahid kökdən yarandığını iddia edənlər də var.

Biz *qatıq* sözünün “qatılaşmaq, bərkimək” mənalı kat kökündən yarandığını düşünürük. Bunu deməyə ən qədim türk abidələrində bu sözə həmin mənada rast gəlinməsi əsas verir. DLT-də *katığ* / *qatığ* sözü bir neçə dəfə qeydə alınmışdır: *Ol qatığ neyni yumşatti* (O, qatı nəsnəni yumşaltdı) (Radlov, 1893, s. 433). Bundan əlavə bu sözə “qatı, bərk, möhkəm” mənalarında İrqi Bitig abidəsində, Altun yarıq, Uyğur yazısı ilə yazılmış 8 budda hekayələri fraqmentlərində rast gəlinir (Bax: Radlov, 1893, s. 433). Bu söz həm də mənə genişlənməsi nəticəsində “qəddar, ağır, çətin” mənalarının yaranmasına səbəb olmuşdur. “Qutadğu bilig”in Herat nüsxəsində oxuyuruq: “Azunta negü bar ölümün qatığ” (Dünyada ölümdən qəddar nə var?) (Yenə orada). H. Eren bu sözün orta türkcədə *katığ*, qədim qıpçaq dilində *katı* şəklində olduğunu yazır (Eren, 1999, s. 217-218). *Aruğ*, *katuğ* kimi sözlərdə sonluğun sonradan düşməsi türk dilləri üçün yayılmış dil hadisəsidir.

V. Radlov *kattıq* sözünün “möhkəm, bərk” mənalarını ifadə edən *kattı*, *kattu* sözləri ilə eyni mənaya gəldiyini bildirir (Radlov, 1905, s. 303). Bu fikri V. Aslanovda da oxuyuruq: “*Qatığ* sözü fonetik dəyişikliyə uğradı və Azərbaycan dilinin müəyyən mərhələsində eliziyaya uğradı: sondakı -ğ düşdü, nəticədə *qatı* “bərk” sözü yarandı, -ğ affiksinin reduksiyası olmadan isə *qatığ* sözü *qatıq* şəklinə düşdü və “qalın, qıvcırmış süd” mənasını ifadə etməyə başladı (Aslanov, 2012, s. 100). Beləliklə, *katığ* / *qatığ* “bərkimək” mənalı sözün Oğuz dil qrupunda *katı*/*qatı* şəklində saxlanıldığını görürük. -ğ suffiksi, əsasən, feildən sifət düzəldən şəkilçi olmuş, Oğuz dil qrupunda son samit reduksiyaya uğramışdır.

Fars lüğətlərində qeyd olunan “yeməyə olunan turş dadlı əlavə, xuruş” mənasında olan *qatıq* sözünün “ağartı” mənasına gələn *qatıq* sözündən yarandığını deyə bilərik. Bu sözün yarandığı feil “bir şeyi digərinə əlavə etmək, qatmaq, birləşdirmək” mənalı feildir. Katıq sözü kat “qatmaq, qatışdırmaq” feil kökündən yaranaraq, Oğuz dil qrupunda *katıq*/*qatıq* şəklində saxlanılmışdır. H. Zərinəzadə göstərilən mənaları eyni bir sözə aid etmiş və bu sözün həm də “yavanlıq” mənası daşdığını bildirmişdir (Zərinəzadə, 1962, s.

129). “Yavanlıq, yavanlıq etmək” mənasının “qatmaq, qarışdırmaq” mənasından irəli gələrək formalaşdığını düşünürük.

D. Rəhimova fars danışiq dilində işlədilən قاتق کردن (*ğateğ kərdən*) feilinin “çörəklə yavanlıq edəndə yavanlığa qənaət etmək” mənasından irəli gələrək daha sonralar genişləndiyini və ümumiyyətlə, “qənaət etmək” mənasını daşdığıni bildirir (Rəhimova, 1998, s. 125). Bu mənada bu birləşmənin işləkliyi “Fərhəng-i loğat-e ami-yane”də (Xalq sözlərinin lüğəti) verilən izahatdan daha aydın görünür: “Çörəklə yeyilən yeməyə qənaət etmək və şəxsin bütün loxmalarına çatacaq və artıq çörək qalmayacaq şəkildə onu az-az yemək. Əgər süfrənin ətrafında bir neçə nəfər olarsa, “çörəklə yeyilən xuruşa, bütün əyləşənlər ondan öz payını yeyə bilsinlər deyə, qənaət etmək” mənasına gəlir. Bəzən قاتق کردن (*ğateğ kərdən*) birləşməsinə məcazi mənada “hər şeydə israfçılığın qarşısını almaq” mənasında işlədirlər. Məsələn: کاغذ را قاتق کن (*kağəz ra ğateğ kon*) “kağıza qənaət et”. Hətta mənəvi məsələlərə də aid edilə bilər: حکایت‌های خوشمزہ ای را که از برداری قاتق کن که یکمرتبه چنته ات خالی نشود (*hekayətha-ye xoş-məzei ra ke az bərdari ğateğ kon ke yekmərtebe çənteət xali nəşə-vəd*) Əzbər bildiyin məzəli hekayələrini qənaətlə danış ki, beynindəkilər birdəfəlik boşalmasın” (Camalzadə, 2003, s. 404-405).

Qeyd olunan mənə ilə bağlı fars dilində belə bir frazeoloji birləşməyə rast gəlirik: قاتق نان خود را بهم رساندن (*ğateğ-e nan-e xod ra behem resandən*). “Halal əməklə pul qazanmaq” mənasına gəlir. Hərfi mənada frazeoloji birləşmənin tərcüməsi “çörəklə qatığıni bir araya gətirmək, bir-birinin yanına gətirib çıxara bilmək”dir. Beləliklə, birləşmə “qənaət edərək güc-bələyla qatıq, çörək alıb gətirib çıxarmaq” mənasını ifadə edir.

Müasir fars dilində qatıq mənasında ماست (*mast*) sözü işlədilir. Bununla belə, *qatıq* sözü fars danışiq dilində işlənməkdədir. Bundan başqa, sözün kökü “qat” feili vasitəsilə قاتی کردن (*ğati kərdən*) “qarışdırmaq” və قاتی شدن (*ğati şodən*) “qarışmaq” mürəkkəb feilləri, o cümlədən “qarışıq, səliqəsiz, qaydasız” mənasına gələn قاتی پاتی (*ğatipati*) və قاتی واتی (*ğativati*) sözləri yaranmış və müasir dildə işlənməkdədir.

Farsdilli lüğətlərdə کتخ (*kotax*) və کتغ (*kətəğ*) sözlərinə də rast gəlinir. Eyni mənalı sözün iki fonetik variantıdır. “Fərhəng-i Rəşidi”də *kətax* şəklindədir və “yeməklərə əlavə olunan şirin və turş dadlı ədva, sous” olduğu yazılır. Lüğətdə bu “sousun tərkibinin ayranın buxarlanması yolu ilə əldə edilən qurudulmuş turş süddən ibarət olduğu” qeyd olunmuşdur. Müəllif bildirir ki, bu mənada buna قتق (*ğətəğ*) deyilir və belə görünür ki, *kətax* farsca, *ğətəğ* isə türkcədir (Əttətəvi, 1958, s. 1102). “Bürhan-i Qate”də bu sözə türklərin *qurut* dedikləri qeyd olunur (Təbrizi, 2013, s. 1594). Azərbaycan dilində *qurut* “yumru-yumru edilib qurudulmuş şor, süzmə”yə (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, s. 224) deyilir. “Bürhan-i Qate”də *kətax* sözünün həm də *kənax* variantının olduğu qeyd olunsada, M. Moin haşiyədə bunun səhvən belə qeydə alındığını bildirir.

Kətax və *kətəğ* sözlərinin “xuruş, yeməyə olunan əlavə” mənalarında işlədilən *qatıq* sözünün fars dilində dəyişilmiş forması olduğunu düşünürük. *Qatıq* sözünün iki ayrı mənalı feillərdən yandığını həm də bu məqam təsdiqləyir ki, bu sözlər fars dilində iki müxtəlif şəkildə yer almışdır. Bu mənada *ğətəğ* kimi rast gəldiyimiz və “yeməklərə əlavə olunan turş, şirin dadlı sous, ədva” mənasının ifadə etdiyini bildirilən söz daha sonra *kətax* / *kətəğ* fonetik şəkillərə düşmüşdür. Məlumdur ki, fars dilində bəzi alınma sözlər, o cümlədən türk sözləri çox vaxt ق (*qaf*) ilə yazılır. Bu sözlərin həm də ک (*kaf*) ilə olan variantı dildə paralel şəkildə mövcuddur. Məsələn, نجق - نچک və s. Bundan başqa, ərəb və fars dillərində müvafiq partlayan cingiltili *q* samiti olmadığından bu dillərə tərkibində *q* olan (xüsusilə sözün əvvəlində) türk mənşəli söz keçdikdə, *q* və *ğ* samitlərinin növbələşməsi hadisəsəsi baş verir. Beləliklə, *kətax* / *kətəğ* sözlərinin fars mənşəli sözlər deyil, *qətəq* türk sözünün fars dilində assimilyasiyaya uğramış variantı olduğunu deyə bilərik.

Ordubad dialektində *qatıx* sözü “uzun müddət saxlanmaq üçün qovrulmuş ət (qovurma)” mənasına gəlir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 170). Görünür, *qatıq* sözü “xuruş” mənasında mənə genişlənməsinə uğramışdır.

Katık sözünün daşdığı mənalar “Türk Dil Kurumu sözlüğü”ndə belə qeydə alınmışdır: “Çörəklə qarın doymaq lazım olanda çörəyə qatılan pendir, zeytun, halva və digər yemək növləri; yağ alınmış qatıq, ayran” (Türkcə sözlük, 2011, s. 1104). Söz birinci mənada “qatqı, əlavə, qarışım”, ikinci mənada isə “ağartı növü” kimi başa düşülür. Lüğətdə həm də “çörəyin çox, yeməyin az olduğu hallarda yeməyi qənaətlə yemək” mənasında *bir şeyi katık etmək* ifadəsinə yer verilir. Eyni mənəli birləşmələrə qeyd olunduğu kimi fars dilində də rast gəlinir. Türkiyə türkcəsində *qatıq* sözünün işlənməsi barəsində B. Ögel yazır: “Qatıq sözü də çox vaxt yoğurt yerinə istifadə olunmuşdur. Türk dilindən fars dilinə keçən *qatıq* sözü də bu mənədədir, lakin qədim türk dilində *qatıq* sözündən daha çox bugünkü anlamda istifadə olunurdu. Bununla bərabər Orta Asiya ləhcələrinin bir çoxunda *qatıqlamaq* sözü “yeməyi yoğurtla qarışdırmaq” mənasına gəlir” (Ögel, 1978, s. 20). Türkiyə türkcəsində bu gün *katıksız* sifətindən də geniş istifadə olunur, “qatışıqlı olmayan, arı, təmiz, saf” mənalarını ifadə edir. Eyni zamanda dildə *katıksız hapis* kimi işlədilən birləşmə “günahkar, təqsirləndirilən şəxsi yalnız çörək və su verərək həbs etmə” mənasını ifadə edir.

Müasir Türkiyə türkcəsində Azərbaycan dilində “ağartı, qatıq” mənəsində başa düşdüyümüz sözün qarşılığı kimi *yoğurt* sözündən istifadə olunur, bununla belə aydın olur ki, *qatıq* sözü *katık* şəklində öz mövcudiyətini qorumaqdadır.

Yoğurt sözü qədim mənəbələrdə *yağurt*, *yoğurt* və *yavurt* şəklindədir. M. Rasyanen belə güman edir ki, birinci heca yağ sözünün kontaminasiyası (bu dilçilik hadisəsi iki müxtəlif ifadənin ünsürlərinin birləşib yeni ifadə yaratmasına deyilir – (Xarici sözlər lüğəti, 1984, s. 248) nəticəsində yaranmışdır (Türk dillərinin etimoloji lüğəti, 1989, s: 207). Türk dilləri inkişafının ən erkən mərhələsində *yoğurt*, *yoğrut* və *yakut*, çağatay dillərinə əsasən *yağrat* formaları mövcud idi (Türk dillərinin etimoloji lüğəti, 2000, s. 207). Bu fikirlə həm də ona görə razılaşmaq olar ki, yağı yoğurtdan ayırmaq qədim türklər arasında geniş yayılmış adətlərdən idi. B. Ögel yazır: “Yağı yoğurtdan çıxartmaq işi belə məlum olur ki, türklərin qədim

dövrərdən bəri inandıqları və istifadə etdikləri bir adət idi. Skif tayfaları da yağlı süddən deyil, yoğurtdan çıxarırdılar. XIII əsrdə Orta Asiya və Monqolustanda səyahət etmiş olan bir çox Avropalı səyyah da yağın yoğurtdan çıxarıldığını görmüşdülər” (Ögel, 1978, s. 20).

Yoğurt sözünün etimologiyası barədə əsasən iki fikir vardır: bu sözün yoğur (yoğurmaq, xəmir tutmaq) feilindən yarandığını və yoğurt→yoğur→yuğur şəklində inkişaf etdiyini düşünənlər; yoğun (sıx, qalın, qatı) sözündən yarandığını düşünənlər.

C. Klauson bildirir ki, *yuğrut yuğur*-dan düzəldilmiş ismin qısaltılmış formasıdır, “laxtalanmış, çürüdülmüş süd” mənasına gəlir. Bu söz orta əsrlərdə metatezaya uğrayaraq *yuğurt* sözü ilə əvəz olunmuşdur (Klauson, 1972, s. 905). Qeyd olunan söz özbək dilinin dialektlərindən tacik dilinə keçmişdir və bu dildə *curğat* şəklindədir. Məlumdur ki, sözün c hərfi ilə başlanması türk dillərinin ilkin inkişaf mərhələsində qırğız və başqırd dillərində müşahidə olunmuşdur. Beləliklə, bu sözün özbək dilindən y hərfi ilə keçdiyini və tacik dilində c ilə əvəz olunduğunu deyə bilərik. Farsdilli lüğətlərdə *جغرات* (*coğrat*) sözünə bu mənada rast gəlinir. Soğrat onun ərəbləşmiş formasıdır. “Fərhəng-i Əmid”də bu sözün həm də *چغرات* (*çoğrat*) variantı verilmişdir (Əmid, 2010, s. 434). H. Zərinəzadə DLT-yə əsaslanaraq bu sözün “əvvəl boş olub sonradan bərkiyə hər hansı bir şey” mənasına gəldiyini, *coğrumaq* feilindən yarandığını və c→y və ya y→c assimilyasiya hadisəsinə uğradığını qeyd edir” (Zərinəzadə, 2010, s. 252). H. Zərinəzadənin qeydinə əsaslanaraq, *çoğrat* sözünü *coğrumaq* feilindən yaranmış yeni bir söz kimi qəbul etməliyik. Halbuki, burada müəllifin özü də qeyd etdiyi kimi, assimilyasiya hadisəsi baş vermişdir. Bu fonetik məqamı V. Aslanov çox gözəl izah edir: “Qədim *t//d* və dışarısı *z* Azərbaycan dilində *y*-ya keçir. Uyğun olaraq *adaq//adək, adır, bod* sözləri müasir Azərbaycan ədəbi dilində *ayaq, ayır, boy*-a keçir. Digər tərəfdən tərkibində *y* olan bir sıra sözlərdə bəzi türk dillərində *y* səsi *ç* və *c*-ya keçir. Nəticə etibarilə, əgər biz Azərbaycan ədəbi dilində və onun dialektlərində adi *y*-nin əvəzinə *t→d* və *ç→c* olan sözlər tapsaq, burada *y→t<d<ç→c* səs uyğunluğundan yalnız Azərbaycan dilinin məlu-

matlarına əsasən danışmaq olar” (Aslanov, 2003, s. 21). Müəllifin qeyd etdiyi uyğunluq Azərbaycan dilindən digər türk dillərinə keçən, o cümlədən, ümumiyyətlə türk sözlərində müşahidə olunur. Lakin burada söz əvvəlindəki *y-j-c-ç-d* uyğunlaşması ilə söz ortasındakı və sonundakı uyğunlaşma eyniləşdirilir. Halbuki, qədim türk dilində bu məqamda söz əvvəlində *y*, söz ortasında və sonunda isə *d* işlənmişdir. Başqa sözlə, yoğur və yoğurt sözləri üçün də qədim variant *y* ilə olmalıdır. Bu fonetik dəyişikliyə uğramış sözlər yuxarıdakı nümunədə olduğu kimi bəzən dildə bir neçə fonetik şəkildə saxlanıla bilər.

یاغ – بلفظ ترک روغن است (Naxçıvani, 1976, s. 167)

(*Yağ – türk dilində “rouğən” (farsca yağ - G.O) deməkdir.*)

“Baburnamədə yağlı ətlərə böyük önəm verilir. Orta Asiya səyahət edən bütün səyyahlar da yağlı və unlu yeməklər haqqında dö-nə-dönə yazmışlar. Belə aydın olur ki, yağ və un ən qədimdən bəri türklərin ən önəmli yeyəcəkləri sırasında olmuşdur” (Ögel B., 1978, s. 17). *Yağ* sözünə XI əsrdə tərtib olunmuş “Lügət-i fors”, o cümlədən sonrakı dövrlərin məhsulu olan digər farsdilli lüğətlərdə rast gəlinmir. Görünür, sözün lüğətdə qeydə alınması yuxarıdakı nümunədəki müəllifin etnik cəhətdən türk olduğu üçün dilə daha yaxşı bələd olmasından irəli gəlir, lakin müəllifin atası tərəfindən daha əvvəl tərtib olunan “Sihah ul-əcəmiyyə” lüğətində də *yağ* sözünə rast gəlinmir. Bununla belə, *yağ* sözü vasitəsilə düzəldilən və fars dilinə aid elementlərin həmin sözə artırılaraq hibrid yaratması onun fars dilində çox erkən dövrlərdən bəri mövcudluğundan xəbər verir. Belə sözlər sırasında *یغلو* (*yəğlu*), *یغلا* (*yəğla*)-nı göstərmək olar. “Fərhang-i Rəşidi” lüğətində həmin sözlərin izahı barədə oxuyuruq:

یغلا و یغلو - ...ظرفی که دنبه را در آن بریان و روغن در آن داغ کنند و این ترکیبست مرکب از یاغ بمعنی روغن و الا بمعنی آتش، پس تخفیف داده، یغلا و یغلو

گفتند... (Əttətəvi, 1958, s. 1524).

(*Yəğla və yəğlu – quyruğun qızardıldığı qab, türk mənşəlidir, yağ və “atəş” mənasına gələn əla sözlərindən əmələ gələn mürək-kəb sözdür, beləliklə, yumşaldılaraq yəğla və yəğlu deyilmişdi.*)

“Bürhan-i Qate” lüğətində bu sözlər یغلاوی (*yəğləvi*) və یغلاوی (*yəğlavi*) şəklində rastımıza çıxır:

یغلاوی - بمعنی یغلا است که ظرف آهنین دسته دار باشد که در آن روغن و چیزهای دیگر بریان کنند و در خراسان لغلاو گویند...

(Təbrizi, 2013, s. 2437).

(*Yəğlavi – yəğla sözü ilə eyni mənaya gəlir, qulplu dəmir qab deməkdir, bu qabda yağ və digər şeylər qızardılır. Xorasanda ləğ-lav deyilir*).

“Fərhang-i Rəşidi” lüğətində verilən izahda diqqəti cəlb edən məqam ال (əla) sözünün atəş mənasında verilməsidir. Bunun *al* sözünün qırmızı mənasına əsaslanaraq belə demək olduğunu düşünmək olar, lakin qeyd edək ki, müraciət etdiyimiz əsərlərdə *ala* sözünə “qarışıq” mənasında rast gəldik. “Ümumiyyətlə, “qarışıq” anlamına gələn *ala* sözü çox qədim türkcə deyimidir” (Ögel, 1978, s. 16).

“Bürhan-i Qate”nin nəşiri Məhəmməd Moin haşiyədə bu sözün یغلاوی (*yəğlavi*), یغلاوی (*yəğləvi*), یغلی (*yəğli*), یغلو (*yəğlu*), یغلاو (*yəğlav*), kimi çoxlu yazılış şəkillərini vermişdir (Təbrizi, 2013, s. 2437).

Qeyd olunan sözlərin kökünün *yağ* olması şübhə doğurmur. *Oxlava* və *paxlava* sözlərinin یغلاوی (*yəğləvi*), یغلاوی (*yəğlavi*), یغلاو (*yəğlav*) sözləri ilə eyni quruluşa və eyni tərkib hissələrinə sahib olduğu görünür. T. Gülensoy *paxlava* və *oxlava* sözlərinin tərkib hissələrini belə izah edir: *baklava* - *bak-ı +la-ğı (/va/vı); *oklava* – <ok+la-ğü. *Paxlava* sözünün qədim Anadoluda *baklağü*, hazırda Anadolu ağızlarında *baklağü*, *baklavı*, *baklavu* işlənmə şəkilləri olmuşdur (Gülensoy, 2011, s. 617; Gülensoy, 2011, s. 106). K. Ramazanov -*ava* şəkilçisinin vaxtilə türk dillərində xörək, yemək adı bildirən müstəqil mənalı leksik vahid olduğunu, zaman keçdikcə bir leksik vahid olaraq öz müstəqilliyini itirdiyini, lakin mənasını özündə mühafizə etdiyini və bir neçə sözə qoşulub şəkilçiləşib daşlaşdığını qeyd edir (Ramazanov, 1953, s. 70). Biz T. Gülensoyun gətirdiyi izah xətti ilə razılaşıq və ğ samit məxrəcinin *v*-ya keçməsi nəticəsində hər iki sözün hazırki şəkildə işləndiyini görürük. Bu inkişaf xəttinə əsasən *yağlava* sözünün *yağlağü* variantında mövcud olduğu və sonradan *yağlav* / *yəğlav* şəkillərinə düşməsi mümkündür. Fars

dilində mövcud olan يغلُق (yəğləğ) sözü *yağlağı* fonovariantının izini daşdığı qeyd etmək olar. *Yağlav/yəğlav* şəkillərinin sonradan sadələşərək *yəğla/u* formalarında işləndiyi aydın olur. Beləliklə, yağlava sözündəki *-la* hissəciyinin şəkilçi olduğu və “Fərhəng-i Rəşidi”də verildiyi kimi “atəş” mənalı *əla* sözü ilə bağlı olmadığı məlum olur.

Yuxarıdakı nümunələr bu gün fars dilində işlənməyən *yağ* sözü vasitəsilə yaranmış çoxsaylı sözlərin fars dilinə keçdiyini göstərir.

بلماج - ... نوعی از کاجی است و آن آشی باشد بی گوشت و بسیار آبکی و رقیق، و بعضی گویند این لغت ترکی است (Təbrizi, 2013, s. 300).

(*Bolmac - bir növ sıyıqdır, ətsiz, çox sulu, duru şorba növüdür, bəziləri bunun türk sözü olduğunu deyirlər*).

Lüğətlərdə bir çox məqamlarda “بعضی گویند”, “گویند” və bu tipli izahlara rast gəlinir. Bu, müəllifin sözün etimologiyasından əmin olmadığını göstərir. Qeyd edək ki, digər bəzi müəlliflər belə məqamlarda əmin olmadıqları izaha lüğətdə yer versələr də, bir çox tədqiqatçılar “Fərhəng-i Rəşidi”nin müsbət cəhətlərindən birinin müəllifin şübhəli hesab etdiyi məqamlarda belə qeydləri açıq yazması olduğunu bildirirlər. Lüğətlərdə bəzi məqamlarda həm də müəyyən beytlərdən nümunə gətirdikdə “دیگری گفت / شاعری گفت / مردی گفت” qeydi ilə verirlər. Bu kimi qeydlər lüğət tərtibçilərinin beytlərin müəlliflərini müəyyənləşdirə bilmədiyi hallarla bağlıdır.

Fars dilinə göstərilən söz بلماج / bolmac/bolməc) şəklində gəlib çıxmışdır. Bəzi müəlliflərə görə sözün ilkin forması *bulğa* feilindən yaranmış *bulğama* sözüdür. E. Sevortyan yazır: “*Bula və bulğa* formalarından qeyd alınmasına görə ikinci daha qədimdir. Ola bilsin ki, o, ümumiyyətlə, ən qədimdir, çünki *bulğa* şəkil dəyişməyə uyğunlaşmayan sözlərdəndir. Belə qrammatik müxtəfləşmə birinci sözün formalarında müşahidə olunur” (Türk dillərinin etimoloji lüğəti, 1978, s. 255). Müəllif bildirir ki, *bulğa* monqol və türk dilləri üçün ortaqdır. Belə ki, ad olaraq *bulğa* ən ilkinidir, sonradan feil şəklində işlədilib. *Bulga-bulğa* şəkilləri türk-monqol omoforlarının eyni bir kökə gedib çıxdığını deməyə əsas var. Beləliklə də *bula* formasının *bulga və bulğa* ilə ümumilik təşkil edən eyni mənbədən gəldiyini de-

mək olar (Yenə orada). Bulğa sözündəki -ğ samiti Oğuz dil qrupunda reduksiyaya uğramış və bu söz bula şəklinə düşmüşdür.

T. Banguoğlu *bulamaç* sözünü “bulama aş” kimi izah etsə də, E. Sevortyan qeyd edir ki, bu fonetik cəhətdən çətin görünür, çünki $\text{ş} > \text{ç}$ keçidi türk dillərində müşahidə olunmur (Türk dillərinin etimoloji lüğəti, 1978, s. 260). T. Banguoğlunun izahına digər müəlliflərdə də rast gəlinir. A. Şərbak bu şəkilçinin qədim özbək dilində *bulamac*, *tutmac* kimi yemək adlarını bildirən sözlərdə müşahidə olduğunu nəzərə alaraq, onun *-ma* şəkilçisi ilə yemək mənası bildirən *aş* sözünün birləşməsindən əmələ gəldiyini göstərir (Məmmədov, 2009, s. 65). Belə nəticəyə gəlik ki, bu sözün ilkin forması *bulğama* olmuşdur. Yeməyin tərkibindəkilər bir yerdə bulandırıldığı, qarışdırıldığı üçün belə adlandırılmışdır. Sonradan *bulama* şəklinə düşmüşdür. Sözün *bulamac* forması *maç/c* affiksi ilə bağlıdır. C. Klauson qeyd edir ki, orta dövəndə feildən yaranmış *bulama* ismi *-maç* affiksi ilə olan paraleli ilə əvəz olunmuşdur. *-mac* affiksi yemək növü üçün mövcud affiks hesab edilir (Klauson, 1972, s. 342). Ümumiyyətlə, *-mac* affiksi bir çox mənada işləyə bilər. *-məc* fonetik variantı da vardır. J. Deni kök *-n* samiti ilə bitdikdə *-mac* affiksindəki başlanğıc *m* samitinin assimilyasiyaya uğradığını və *b* dodaq bitişdirici samiti ilə əvəz olunduğunu, bəzi hallarda kökün sonundakı *n*-nin *m* ilə əvəz oluna bildiyini yazır (Sevortyan, 1966, s. 358). Belə aydın olur ki, *bulamac* sözünün *bulanbac* variantının olması da bu hadisə ilə əlaqədardır. T. Gülensoy da *bulamac* sözünün kökünü *bula* şəklində verir, $m > b$ hissəciyinin bitişdirici rol oynadığını qeyd edir (Gülensoy, 2011, s. 180).

Bulamac sözündəki affiksi E. Sevortyan *-mac* şəkilçisinin “obyekt / nəticə / vasitə” mənasını ifadə etdiyi qrupa daxil edir (Sevortyan, 1966, s. 360). Bu məna özünü *doğramac*, *omac*, *qovurmac* və bu kimi digər yemək adı bildirən sözlərdə də doğruldu. İlk vaxtlar yalnız qovrulmuş buğdaya aid edilən *qovurmac* yemək növü bu gün geniş mənada hər növ qovurma mənasına gəlir. *Doğramac* sözü tərkibindəkilər doğranıldığı, hissələrə ayrıldığı üçün doğramaq feili-

nin kökü *doğra -dan düzəldilib. Rus dilində окрошка, Azərbaycan dilində *ovqu* və ya *ovdux* deyilir.

Omac sözünün həm də *oğmac/ç/ugmaç* forması məlumdur. Undan hazırlanan yemək növüdür. Vermişel növü, makaron və ya əriştə şorbası hesab olunur. B. Ögel qeyd edir ki, *uğmaç* və ya *oğmaç* sözünün *omaçdan* daha qədim olduğuna hər hansı bir şübhəmiz yoxdur (Ögel, 1978, s. 337). Uğmaq – “xırdalamaq, ovmaq” mənalı feildən yaranmışdır. Bu feil və söz türklərin “uğmaç uğmağı bilməz, başqasına tutmaç kəsməyə gedər” (Yenə orada) (Özünə umac ova bilmir, başqasına əriştə kəsir) atalar sözündən də bəllidir.

Tədqiq olunan sözlərdən *-mac* sonluğu ilə bitib yuxarıda qeyd olunan mənalarla əlaqələndirilməyən yeganə söz *tutmac* sözüdür. Bu söz barədə ən bilinən izahı M. Kaşğari vermişdir. Belə ki, M. Kaşğari bu yeməyin Zülqərneynin qaranlıqdan çıxdıqdan sonra azuqələri azaldığından aclıqdan üzülən insanların ona “bizi ac tutma, yolumuzu aç, biz yurdlarımıza gedək” deməsi ilə hazırladıqlarını xəbər verir. Zülqərneyn də bilici alimlərlə məsləhətləşir və bu yeməyi birgə ortaya çıxarırlar, türklər bu yeməyi gördükdən sonra ona *tutmaç* deyirlər. Bu yeməyin bədənə qüvvət, üzə rəng verdiyini yazan M. Kaşğari insanların onu yedikdən sonra suyunu da içdiklərini bildirir. Əslində “tutma ac” mənasına gələn bu sözdə iki | (*əlef*) birdən atılmışdır (Kaşğari, 2006, s. 462-463). Göründüyü kimi, M. Kaşğarının bu sözə verdiyi izah müəyyən qədər mifologiya ilə bağlıdır. R. Əskər *tutmacın* hazırda yediyimiz xəngəl olduğunu ehtimal edir və yazır ki, *tutmac* indiki kimi romb və üçbucaq şəklində deyil, bir az uzun (barmaq boyda) kəsilirdi. “Bir çöp *tutmac*” ifadəsi bunu göstərmiş olmalıdır” (Əskər, 2003, s. 325). Bu sözlər eyni mənada ayrı-ayrı dialektlərimizdə hazırda işlənməkdədir. C. Klauson *tutmac* sözünün də ərzaq, yemək növü bildirən sözləri yaradan *-maç* şəkilçisi vasitəsilə yarandığını və “nişastalı yeməklər”i ifadə etdiyini, orta dövəndə məşhur olduğunu, hazırda isə arxaikləşdiyini bildirir (Klauson, 1972, s. 214). S. Baxşəliyeva Xaqani və Nizami dilində də *tutmac* sözünə təsadüf edildiyindən bu sözün fars dilinə XII əsrdən də əvvəl keçdiyini ehtimal edir və “Fərhəng-i türki”də bu sözün

izahının belə verildiyini qeyd edir: “Undan bişirilmiş yeməkdir ki, arpa unu, paxla ilə bişirirlər” (Baxşəliyeva, 2009, s. 48). “*Tutmac* sözü də daxil olmaqla yuxarıda göstərilən bütün nümunələrdə *-mac* şəkilçisi öz semantikasını (yemək növü bildirən sözlər yaratmasını) doğruldur və ayrı-ayrı sözlərin birləşməsindən ibarət olmayıb sözyaratmada iştirak edən şəkilçi rolunu oynayır. Qeyd edək ki, feildən isim düzəldən şəkilçilər sırasında *-maca* şəkilçisi də qeydə alınmışdır.

Tədqiq olunan lüğətlərdə qeyd olunan sözlərdən biri *bəkməz* sözüdür və bu söz bir çox mənalarda verilir: “şərab, şərab içmək, şərab piyaləsi, qəm-kədər, qonaqlıq”. M. Moin “qəm-kədər” və “qonaqlıq” mənalarında bu sözün fars dilində *بگماز* (*bəgmaz*) şəklində olduğunu və türk dillərindəki *بکماز* (*bəkmaz*), *بکمز* (*bəkməz*), *بگمز* (*bəgməz*) sözlərinə bərabər olduğunu, “şərab”, “şərab piyaləsi” mənalarını isə *بگماز* (*begmaz*) sözünün ifadə etdiyini göstərir (Moin, 2009, s. 560). DTS-də bu söz DLT-yə istinadən “üzüm siropu” kimi verilir (DTS, 1969, s. 92). Ə. Tusi bu sözü *begmaz* şəklində verir və “xurma və ya kişmiş şərabı” kimi tərcümə edir (Tusi, 2010, s. 169). C. Klauson da bu sözü “üzüm şərabı” kimi deyil, ümumiyyətlə, “meyvə şirəsi, siropu” kimi izah edir (Klauson, 1972, s. 327).

Bəkməz etimoloji cəhətdən aydınlıq qazanmamış sözlərdəndir. M. Kaşğari bu sözün oğuz mənşəli olduğunu bildirir. DLT-də bu sözə *bekmes* və *pekmez* variantlarında rast gəlinir (Kaşğari, 2006, s. 80). Lakin Kaşğaridən əvvəl bu söz qeydə alınmamışdır. *B - p* keçidi bizə *bekmes* variantının daha qədim olduğunu deməyə əsas verir. C. Klauson bu sözün *pekmez* şəklində yalnız Osmanlı türkcəsində qaldığını qeyd edir (Klauson, 1972, s. 327). *Bəkməz*, əsasən, üzüm, tut və digər meyvələrin qaynadılaraq qatılaşdırılmış halıdır (Türkcə sözlük, 2011, s. 1591). M. Fasmer bu sözün türk dili vasitəsilə “qatı qaynadılmış üzüm şirəsi” mənalı *bəkməz* / *pəkməz* sözlərindən alındığını, rus dilində “qarpız, armud, aladan hazırlanan şəkər bəkməzi” mənasına gəldiyini, lakin fars mənşəli olduğunu göstərir (Fasmer, 1986, s. 238).

L. Budaqov *bəkməz* sözünü türk və fars hibridi hesab edir (Budaqov, 1869, s. 263). C. Klauson da bu sözün mürəkkəb ola biləcəyini ehtimal edir və bildirir ki, çox güman ki, türk mənşəli *bek*

sözü hər hansı bir qeyri-türk (çox güman ki, ərəb və ya fars) mənşəli “olduqca turş” mənasına gələn *mu*z sözü ilə birləşib (Klauson, 1972, s. 327). “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə C. Klausonun bu izahına münasibətdə qeyd olunur ki, sözün mürəkkəb olma ehtimalı olduqca məhsuldardır, lakin elementlər dəqiqləşdirilməyə ehtiyac duyar, məsələn, *bekmez* sözlərinin ikinci hissəsini soqd dilindəki *mδw* (*maδ*) şərab sözü hesab etmək olmazmı? (Türk dillərinin etimoloji lüğəti, 2003, s. 115). C. Klauson sözün ikinci hissəsinin ərəb və ya fars mənşəli alınma ola biləcəyini dedikdə çox güman ki, fars dilindəki *مز* (*moz(z)*) “turş-şirin” sözünü nəzərdə tuturdu. Bu söz nadir işlənən sözlərdəndir və şərabla aid edilən sözlər sırasındadır (Bax: Rubinçik, 1983, s. 498). Sözün aktiv leksik fonda olmaması və arxaikləşməsi onun qədim sözlərdən olduğunu deməyə əsas verir və müəlliflərin ehtimalını nəzərə alsaq, *bek* / *pek* (çox) + *moz(z)* (şirin-turş) quruluşunun “çox şirin-turş” mənasını verdiyini demək olar. Lakin *bəkməz* sözünün abidələrdə *bəkmöz* variantının mövcud olması bu ehtimalı şübhə altına alır. T. Gülensoy bu sözün fars mənşəli olduğunu iddia edənlərə qarşı çıxır və bildirir ki, türklər şərabla *bor* (*bağbana borçı, üzüm bağına borluğ/k*), şirin şərabla *süçüğ/k* adını veriblər. Əllərində şərab anlamında iki gözəl sözü olan millət niyə *bəkməzi* farslardan alsınlar? (Gülensoy, 2011, s. 692). Müəllifin nümunə olaraq gətirdiyi *pekmez al, pekmez kefi, pekmez köpüğü, pekmez toprağı* kimi sözlər də bu sözün türk dillərində dərin köklərə malik olduğunu göstərir. *Süçiğ* / *süçüğ* / *k* sözünün ilkin mənası “şirin” olmuşdur, çünki *süçi* (şirinləşdirmək) feilindən düzəlmişdir, lakin *bor* sözünü soqd dilində aid edən müəlliflər də var*. Onu da qeyd edək ki, T. Gülensoy farsca bu sözün *bigmaz* şəklində olduğunu və türk dilindəki *pekmes/z* şəklinə gəlməsinin fonetik cəhətdən olduqca çətin göründüyünü bildirsə də, yuxarıdakı nümunələrdən göründüyü kimi fars dilində bu sözün *bəgməz* / *bəgmaz* / *bəkməz* variantının da olduğu görünür (Gülensoy, 2011, s. 692). Bəkməz sözünü ümumiyyətlə fars mənşəli hesab edən müəlliflər isə onun tərkib hissələri haqqında hər hansı izahat verə bilməmişlər.

*Bax: Adamoviç M., 2004.

Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə bu gün “çörək” mənasında başa düşdüyümüz müəyyən türk mənşəli sözlərə rast gəlinir. Bu sözlər fars dilində geniş mənə dəyişikliyinə uğramış və bəziləri omoformlara çevrilərək fars dilində yerlərini almışlar.

. (Təbrizi, 2013, s. 155) اکماک - ... بترکی نانرا گویند

(*Əkmək – türkcə çörəyə deyirlər*).

Əkmək sözünə DLT-də *etmək* və *epmək* şəklində rast gəlinir. (Kaşğarlı, 2006, s. 102) L. Budaqov bu sözü *əkmək*, *ekmek*, *ətmək*, *etmək*, *itmək*, *əpmək* və bir çox digər fonetik variantlarda yazmışdır (Budaqov, 1869, s. 200). KDQ-da və “Qutadğu-bilig”də bu sözə *ətmək* şəklində rast gəlinir (Əskər, 2003, s. 173). Uyğur abidələrində *ötmək* şəklində qeydə alınmışdır. *E* və *ö*-nün qədim oppozisiya olduqlarını nəzərə alsaq, ilkin variantı *etmək* olan bu sözün daha sonra *əkmək* şəklinə düşdüyü aydın olur. “*Ekmek* isə çox daha sonrakı dövrün məhsuludur. *Ekmek* forması 3 cənub-qərbi və 4 şimal-qərbi dillərdə məlumdur, çətin ki, qədim hesab oluna bilsin. Bu formanın adı çəkildiyi ən erkən qeyd 1675-ci ildə Yna Qerbininskaya məxsusdur. Türk abidələrində bu forma, əsasən, yoxdur” (Türk dillərinin etimoloji lüğəti, 1974, s. 255). Qeyd edək ki, haqqında danışılan sözün etimologiyası ilə bağlı tədqiqatçılar arasında konkret fikir yoxdur. C. Klauson bildirir ki, baxmayaraq ki, *-mek* adi məsdər suffiksidir, onu hər hansı feillə semantik cəhətdən əlaqələndirmək mümkün deyildir (Klauson, 1972, s. 60). Lakin qeyd edək ki, qədim türk dilində *-mək* məsdər şəkilçisi olmamışdır və bu şəkilçi feildən isim düzəltmişdir. Məsdər şəkilçisinin formalaşması sonrakı dövrün məhsuludur. “Ən çox yayılmış və kifayət qədər qədim formanı *etmek* sözü təşkil edir, *ötmək* paraleli isə digər bütün formalar arasında hökmranlıq edir” (Türk dillərinin etimoloji lüğəti, 1974, s. 254).

اکماک yazılışı bəzi farsdilli lüğətlərdə həm də “qusma, qaytarma” mənalarında verilmişdir. Belə görünür ki, bu söz *öyümək* feilinin fars dilinə və yazısına uyğunlaşmış variantıdır.

Fars lüğətlərində “çörək” mənasında həm də چروک (*çoruk*) sözünə rast gəlinir. Bu sözün lüğətlərin hamısında qeyd olunmaması onun çox geniş yayılmadığını göstərir. Qeyd olunan sözə XVII əsr-

də tərtib olunmuş “Bürhan-i Qate” və “Fərhəng-i Rəşidi” lüğətlərində rast gəlirik. “Bürhan-i Qate”nin redaktoru M. Moin aşağı haşiyədə چرک (çerek) yazılışının Azərbaycan türkcəsində “çörək” mənasına gəldiyini qeyd etmiş, bu sözün چروک (çoruk) yazılışlı sözlə eyni mənə ifadə etdiyini bildirmişdir (Təbrizi, 2013, s. 633).

چروک (çoruk) sözünün “Fərhəng-i Rəşidi”də “xırdalanmış, ovulmuş və kəllə-paçanın altına qoyulan çörək” mənasına gəldiyini, bəzilərinin isə, ümumiyyətlə, “çörək” demək olduğunu qeyd etdiyini oxuyuruq (Əttətəvi, 1958, s. 505).

“Bürhan-i Qate”də isə daha ətraflı izahata rast gəlirik. Müəllif bu sözün “istər buğda, istər arpa, darı, düyü, palıddan və s. hazırlanan çörək” mənalarında işləndiyini bildirir. Bundan başqa lüğətdə bu sözün “yolda yeyilmək üçün çantaya qoyulan çörək” mənası verilir və “süd, yumurta, undan ibarət şorba ilə yeyilmək üçün xırdalanmış çörək” kimi işləndiyi də bildirilir. İkinci mənada bu sözün çərvək kimi oxunduğu yazılır. Bu yazılışın lüğətdə həm də “çürük” mənasını bildirdiyi qeyd olunub (Təbrizi, 2013, s. 635).

Qeyd etmək lazımdır ki, çörək sözünün ifadə etdiyi mənalar *akmək / etmək* sözünə nisbətən daha məhduddur. Belə ki, bu söz, əsasən, şirniyyat, qənnadı məmulatlarına aid edilir. C. Dörfer çörək sözünü Azərbaycan dilinə aid edir (Dörfer, 1967, s. 64-65). L. Budaqov bu sözü “bulka”, “kətə” mənalarında verilmişdir (Budaqov, 1869, s. 493). Lakin qədim türk yazılı abidələrində bu söz bu gün başa düşdüyümüz “çörək” mənasında işlənmişdir. “Azərbaycan dilində ilkin mənə (çörək) saxlanılmışdır. Türk dilində isə ilkin mənənin saxlanması ilə yanaşı, əlavə mənə variantları yaranmışdır. Bu söz türk dillərindən rus dilinə də keçmişdir. Rus dilində чупек “qara çörək, təndir çörəyi” mənalarında işlənir” (Məhərrəmli, 2012, s. 195). Müasir Türkiyə türkcəsində bu sözün “çörək” mənası saxlanılmayıb, “bulka, kətə” mənalarında işlənməkdədir.

Sözün sonradan semasioloji dəyişiklik nəticəsində “qutab”, “kökə” və ümumiyyətlə “şirniyyat” mənasında işləndiyini ehtimal etmək olar, lakin M. Kaşğaridən əvvəl qeydə alınmadığından dəqiq variantı irəli sürmək mümkün olmur. Fars dilində bu mənaların sıra-

sına həm də “kəllə-paçanın altına qoyulan çörək”, “yolda yeyilmək üçün çantaya qoyulan çörək”, “şorba ilə yemək üçün xırdalanmış çörək” mənalarının da əlavə olunduğunu görürük. Ümumiyyətlə, bu mənada sözün *çərək*, *çərvək*, *çoruk* oxunuşlarına rast gəlirik.

DTS-də bu sözün “əkin yeri” mənasına gələn *çu kökündən yaranmış *çör morfemindən və -ək şəkilçisindən yarandığı da qeyd olunur (DTS, 1969, s. 156).

Müasir fars dilində çörək sözü saxlanılmamışdır. چرک (*çoruk*) qrafik yazılışı “qırış, qat”, چرک (*çerk*) qrafik yazılışı isə “çirk, kir” mənalarında işlədilir. Ümumiyyətlə, bütün çörək mənası ifadə edən sözlərin qarşılığı olaraq fars dilində نان (*nan*) sözü işlədilir və bu söz geniş işləkliyə malik olub bir çox digər dillərə də keçmişdir.

Yuxarıda yemək adları barədə deyilənləri ümumiləşdirərək onu qeyd edək ki, tarixən hər iki xalqın qədim mənbələrində, əsərlərində rast gəlinən yemək və içki adları olduqca böyük dəyişikliyə uğramış və bəziləri bu gün hətta başa düşülməməkdədirlər. İ. Kazımov Mahmud Kaşğarının “Divan”ındakı kulinariya ilə bağlı leksikanı araşdırdıqdan sonra belə nəticəyə gəlir: “... Bəlli olur ki, vaxtı ilə (XI yüzillikdə) türklərin istifadə etdikləri yeməklərin, içkilərin bir çoxu sıradan çıxdığı kimi, onların adları da arxaikləşərək unudulmuşdur. Bir sıra yemək adları ilkin mənalarını saxlaya bilməmiş, əlavə mənə çaları qazanmışdır. Bəzi yemək-xörək və içki adları isə türkcələrin dialekt və şivələrində, eləcə də çağdaş türkcələrdə öz izlərini saxlamış və hazırda işlənməməkdədir” (Kazımov, 2014, s. 40).

2.3. Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə türk məişət avadanlığı adları

Məişət avadanlığı leksikası geniş mənada gündəlik həyatda istifadə olunan əşyaların adlarını ehtiva edir. Bu nəsnələrə verilən adlar dilin leksikasının böyük və aktiv hissəsini təşkil edir. “Şimali Qafqaz dilləri sistemində türk leksik alınmaları” adlı dissertasiyasında Şimali Qafqaz dillərində mövcud türkiizmləri tədqiq etdikdən

sonra müəllif R. Abdumanapovna belə nəticəyə gəlir ki, Şimali Qafqaz dillərində konkret semantikalı isimlərin əksər hissəsini məişət, heyvandarlıq ləvazimatları, qab-qacaq, geyim, ayaqqabı adları təşkil edir və müəllif qeyd edir ki, bu leksika Qafqaz xalqlarının türkdilli əhali ilə birbaşa iqtisadi-təsərrüfat və mədəni əlaqələrinin nəticəsində nitqə daxil ola bilərdi (Abdumanapovna, 2006). Türk xalqları ilə qonşuluqda yaşayan demək olar ki, bütün xalqların dillərində alınma türk məişət leksikası mövcuddur. Bu, həmin xalqların qarşılıqlı əlaqələrinin qədimliyi ilə yanaşı, türklərin əkinçilik, heyvandarlıq ənənələrinin qədimliyinə, məişət həyatının zənginliyinə də dələlət edir. Fars dilində də belə sözlərin sayı az deyildir. L. Peysikov yazır: “Fars məişət leksikasının tərkibində çoxsaylı türk alınmaları var. Gündəlik istifadə olunan məişət predmetlərinə *qaşoq, boşqab, ələk, dogme, dolme, otaq, toşək, qeyçi, qaplame, qaymaq, çopoq, çəkme, ocaq, otu* kimi sözlər daxildir (Peysikov, 1975, s. 48).

بیل - ... آلتی باشد آھنی کہ باغبانان و امثال ایشان زمین بدان کنند...

(Təbrizi, 2013, s. 339).

(*Bil - bağbanlar və bu cür insanların torpağı qazmaq üçün istifadə etdikləri dəmir alət*).

Bel sözünə qədim türk abidələrində ilk növbədə “təpə” mənasında, ikinci mənada isə “bədən üzvü” kimi rast gəlinir. DLT-də *انی بیلندن تت* (*anı belinden tut*) “onu belindən tut” və *بیل قلدی* (*bel kıldı*) “diləyindən çox yemək verən” ifadələrinə rast gəlinir (Kaşğarlı, 2006, s. 133).

V. Radlov *bel* sözünün ilk olaraq bədən üzvü mənasına gəldiyini qeyd edir, ikinci mənada isə bu sözü “dağ silsiləsi, aşırım, dağ keçidi” kimi təqdim edir (Radlov, 1893, s. 1608).

DTS-də də göstərilən söz ilkin olaraq bədən üzvü kimi verilmişdir. *Bel aliş* birləşməsi isə “qurşağa, belə görə mübarizə aparmaq”, “mübarizə aparmaq” kimi izah olunub (DTS, 1969, s. 93). Görünür, *mübarizə aparmaq* dedikdə, müəyyən idman növü ilə (məsələn, güləş) bağlı olaraq rəqiblərin bir-birinin kürəyini yerə vurmaq üçün apardığı mübarizə nəzərdə tutulmuşdur. *Bel* sözü bu gün özbək, qaraqalpaq kimi türk dillərində istifadə olunmaqdadır. C. Klauson *bel* sözünün bədən üzvü mənasına gəldiyini və haqlı

olaraq “dağ çökəkliyi” və bu kimi digər mənaların həmin mənənin genişlənməsi olduğunu qeyd edir (Klauson, 1972, s. 330).

Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə bu söz بیل (*bil*) şəklində qeydə alınmışdır. İlk mənəsi “bədən üzvü” kimi təqdim olunmuşdur. “Fərhang-i Rəşidi”, “Bürhan-i Qate” lüğətlərində göstərilən sözün mənşəyi barədə məlumatla rast gəlinmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, insanın bədən üzvlərinin adları tarix boyu bir çox sözlərin, söz birləşmələrinin, toponimlərin yaranması üçün əsas olmuşdur. A. Axundov belə bədən üzvləri adları sırasında *ağız, burun, baş, bel, boğaz, boyun, qaş* kimi sözləri göstərir (Axundov, 2012, s. 363).

Yer qazan vasitə olan bu alətin *bel* adlandırılmasını həmin alətdən istifadə zamanı əsas hərəkətverici qüvvənin *bel* olması ilə əlaqələndirmək mümkündür. *Bel* sözündən *belləmək* feili yaranmışdır, bu mənada fars dilində بیل (*bil - bel*) + زدن (*zadən - vurmaq, döymək, sancmaq, sürtmək*) mürəkkəb feili birləşməsi işlədilir.

Müasir fars dilində bədən üzvü kimi “*bel*” mənəsində pəhləvi mənşəli olduğu qeyd olunan (Əmid, 2010, s. 936) کمر (*kəmə*) sözü işlədilir. Məsələn, *belim ağrayır* dedikdə: کمر درد میکند (*kəmə*) *dərd mikonəd*) cümləsindən istifadə olunur. Lakin “yerqazan vasitə” mənəsində بیل (*bil*) *bel* sözü öz aktuallığını qoruyur və işlək leksika-ya daxildir.

بیل (*bil*) sözünün farsdilli lüğətlərdə (Bürhan-i Qate, Fərhang-i Moin) ikinci mənəsi kimi “*kürək, qayıqçəkən*” mənaları göstərilmişdir. Müasir fars dilində “*kürək, qayıqçəkən*” mənəsinə gələn پارو (*paru*) sözündən istifadə olunur və bu sözdə insanın bədən üzvünü bildirən söz əsasında (ayaq پا) yaranmışdır.

تتق – چادر و پرده بزرگ را گویند (Şirazi, 1996, s. 471).

(*Totoq - çadır və böyük pərdəyə deyilir*).

Tutuq sözünün lüğətlərdə (məsələn, bax: Klauson, 1972, s. 53), əsasən, iki mənəsi verilir: “*əsir*” və “*pərdə, çadır*” mənəsi. Hər iki mənə *tutmaq, tutulmaq* məsdəri ilə bağlıdır. Əsir “*hər hansı bir yerdə bağlı tutulan insan*” mənəsindədirsə, pərdə “*pəncərənin önünü və ya müəyyən bir yeri tutan çadır parça*” mənəsinə gəlir.

H. Zərinəzadə bu sözün beş mənada işləndiyini göstərir: “çadır”, “çadra”, “örtük”, “göy”, “gizli” mənalarında (Zərinəzadə, 1962, s. 209). C. Klauson *tutuq* kəlməsinin mənə genişlənməsinə uğradığını göstərir və bu mənalar sırasında “buludlu, tutqun səma”, “pəltək” (dili *tutuq*), “iflic” (bədəni tutulmuş), “bağlanmış, tutulmuş pərdə” sözlərini verir. Müəllif eyni zamanda *tutuq* sözünün çağatay türk dilində XV və növbəti əsrlərdə işləndiyini, metaforaya çevrilən “qapının önünə çəkilən pərdə” mənasını daşdığını bildirir (Klauson, 1972, s. 453). V. Aslanov qeyd edir ki, *tutuq* sözü Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki dövründə işlənirdi, lakin istifadədən hələ XIII əsrə qədər çıxmışdır, çünki heç bir Azərbaycan yazılı abidəsində qeydə alınmamışdır (Aslanov, 2012, s. 42).

DLT-də *tutuq* sözünün “əfsun, cadu tutması və əsir” mənalarını ifadə etdiyi yazılmışdır. *Tutuqluğ yer* birləşməsi də “cin çarpan yer, təhlükəli yer” mənasında lüğətdə yer alır (Kaşğarlı, 2006, s. 662-663).

Beləliklə, *tut* feil kökündən yaranan *tutuq* sözünün olduqca çox mənə genişlənməsinə uğradığının şahidi oluruq. Bu söz həm isim, həm də sifət kimi çıxış edərək hər iki nitq hissəsinin funksiyalarını yerinə yetirir.

Orta əsrlərdə tərtib olunmuş farsdilli lüğətlərdə türk mənşəli qədim *tutuq* sözünün yuxarıdakı mənələrdə qeyd olunmayan digər mənalarına da rast gəlirik. Məsələn, “Fərhəng-i Rəşidi” lüğətində hərfən “minadan hazırlanmış tünd göy piyalə” və “tünd göy pərdə, səma və qara bulud” mənasına gələn *تتق سپهرگون* (*totoq-e sepehrqun*) və *تتق نیلی* (*totoq-e nili*) birləşmələri qeydə alınmışdır (Əttətəvi, 1958, s. 410). Son əsrlərdə tərtib olunmuş “Fərhəng-i farsı” və “Fərhəng-i Əmid” lüğətlərində də *tutuq* sözünə yer verilmiş və bir çox mənaları təqdim edilmişdir. “Fərhəng-i farsı”da bu sözün həm də “soğan pərdəsi” demək olduğu yazılır (Moin, 2009, s. 1026-1027). Beləliklə, türk mənşəli *tutuq* sözünün fars dilində işlənmə dairəsini daha da genişləndirərək frazeoloji birləşmələrin tərkibində işləndiyi və yeni mənalar qazandığı məlum olur.

. (Əttətəvi, 1958, s. 1060) قازقان و قزقان – دیگ باشد و این ترکیبست

(*Ğazğan və ğazğan – qazan deməkdir və bu, türk sözüdür*).

Orta əsrlərdə tərtib olunmuş lüğətlərdə *qazan* sözünün bir çox yazılış formalarına rast gəlinir: قزقان (*ğazğan*), قزغان (*ğazğan*), قازقان (*ğazğan*), كزغان (*kazğan*) (Fərhəng-i Rəşidi), خازغان (*xajğan*), قازغان (*ğazğan*) (Bürhan-i Qate).

Bu sözün “Fərhəng-i Əmid”də غازغان (*ğazğan*), غزغان (*ğazğan*), غزغن (*ğazğən*) (Əmid, 2010, s. 884), “Fərhəng-i farsî”də قازغان (*ğazğan*), قازگان (*ğazgan*) yazılışlarına da rast gəlirik. Adları çəkilən mənbələrin demək olar ki, hamısında sözün etimologiya baxımından türk mənşəli olduğu qeydi verilmişdir. *Ğazğən*, *qazan* sözünün ərəbləşmiş formasıdır. “Fərhəng-i Rəşidi” lüğətində bu sözün qaf (ق) yazılışının daha düzgün olduğu göstərilir (Əttətəvi, 1958, s. 1143). Müasir Azərbaycan dilində *qazan*, Türkiyə türkcəsində *kazan* şəklində istifadə olunan bu söz tabar və qaraqalpaq dillərində *kazan* kimi işlənməkdədir.

“Bürhan-i Qate”də bildirilir ki, müzakirə olunan söz türk dilindəki “ğazğan”dandır. “Yumru, taxta və ya qamışdan olan əşya” deməkdir və qazanı ocağın üstündən götürəndən sonra onu həmin əşyanın üzərinə qoyurlar (Təbrizi, 2013, s. 699). Müəllif həm də onu qeyd edir ki, bu gün İrənin Ərak, Gilan kimi bir çox şəhərlərində *ğazğan* sözü “qazan” (دیگ) və “böyük mis qazan” mənalarda işlədilir və onda plov bişirilir (Yenə orada).

C. Klauson bu söz barədə belə yazır: “*kaz* feilindən yaranmış isimdir. Etimoloji cəhətdən yalnız Kaşğari və “Sənglax”da müəyyən qeydə rast gəlirik. “Sənglax”da verilən məna ən qədimi olmalıdır, çünki bu mənada bu söz çuvaş dilində mövcuddur və həmin lüğətdəki məna “qazan” mənasına keçid təşkil edir” (Klauson, 1972, s. 681-82). Haqqında danışılan məna lüğətdə *kazğa:n ye:r* birləşməsində verilib, “su ilə dağdılmış sahillərlə, yarıqlarla, çatlaqlarla dolu torpaq” mənasına gəlir*. “Bürhan-i Qate”də verilən izah barədə isə C. Klauson bildirir ki, bu sözü müəllif “diq” kimi tərcümə edir. *Diq* feili də elə qazmaq (to dig) deməkdir (Klauson, 1972, s. 681-682). Qeyd etmək lazımdır ki, *yarğan* sözü də həm quruluş, həm də

*Bax: Bədəli, 2014.

yarınma üsuluna görə *qazğan* sözü ilə oxşarlıq təşkil edir. *Yar* feil kökündən yaranmış bu sözdəki *ğan* şəkilçisi məkan anlayışı ifadə edir. Ümumiyyətlə isə, E. Sevortyan bir çox mənaların ifadə edilməsində iştirak edən bu şəkilçinin əsas xüsusiyyətlərindən birinin, *qazğan* nümunəsində olduğu, kimi əlamətlərin adında müəyyən hərəkətin ifadə olunmasını bildirdiyini qeyd edir (Sevortyan, 1966, s. 313).

Belə nəticəyə gəlirik ki, *qazan* sözünün ilkin mənası sırf qazmaqla bağlı olub. İlk vaxtlar qamışdan, taxtadan hazırlandığı üçün taxtanın içini qazmaq yolu ilə düzəldilən həmin mətbəx əşyası bu səbəbdən belə adlandırılmışdır.

توشک - ... برخواهه را گویند که نهالی باشد، و گویند این لغت باینمعنی ترکی است...
(Təbrizi, 2013, s. 534).

(*Tuşək*- “*bərxabə*”yə (farsca *döşək* –G. O) deyilir, *döşək* mənasındadır, deyirlər ki, bu söz bu mənada türk mənşəlidir).

Döşək sözünü araşdırarkən bəzi lüğətlərdə *برخواهه* (*bərxabə*) deyil, *بزجوان بزجوانه* (*bozcəvan/bozcəvane*) sözlərinə rast gəlirik:

توشک- بزجوان بود (Tusi, 2010, s. 307)
(*Tuşək* - “*bozcəvan*” deməkdir).

Təxminən eyni dövərdə tərtib olunmuş “*Bürhan-i Qate*” və “*Fərhəng-i Rəşidi*” lüğətlərində bu məsələ ilə bağlı qeyd olunmuşdur ki, *توشک* (*tuşək*) sözü *بزجوان* (*bozcəvan*) mənasında fars dilinə daxil olmamışdır. “*Fərhəng-i Rəşidi*”nin müəllif bildirir ki, “*Töhfət ül-əhyar*” da yazılıb ki, bu sözü səhv oxuyublar və *بزجوان* (*bozcəvan*) başa düşüblər, düzgün variantı *برخواهه* (*bərxabədir*)-dir və bu, fars sözüdür, *توشک* (*tuşək*) isə türk sözüdür (Əttətəvi, 1958, s. 459).

“*Fərhəng-i Əmidi*” lüğətində haqqında danışılan sözün pəhləvi sözü *duşək*-dan yarandığı bildirilir (Əmid, 2010, s. 585). Lüğətin müəllifi Həsən Əmid *دوشک* (*duşək*) sözünün “yun və ya pambıqla dolu yorğan” mənasında olduğunu desə də, bu sözün pəhləvi sözü *duşək*-la əlaqəsi barədə izahat verməyib. D. Rəhimova belə hesab edir ki, türk olması şübhə doğurmayan bu sözün pəhləvi dilində də mövcud olması onu göstərir ki, ən azı eramızın əvvəllərində, bəlkə də eradan əvvəl I yüzillikdə bu söz türk dillərindən fars dilinə keçmişdir (Rəhimova, 1998, s. 119). Onu da qeyd edək ki, *döşək* sözü-

nün ilkin ən qədim forması duşək sözü ilə əlaqəsi olmayan töşək olmuşdur. Sözün qədim töşək formasının ənənəvi t-d səs keçidi nəticəsində döşək şəklinə düşdüyü şübhəsizdir.

“Töşək/töşək sözü “döşəmək” mənasına gələn *töşə/döşə* feildən yaranmışdır. Bir çox müasir dillərdə *töşə* şəklində mövcuddur. Fars və digər dillərdə alınma söz şəklində işlənmişdir” (Klauson, 1972, s. 563). C. Dörfer töşək sözünün həm də “qısa tükləri olan balaca xalça” kimi işləndiyini bildirir (Dörfer, 1965, s. 617).

Müasir fars dilində tədqiq olunan söz *دوشک* (*doşək*), *توشک* (*tuşək*), *تتشک* (*toşək*) şəklində qalmaqdadır. Bu gün fars dilində *döşək* sözünə ekvivalent olaraq *نهالی* (*nəhali*), *زیرانداز* (*zirəndaz*), *بستر* (*bəstər*) kimi sözlər işlədilsə də, *توشک* (*tuşək*) sözü dildə öz mövcudluğunu *تتشک کشتی* (*toşək-e koştı*) “güləş döşəyi” və bu kimi digər birləşmələrdə saxlamaqdadır*.

چخماخ - دو معنی دارد، اول کیسه باشد از پوست که مردم با خویشتن دارند از بهر شانه و غیر آن. دوم پرچه فولادبست کج کرده که بر سنگ زنند و از آن آتش بیرون آید (و چراغ افروزند) (Naxçıvani, 1976, s. 63)

(Çaxmax - İki mənası vardır, birinci mənada dəridən kisə deməkdir, insanlar bu kisəni özləri ilə gəzdirlər ki, daraq və digər şeyləri qoysunlar. İkinci mənada əyilmiş polad parçasıdır, onu daşa sürtürlər və oradan atəş çıxır (və çırağı yandırırırlar)).

Qeyd etmək lazımdır ki, *çaxmaq* sözünün yuxarıda göstərilən ilkin mənasına Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində, DTS və “Опыт словаря тюркских наречий” (Türk dialektlərinin lüğəti təcrübəsi) lüğətlərində, o cümlədən, əksər orta dönmə farsdilli lüğətlərdə rast gəlinmir. Müraciət olunan farsdilli lüğətlərdən “Bürhan-i Qate”də *çaxmaq* sözünün “kisə” mənası barədə müəllif yazır:

چخماخ - آتش زنه را گویند و کیسه دو طبقه رانیز گفته اند که از تیماج دوززند و سپاهیان شانه و سوزن و چیزهای دیگر در آن گذارند (Təbrizi, 2013, s. 624).

(Çaxmaq- atəş yandırana deyirlər, eyni zamanda tumacdan tikilən ikiqatlı kisəyə də deyilir. Döyüşçülər daraq, iynə və digər əşyaları oraya qoyurlar).

*Bax: Rəhimova, 1998, s. 119; Rubinçik, 1983, s. 374.

Çaxmaq sözünün “Sihah ul-fors” lüğətində ikinci məna kimi göstərilən “atəş yandırmaq üçün polad parçası” izahına demək olar ki, əksər mənbələrdə ilkin məna kimi rast gəlinir və bu sözün türk mənşəli olduğu qeyd olunur.

Sözün etimologiyası onun tərkib hissələrindən də aydın olur. “Çax+maq” modeli əsasında yaradılmış bu sözün ilk hissəsi çax köküdür və əksər farsdillə lüğətlərdə yalnız çaxmaq sözünə deyil, həmin kökə də چخ (çax) şəklində rast gəlinir:

چخ-....چخیدن بود... (Çax - “çaxmaq” deməkdir) ... (Naxçıvani, 1976, s. 63)

چخ-....کوشش، و ستیزه، و گفتگو، چخیدن مصدر آنست، و غلاف کارد و شمشیر، و امثال آن.... (Əttətəvi, 1958, s. 494)

(Çax – çalışma, mübarizə və söhbət, çaxidən onun məsdər formasıdır və bıçaq, qılınc və s. nin üzlüyü deməkdir).

چخ-۱.غلاف کارد و شمشیر، مانند آنرا گویند. ۲. و بمعنی خصومت و جنگ و تعدی ویر روی کسی جستن را نیز گفته اندو بمعنی کوشش و کوشیدن بجلدی هم هست (Təbrizi, 2013, s. 624)

(Çax – 1. bıçaq, qılınc və bu kimilərin üzlüyünə deyirlər; 2. düşmənçilik, müharibə, zülm, kiminsə üstünə yeriməyə də deyilir. Sürətlə çalışmaq mənası da vardır).

چخ (çax) sözü görüldüyü kimi “bıçaq, qılınc üzlüyü” və “müharibə, mübarizə, çalışma, cəhd etmə” olmaqla iki mənada işlənir. Görünür, məhz ikinci məna müasir Azərbaycan dilində işlədilən çaxnaşma sözünün əsasını təşkil edir.

چخ (çax) kökü fars dilində چخیدن (çaxidən) məsdərinin yaranması üçün əsas olmuşdur. Müasir fars dilində məsdər hissəciklərinin sayı və hansı olması məsələsi mübahisəli olsa da, əsasən، دن، یدن، تن، (-tən, -dən, -idən)-in məsdər yaradan şəkilçilər olduğu qəbul olunmuşdur. چخیدن (çaxidən) məsdərində biz bu modeli görürük: “یدن+”چخ. Bu məsdər “çalışmaq, mübarizə aparmaq, birinin üstünə yerimək” mənasında işlənir.

چخیدن (*çaxidən*) məsdəri ilə mürəkkəb feillərin düzəldilməsində iştirak edən əsas komponentlərdən biri olan کردن (*kərdən*) (etmək, eləmək) feili vasitəsilə düzəldilmiş və fars sadə danışiq dilində istifadə olunan چخ کردن (*çəx kərdən*) feili eyni mənə daşıyır.

چخ (*çəx*) kökü vasitəsilə fars dilində “mübarizə aparən, çalışan” mənəsində چخنده (چخ feil kökü + indiki zaman feili sifət şəkilçisi نده) və (چخانچ feil kökü + indiki zaman feili sifət şəkilçisi ان), “çalışılmış, mübarizə aparılmış” mənəsində isə چخیده (چخید feil əsası + ه) kimi sözlər də yaranmışdır.

Müraciət olunan əksər mənbələrdə چخیدن (*çəxidən*) feilinin چغیدن (*çəğidən*) variantına da rast gəlinir. Bundan başqa, چاخماق sözüünün چخماق (*çəxmağ*), چخمق (*çəxməğ*), چخماخ (*çəxmax*), چقمق (*çəğməğ*), چاخماق (*çəxmağ*), چاقماق (*çəqmaq*) yazılış şəkilləri də lüğətlərdə mövcuddur. *Çaxmaq* sözü müasir Azərbaycan dilində “odlu silahlarda zərb mexanizminin hissəsi, yay” (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, s. 437) mənəsində başa düşülür. Keçmişdə isə “çaxmaqdaşına vurub qıgılcım çıxararaq qovu yandıran çox bərk daş, yaxud dəmir (polad) parçası” (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, s. 437) mənəsində işlədilirdi.

“Tark-tatar ləhcələrinin müqayisəli lüğəti”ndə چقمق (*çəğməğ*) sözünün ifadə etdiyi mənalar belə izah edilir: “dişləmək, sancmaq, çalmaq”, چاغو, چاقو (*çağu*) “dişləmə, neştər”. *İlan dişlədi* cümləsinin qarşılığı isə lüğətdə belə verilmişdir: ییلان چاقدی (*yilan çağdi*) (Budaqov, 1869, s. 461) İbn Mühənnanın lüğətində və DLT-də bu sözə *çakmaq* şəklində rast gəlinir (Klauson, 1972, s. 408).

Çəğməğ feilinin kökü چاق (*çağ*) fars dilində “bıçaq” mənəsinə gələn چاقو (*çağu*) sözünün yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu gün müasir fars dilində *bıçaq* sözünün qarşılığı kimi کارد (*kard*) sözü ilə yanaşı, həm də چاقو (*çağu*) sözü işlənilir.

Türk dillərindən fars dilinə keçmiş *çaxmaq* sözü daha sonra یای نسبت (*yay-e nesbət*) şəkilçisi ilə birləşərək hibrid sözə çevrilmiş və چخماقی (*çəxmaği*) şəklində işlənilərək “çaxmaqdan düzəldilən” mənəsinə gəlmişdir. Bu söz həm də bığa aid edilir, belə ki, ucları yuxarıya qaldırılmış bığlar əyri polada bənzədildiyindən belə adla-

nır. چخماقی (*çaxmaği*) sözü bu şəklə düşdükdən sonra hibrid söz formasında Azərbaycan dilinə qayıtmış və eyni mənada *çaxmaği bığ* kimi işlədilir.

Beləliklə, tarixən hərbi termin kimi işlədilmiş *çaxmaq* sözünün türk dilləri vasitəsilə digər dillərə (rus, ərəb və s.), o cümlədən, fars dilinə də keçdiyi və bu dildə geniş işləklilik qazandığı görünür.

ساتگنی – قدحی باشد بزرگ (Tusi, 2010, s. 527).

(*Satgeni – böyük qədəhə deyilir*).

Sözün müxtəlif ədəbiyyatlarda bir çox yazılış formalarına rast gəlirik: ساتگین (*satgin*) (Əttətəvi, 1958, s. 813-814), ساتگینی (*satgini*) (Təbrizi, 2013, s. 1066), ساتگن (*satgen*) (Moin, 2009, s. 1783), ساتکینی (*satkini*) (Moin, 2009, s. 1783), ساتکن (*satken*) (Moin, 2009, s. 1783).

Farsdilli lüğətlərdə göstərilən sözün “şərab içmək üçün qədəh, böyük piyalə” mənasını ifadə etdiyi göstərilir. Lakin qeyd edək ki, lüğətlərin əksəriyyətində ساتکین (*satkin*) sözünün və onun fonetik variantlarının həm də “sevimli, istəklilə, tələb olunan” mənası vardır və türk mənşəli olduğu qeyd olunur. “Fərhəng-i Rəşidi” lüğətində oxuyuruq:

ساتگین – در ترکی بمعنی محبوب باشد، از اینجهت قدح را ساتگینی، ساتگنی بحذف پای اول گویند، یعنی دوستکانی و آن عبارت از پیالە بزرگ باشد، که پر کرده بنام دوستی دهند (Əttətəvi, 1958, s. 813-814).

(*Satgin – türk dilində “istəklilə, sevimli”yə deyilir və qədəhə bu mənada satgini və birinci “ی”-nin ixtisarı ilə satgeni deyilir, yəni doldurulmuş böyük piyalə olan dustakani dostluq məqsədi ilə təqdim edilirdi*).

Qeyd etmək lazımdır ki, şərabın qadın semantikalı sözlər və birləşmələrlə ifadə olunması fars və ərəb dilləri üçün xarakterikdir. Belə ki, ərəb dilində بنت عنب (*bint-u inəbi*) (hərfi: üzüm qız), fars dilində خاتون عنب (*xatun-e enəb*), خاتون خم (*xatun-e xom*) (hərfi: şərab qabı xanımı) (Əttətəvi, 1958, s. 567) birləşmələri “üzüm şərabı” mənasına gəlməkdədirlər.

Göstərilən bu türk mənşəli söz bu gün Azərbaycan dilində *stəkan* şəklində işlədilən və rus alınması hesab olunan sözün daha əvvəlki dönəmə aid işlənmə şəklidir. M. Təkləli yazır ki, bu sözün

Azərbaycan türkcəsində ifadə etdiyi əşya bugünkü nisbətən fərqli şəkildə olmuşdur (Təkləli, 2006, s.165).

F. Korş bildirir ki, bu söz türk dillərində *tustəkan*, ya da ola bilsin ki, *tostəkən* şəklində olmuşdur, dialektlərdə mövcud olan *dostəkən* forması *tustuğan* çağatay variantının olması ilə bir qədər zəifləyir (Korş, 1903, s. 44). N. Dmitriyev də F. Korş və Q. Nasiriyə əsaslanaraq bu sözün qədim türkcə *dostakan//tustakan* şəklində mövcud olduğunu bildirir (Dmitriyev, 1962, s. 568).

Nümunələrə əsasən *dostakan//tustakan* şəklində olan sözün fars dilinə sonuncu fonetik variantının keçdiyini deyə bilərik.

“Fars dilində min türk sözü” əsərində müəllif *satkin* sözünün “satılmalı, satılmış” mənasında olduğunu ehtimal etdiyini və bunun həmin söz ilə uyğunsuz olduğunu qeyd edir (Naibi, 2014, s. 56). Müəllif, görünür, bu sözlə *satğın* sözünü səhv salmışdır, çünki *satkın//satğın* sözünün qədim forması *satmaqla* əlaqəsi olmayan *dostakan//tustakan* sözləri olmuşdur.

Orta əsrlərdə tərtib olunmuş farsdilli lüğətlərdə “içki qədəhi, piyalə” mənasına gələn çoxsaylı sözlər mövcuddur. Onların arasında bir çox türk mənşəli sözlərə də rast gəlirik. B. Ögel yazır: “Türk tayfalarının yayıldığı bütün Orta Asiya ilə yanaşı, Şərqi Avropanın hər bölgəsində əlində içki qədəhi tutan heykəllərə rast gəlmək mümkündür. Bu ənənə Qərbi Türkünstan ilə yanaşı, Əfqanıstana doğru da yayılmışdır. Şimali Sibir isə başdan-başa əlində içki qədəhləri tutan heykəllərlə doludur” (Ögel, 1978, s. 160). Görünür, məhz bu səbəbdən türklər həm də müxtəlif qədəhlərə bir çox yeni adlar vermişlər. Belə sözlərdən biri də *ayaq* sözüdür. “Piyalə” mənasına gələn bu sözün fars dilində *ایاغ* (*ayağ*) və *ایاق* (*ayağ*) yazılış şəkilləri mövcuddur. (Əttətəvi, 1958, s. 180) *ایاغ و ایاق - ... پیاله و این ترکیبست*

(*Əyağ və əyaq – piyalə və bu, türkcədir*).

DLT-də yazılır: “*Ayak* – “qab-qacaq” deməkdir. Bunu oğuzlar bilmirlər, onlar bu kimi şeylərə *چناق* (*çanağ*) deyirlər (DLT, 2006, s. 84). “Məlum olur ki, xarici təsirlərdən və qərbdən uzaq olan türklər, yalnızca *ayaq* sözündən istifadə edirdilər. Bəlkə də *çanaq* sözündən xəbərsiz idilər” (Ögel, 1978, s. 162).

Aydın olur ki, *ayaq* sözü qədim türklərdə həm ümumiyyətlə “qab-qacaq”, həm də “qədəh, kasa” mənalarında işlənirmiş. DLT və “Qutadğu bilig”də bu söz həm *ayak*, həm də *ayaq* şəklində işlədilir. Qədim türk abidələri içərisində isə *ayaq* sözünə “İrg bitig”də rast gəlinir*.

E. Sevortyan başqa bir müəllifə istinadən bildirir ki, “bu söz kımız içmək üçün ən böyük qədəh” mənasını bildirir, bəzən bir və ya yarım vedrə həcmində olurmuş” (Türk dillərinin etimoloji lüğəti, 1974, s. 105). Görünür, qabın böyüklüyünə görə ondan həm qab-qacaq, həm içki qədəhi kimi istifadə olunurdu. B. Ögel qeyd edir ki, qırğız türkləri bu içki kasalarını mətbəxdə və yemək otaqlarındakı digər qab-qacaqlardan ayıra bilmək üçün, onlara *ayaq-boşqab* deyirmişlər. Ümumiyyətlə, qırğız türkləri istifadə məqamından asılı olaraq *ayaq* sözü vasitəsilə bir çox müxtəlif qabı, qədəhi adlandırmışlar. “Yalnız torpaqdan deyil, ağacdan da qulplu qablar düzəldilirdi. Bunların boyasız və adi növlərinə qırğız türkləri *qara-ayaq*, tütün üyütmək üçün istifadə olunan qulplu qablara isə *can-ayaq* adını verirmişlər. Uyğur türkləri *ayaq*-dan həm də ölçü vahidi olaraq istifadə edirdilər, məsələn, bir *ayaq* inək yağı” (Ögel, 1978, s. 165). Ümumiyyətlə, “Türk mədəniyyəti tarixinə giriş” əsərində müəllif B. Ögel *ayaq*ın *altın-ayaq*, *badır-ayaq*, *sır-ayaq*, *qara-ayaq*, *sırlıq-ayaq* və bir çox digər növləri barədə bəhs etmişdir*.

چغ - ... پرده ای که از چوبهای باریک سازند... و بدین معنی ترکی است
(Əttətəvi, 1958, s. 515).

(Çeğ – *nazik çubuqlardan hazırlanan pərdə və bu mənada türk mənşəlidir*).

Bu sözün bir çox fonetik variantları lüğətlərdə qeydə alınmışdır: چغ (çəğ), چق (çeqğ), یوغ (yuğ), جوغ (cuğ), چغ (ceğ), چیق (çiqğ), چنج (ciğ).

DLT-də *çiğ* sözünün “köçərilərin çiğ otundan hazırladıqları çadır örtüsü” demək olduğu və bu otun qamışdan daha incə və yumşaq olduğu yazılır (86, s. 128). Köçərilərə aid edilməsi bu sözün qə-

*Bax: Radlov, 1893.

*Bax: Ögel B., 1978, s. 163-180.

dimliyindən xəbər verir və DLT-də bu mənada rast gəlinən sözə müasir fars lüğətlərindən olan “Fərhəng-i Əmid”də bənzər izah verilmişdir:

چغ - پرده ای که از چوبهای باریک سازند... بدین معنی ترکی است
(Əmid, 2010, s. 466).

(Çeğ - *qamışdan və ya nazik çubuqlardan hazırlanan həsir pərdə* bu mənada türk mənşəlidir).

Ə. Tusi bu sözün “abnos ağacı rəngində taxta çubuq” olduğunu qeyd etmişdir (Tusi, 2010, s. 241). Abnos ağacı tünd qara rəngdə olması ilə seçilir. Digər lüğətlərdə *çiğ*-in qara rəngdə olması barədə məlumatı rast gəlmirik.

Orta əsrlərdə tərtib olunmuş digər lüğətlərdə *çiğ* sözünün “çubuq” kimi daha geniş mənalar daşdığını görmüş oluruq. “Bürhan-i Qate”də qeyd olunan sözün birinci mənası kimi yazılır ki, qatığı bu çubuqla çalılar ki, qatığın üzərindəki yağ ondan ayrılınsın. Lüğətdə verilən digər mənalara nəzər salaq: “Qadınların lif əyirdiyi çarxdır. Çeğ kimi oxunduqda abnos ağacının çubuğu mənasını verir, həmçinin inəyin boynundan asılan çubuğa da deyilir və bu mənada “qaf”-la yazılmışdır. Deyirlər, bu mənada türk sözüdür” (Təbrizi, 2013, s. 642). Belə məlum olur ki, lüğətin tərtibçisi yalnız “pərdə” mənasında yuxarıdakı sözü türk mənşəli hesab edir.

C. Dörfer *çiğ* sözünü “çəpər”, “hasar”, “örtük pərdə” kimi izah edir və bu sözü çağatay türkcəsinə aid edir (Dörfer, 1967, s. 130).

M. Moin “inəyin boynuna asılan çubuq” mənasında bu sözün جوغ (*cuğ*), چغ (*ceğ*), یوغ (*yug*), جو (*cu*), جوه (*cuh*) şəklində, pərdə mənasında isə چغ (*çeğ*), چینگ (*çiğ*), چق (*çeğ*) şəklində olduğunu qeyd etmişdir (211, s. 1294-1295).

چاتاغ – کلیچه خیمه بادریسه گویند (Əttətəvi, 1958, s. 470).

(*Catağ – çadırın taxta və ya dəridən hazırlanmış dəşikli taxıncı, örtüyü*).

Lüğətlərdə (Təbrizi, 2013, s. 552; Moin, 2009, s. 1199) göstərilən sözün türk dillərində چاتاغ (*çatağ*) formasında mövcud olduğu qeyd olunur. Fars dilinə keçərkən türk alınmalarının əvvəlindəki ç samitinin cingiltiləşərək *c* ilə əvəz olunması tez-tez müşahidə olu-

nan fonetik hadisələrdəndir. Sözü “çat+aq” modeli əsasında yaranmış aydındır. *Çatmaq* feilinin etimologiyası barədə C. Klauson belə yazır: “To bring together, join (something, to something else)” - Bir araya gətirmək, birləşdirmək, qoşmaq (nəyisə nəyəyə) (Klauson, 1972, s. 402). Haqqında danışılan *çataq* “çadırın sütununun üzərinə qoyulan taxtadan və ya dəridən olan deşikli taxınc”a deyilir. Çadırın sütununun möhkəmliyini təmin edən bu vasitə sütunun hissələrini bir araya gətirdiyi, bir-birinə birləşdirdiyi üçün belə adlanır. Bu mənada *çat* kökünün bir çox digər məqamlarda işləndiyinin şahidi oluruq. Türk Dil Qurumunun nəşri olan “Türkcə sözlük”də *çataq* sözünün “dağ yamacının kəşidiyi, birləşdiyi yer – dəyə yatağı” mənasına gəldiyi və ümumiyyətlə, “iki yolun, iki dəyənin birləşdiyi yer” demək olduğu göstərilir. Sözü ikinci mənası kimi isə “yapışıq, əkiz, bir-birinə birləşmiş meyvə” verilmişdir (Türkcə sözlük, 2011, s. 399). M. Kaşğari *çat* feilinin oğuzlarda “quzunu qoyuna qatmaq” demək olduğunu bildirir (Kaşğari, 2006, s. 137). Bu da quzu ilə qoyunu bir araya gətirmək, birləşdirmək mənasında *çat* feilinin semantikasına gedib çıxır. Beləliklə, *çat* türk feilinin eyni məna ilə bağlı çoxlu məna genişlənməsinə uğradığını görmüş oluruq. Azərbaycan və bəzi türk dillərində mövcud *qaşlarını çatmaq* birləşməsi də bu sözlə bağlı olub “iki qaşı bir araya gətirmək, bir-birinə birləşdirmək” mənasından irəli gəlmişdir.

گزلک - کارد کوچک دسته دراز را گویند؛ و نوعی از قلم تراش را هم گفته که سر آن برگشته دنباله اش باریک باشد و بیشتر از جانب مصر آورند.
(Təbrizi, 2013, s. 1812)

(*Gəzlek - dəstəyi uzun, özü balaca bıçağa deyirlər; Qələmyonanın bir növünə də deyirlər, onun baş hissəsi geriyyə doğru əyilən, aşağı hissəsi isə dar olur. Əsasən, Misirdən gətirilir.*)

Demək olar ki, əksər farsdilli lüğətlərdə göstərilən sözün yuxarıdakı iki mənası verilmişdir. “Bu söz DLT-də *kəzlik* formasında işlədilir və bu, onu göstərir ki, həmin söz *-laq* şəkilçisi ilə *yox*, *-lik* şəkilçisi vasitəsilə düzəldilmişdir” (Aslanov, 2012, s. 104). B. Atalay aşağı haşiyədə qeyd olunan sözün V. Radlova əsaslanaraq balaca qadın bıçağı olduğunu və qadınların onu üst geyimlərinə taxdıq-

larını qeyd edir (Kaşğari, 2006, s. 311). H. Zərinəzadə bu sözün “qadınlar üçün balaca cib bıçağı” mənasında Nizaminin dilində işləndiyi də qeyd edir və bu qeydə əsasən S. Baxşəliyeva *gəzlik* sözünün XI-XII əsrlərdə fars dilinə məhz Azərbaycan dilindən keçdiyini qeyd edir (Baxşəliyeva, 2009, s. 81). Belə görünür ki, fars dilinə keçərkən *k* samiti cingiltiləşərək *g* samiti ilə əvəz olunmuşdur.

V. Aslanov bildirir ki, *kəzlik/kəzlək* sözü etimoloji cəhətdən “yortmaq, çapmaq, çərtmək” mənalarına gələn *kərt/çərt* sözləri ilə əlaqədardır. Müəllif yazır: “Aydındır ki, *kərt* və *çərt* eyni bir feilin qədim fonetik variantlarıdır, onların tərkibindəki *-t* elementi sonradan artırılmışdır. Bu feillərdən birincisindən *kəranəti* (dəryaz), *kərki* sözləri formalaşmışdır. Bu göstərilən sözlərin qədimliyinə həm də o işarə edir ki, Azərbaycan dilinin inkişafının yazının formalaşma mərhələsində sonor *r* və *l*, affiksin əvvəlindəki samitin kar olmasını deyil, cingiltili olmasını tələb edirdi. Müqayisə et: *sərki*, *hörkü*, *mürkü*. Nəticə olaraq *kərki* meydana çıxdı. Belə görünür ki, dilin bu inkişaf dönməsində dildə hələ *kar*-cingiltili oppozisiyası yaranmamışdı. *Kəzlək* adının izahına gəlincə, belə görünür ki, bu, dilin o inkişaf mərhələsinə gedib çıxır ki, *r-z* oppozisiyası artıq özünə yer etmişdi. Nəticə etibarilə yuxarıda göstərilən bütün sözlər qədim Azərbaycan dilində mövcud ola bilmişlər” (Aslanov, 2012, s. 104). Qeyd edək ki, “Fərhəng-i türki”də *kəsik* sözünün sinonimi kimi *kərtik* və *çərtik* sözləri verilir *.

DLT-də “kəsmək, bölmək, doğramaq” mənasında *ker* və *kes* feillərinin hər ikisi mövcuddur (Kaşğarlı, 2006, s. 304-305). *Kəs* feilinə həm də XIII əsrə aid Oğuz xan əfsanəsində, XIV əsrin I yarısına aid olan, ərəb yazısı ilə yazılmış, Qahirədə saxlanılan qədim siyahıda, XII əsrin sonu XIII əsrin birinci yarısına aid olduğu düşünülmən Daşkənddə saxlanılan ərəb yazısı ilə yazılmış siyahıda, XIII əsrə aid “Atəbətü-l həqayiq” əsərində rast gəlinir*. *-t* elementinin sonradan artırıldığına nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, *kəsmək* sözünün kökünün həm *kər*, həm də *kəs* şəkli mövcud olmuşdur. *R-z* və ya *s-z* op-

*Bax : Baxşəliyeva, 2009, s. 81.

*Bax: DTS, 1969, s. 302.

pozisiyasının yaranması sonradan baş vermiş və bu söz *kəzlik/kəzlək* formasına düşmüşdür. Qeyd edək ki, E. Sevortyan “Аффиксы именного словообразования в Азербайджанском языке” (Azərbaycan dilində ad yaradan affikslər) əsərində *-imsax* şəkilçisi barədə yazarkən *s-z* əvəzlənməsindən danışır və bu iki samitin bir-birini əvəz etməsinin tarixinin qədim olduğunu göstərir, eyni zamanda *-sıq* şəkilçisinin *-ziq* fonetik variantının bu gün türk dillərindən tuvin dilində öz qədim mənasında qaldığını qeyd edir (Sevortyan, 1966, s. 225).

گزیلیک qrafik yazılışına fars lüğətlərində həm də *gozlik* oxunuşu ilə rast gəlirik və beləliklə, bu söz fars dilində omofom kimi çıxış edir. گزیلیک kimi də yazılır. Bu anlamda sözün ifadə etdiyi məna barədə “Fərhəng-i farsı”da oxuyuruq:

گوزلیک - پرده ای از چرم که بر طرف وحشی (خارجی) چشم اسب نهند
. (Moin, 2009, s. 3308)

(*Gözlük - atın gözünün üzərindən asılan dəridən pərdə*).

Məhəmməd Moin bu mənada da bu sözün türk mənşəli olduğunu göstərir (Moin, 2009, s. 3308). Qeyd edək ki, “Fərhəng-i türki”də də bu sözün çox maraqlı və bənzər izahına rast gəlirik: “qadının gözləri üçün örtük”, “qadın üçün hicab pərdəsi” (Baxşəliyeva, 2009, s. 80). Qeyd edək ki, müasir Azərbaycan dilində *gözlük* sözü bu mənada əsasən, “bir şeyi daha yaxşı görmək və ya gözü qorumaq üçün gözə taxılan alət” (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, s. 294) kimi işlədilir, lakin bununla belə situasiyadan asılı olaraq geniş mənada işlənə bilər. Müasir fars dilində گزیلیک (*qozlik*) sözündən istifadə olunmur.

Gezlik / gezlək sözü bu gün İran ərazisində dialektlərdə də işlədilir. Bu barədə H. Zərinəzadə yazır: “Cənubi Azərbaycan dialektlərində (Təbriz və s.) *gəzmək* sözü “ət, gön və sairəni incə kəsmək” mənası da daşıyır, bundan başqa *gəzən* sözü “gön doğramaq və ayaqqabının yanlarını kəsmək üçün başmaqçıların işlətdiyi bir növ bıçağ”a da deyilir ki, həmin *gəzməkdən* düzəlmiş feili isimdir” (Zərinəzadə, 1962, s. 386).

Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə qeydə alınmış türk mənşəli məişət avadanlığı adları barədə yuxarıda deyilənlər əsasında aşağıdakı nəticələri əldə etmək mümkündür:

1) Fars dilində məişət həyatının demək olar ki, bütün sahələrinə aid türk alınmaları mövcuddur; 2) Bir çox məişət leksikası nümunələri fars dilində türk dillərində olan ilkin mənalarını saxlamaqla yanaşı, sonradan mənə genişlənməsinə uğramış və yeni mənalar qazanmışlar; 3) Bəzi türk mənşəli alınmalar fars dilində metaforik mənə daşıyaraq bir sıra frazeoloji birləşmələrin tərkib hissəsinə çevrilmişlər; 4) Türk alınmalarının, o cümlədən məişət avadanlıqlarının adlarının fars dilində bir çox yazılış formaları mövcuddur. Bu, türk sözlərinin fars dilinin fonetik sistemə uyğunlaşması, o cümlədən səslərin tarixən formalaşmış məxrəc dəyişməsi prosesi ilə bağlıdır; 5) Məişət həyatı ilə bağlı türk alınmalarının bəziləri fars sözləri tərifindən sıxışdırılmış, yeni fars sözləri ilə əvəz olunmuşlar. Bu sözlərdən bəziləri arxaikləşmiş, bəziləri isə fars paralelləri ilə birgə dil-də işlənməkdədirlər. Bir çox fars sözləri ilə əvəz olunmuş türk alınmaları isə bəzi birləşmələrin tərkibində hələ də fars dilində mövcudurlar; 6) Bəzi türk mənşəli sözlərin feil və ya məsdər forması fars dilində qalmasa da, həmin feillərin kökləri fars feil komponentləri ilə işlənərək mürəkkəb feillər, feili sifətlər, o cümlədən fars məsdər formaları yarada bilmişlər; 7) Türk dillərində müxtəlif, lakin bənzər yazılış formalarına və ayrı-ayrı semantikaya malik sözlər fars dilində bəzi hallarda eyni qrafik yazılışda olub omofom kimi çıxış edə bilirlər.

2.4. Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə türk mənşəli ictimai-siyasi-hərbi leksika

İctimai-siyasi leksika ölkələrin ictimai quruluşu, siyasi rejimi və bu kimi təməl strukturlar ilə bağlı yaranmış sözlərin cəmindən ibarət olub ən çox dəyişikliyə məruz qalan dil vahidlərindəndir. Siyasi rejimlər bir-birini əvəz etdikcə bu hadisələrin nəticəsində dilə

yeni ictimai-siyasi leksik vahidlər daxil olur və bir qrup ictimai-siyasi leksik fonda daxil olan sözlər öz ümumişləkliyi itirir.

Ölkələrin qarşılıqlı əlaqələri də ictimai-siyasi leksikanın yenilənməsinə səbəb ola bilər. Tarixi hadisələrin gedişi zamanı hər hansı ölkədə hökmranlığı ələ keçirmiş qeyri bir ölkənin dilinin təsiri bir çox leksik qatların, o cümlədən ictimai-siyasi leksikanın dəyişməsinə səbəb ola bilər. L. Peysikov fars dilində türk alınmalarından bəhs edərkən yazır: “Türk alınmaları içərisində iqtisadiyyata, mədəniyyətə, məişətə və digər müxtəlif sahələrə aid yüzlərlə sözlər vardır. Ən çox söz hərbi sahəyə, məişətə, ticarətə, ovçuluq sənayesinə, kənd təsərrüfatına, heyvandarlığa, kустar istehsalına və s. aiddir. Ayrıca bir qrup alınmalar İranda hakimiyyətdə olan türk sülalələrinin (səfəvilər, qacarlar və s.) saray həyatı ilə bağlıdır” (Peysikov, 1975, s. 47). Səfəvilər dönəmində fars dilində Azərbaycan sözlərini araşdıran H. Zərinəzadə də bu dövrdə əvvəlki əsrlərə nisbətən fars dilinə daha çox Azərbaycan mənşəli sözlər keçdiyini qeyd edir (Zərinəzadə, 1962, s. 41).

Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə ictimai-siyasi həyatın demək olar ki, bütün sahələrinə aid sözlər qeydə alınmışdır, lakin lüğətlərdə saray həyatı, Səfəvi hökmranlığı ilə bağlı qeydə alınan sözləri xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Bu qrupa türk padşahlarına verilən adları, titul və ləqəbləri aid edə bilərik. Belə sözlər hər nə qədər onomastik leksikanın tədqiqat mövzusu olsa da, ictimai-siyasi leksika üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. “İctimai inkişafın müxtəlif dövrlərində mövcud olan antroponimlər keçmiş cəmiyyətin vəziyyətini parlaq şəkildə əks etdirir. Xalqın mədəni inkişaf səviyyəsi, adamların cəmiyyətdə tutduğu mövqe, o cümlədən, cəmiyyətin sinfi quruluşu adlarda əks olunur” (Qurbanov, 1988, s. 63). Türk padşahlarının titul və ləqəbləri lüğətlərdə, əsasən, geniş izah olunur:

بیمک - لقب پادشاهیست از ترکستان، و ملک آن پادشاه را نیز گویند، و آن ملک بحسن معروف است، و بیماک نیز بدین دو معنی آمده
(Əttətəvi, 1958, s. 1530).

(Yəmək - Türkünstan padşahının ləqəbidir və o padşahın ölkəsinə də deyilir. Həmin ölkə gözəlləri ilə məşhurdur, Yəmək da həmin iki mənanı ifadə edir).

R. Əskər yəməklər barədə yazır: “Yəməklər barədə məlumat çox azdır. Bəzi tarixçilər onları məhz kimək tayfalarının qalığı sayırlar. Onlar XI əsrdə İrtiş çayının yuxarı axarında yaşayırdılar. Təxminən bir əsr əvvəl isə həmin yerdə 7 boydan ibarət olan kiməklər məskun idilər. Bunlardan birinin adı imək, digərinin adı isə kıfçak idi. Ehtimal ki, kiməklərin bir qismi yəmək, qalan qismi isə kıfçak (qıpçaq) adı altında yenidən formalaşmışdır. Mahmud Kaşğari yəməkləri qıpçaqlardan hesab etdiyini, lakin qıpçaqların özlərini onlarla qohum saymadıqlarını yazmışdır. O, İrtiş çayının yəmək bozqırından axdığını göstərmiş, yəməklərin igidliyini vəsf edən bir neçə bənd şeir vermişdir” (Əskər, 2008, s. 326). Kimək sözü “Bürhan-i Qate”də کیماک (*kimak*) oxunuşu ilə verilir və “Qıpçaq səhrasında şəhər” kimi izah olunur. Həmin sözə verilmiş aşağı haşiyədə M. Moin bu tayfanın yaşadığı ərazinin şərqi Xərxiz, cənubunda Atel və Ərteş çaylarının, qərbində Xefcax ərazisinin yerləşdiyini qeyd edir və bu ərazinin camaatının digər tayfalar arasında məşhur olduğunu və çadırlarda yaşadığını bildirir (Təbrizi, 2013, s. 1758). Xərxiz müasir Qazaxıstan və Qırğızıstanın, Atel Volqa çayının, Ərteş İrtiş çayının, Xefcax isə Volqa çayı ətrafının qədim adlarıdır. Beləliklə, fars mənbələrində göstərilən ərazinin M. Kaşğarinin verdiyi ərazilərə uyğun gəldiyi məlum olur. Qeyd edək ki, bu türk tayfası yunanlar tərəfindən kəmərlər adlandırılırlar və kəmərlər orta əsr mənbələrində *kimak*, *şimak* və *yimak* adları ilə xatırlanırlar*. Bəzi müəlliflər Şamaxının ən qədim sakinlərinin kimək tayfasının olduğunu və bu ərazinin həmin tayfanın adı ilə adlandırıldığını qeyd edir. K. Əliyev Şamaxı sözünün əsasının Samexiya olduğunu və bu sözün Mamexiya, Kamexiya kimi də yazıldığını qeyd etmişdir (Axundov, 2012, s. 424-425). Beləliklə, *s/m/x* əvəzlənməsindən sonra bu sözün *yəmək* formasına düşməsinin sonrakı əsrlərin məhsulu olduğunu qeyd etmək olar.

Haqqında danışılan tayfanın adının həmin ərazinin padşahının ləqəbinə çevrilməsi bir çox digər nümunələrdə də özünü doğruldur.

*Bax: Cəfərsoy, 2010, s. 107.

Məsələn, *İlak* və bu kimi toponimlər fars lüğətlərində həm də türk hökmdarlarının ləqəbi kimi göstərilir.

Tarix boyu qədim türklər arasında daşdıqları adın xüsusi önəm və mahiyyəti olmuşdur, çünki bu ad onların cəmiyyətdəki mövqeyini əks etdirirdi. Türklər müəyyən yaş və mövqe sahibi olduqdan sonra titul daşıyırdılar. Titulla ləqəb ayrı-ayrı adlar olub bir-birindən fərqlənirlər. *Xan*, *xaqan* kimi sözlər tituldur. Ləqəblər isə öz istedadı, bacarığı, müsbət keyfiyyətləri ilə seçilən şəxslərə, adətən müəyyən mövqe sahibi olan şəxslər tərəfindən verilərdi. Belə şəxslər türk dastanlarından da göründüyü kimi el ağsaqqalı, şah, sultan, əmir kimi vəzifə sahibləri, o cümlədən xalq ola bilərdi. “Abidələrdə daha fəal işlədilən hərbi titul və rütbə adlarıdır ki, qədim türklər döyüşdə, cəng meydanında fərqlənənlərə bu adları verməklə və hər birinin üzərinə müəyyən savaşı tapşırıqlarını yerinə yetirmək vəzifələri qoymaqla onların ruhlandırılmasına müasir anlamla ifadə etsək, hərbi vətənpərvərlik hissələrinin yüksəlməsinə çalışmışlar” (Qasimov, 2001, s. 23).

Saray həyatı ilə bağlı olan başqa bir leksik qrupa fars lüğətlərində olduqca geniş əks olunmuş “xidmətçi, tərbiyəçi” mənalı sözləri aid edə bilərik. Hökmdarların, yuxarı təbəqəyə mənsub şəxslərin, saray əyanlarının, övladlarının tərbiyəsi üçün ölkənin ən bilikli şəxslərini, ən məşhur ədiblərini saraylarına dəvət etməsi faktları bütün tarix səhifələrindən bizə məlumdur. Bunu əks etdirən çoxsaylı sözlər müxtəlif dillərdə mövcuddur.

آغوش = أغوش = بر و کنار، و بمعنی بنده و کنیز نیز آمده

(Əttətəvi, 1958, s. 131).

(Aquş=ağuş – *künc*, *kənar*. *Bəndə*, *kəniz mənalarda da bizə gəlib çatmışdır*).

Fars lüğətlərində bu söz birinci mənada, əsasən, “ağuş, qucaq” kimi göstərilib. Müasir lüğətlərdən “Fərhəng-i Əmid”də göstərilən söz türk dilindən alınma kimi və “türk qulam, bəndələrinə verilən ad” mənasında qeyd olunmuşdur (Əmid, 2010, s. 33). “Fərhəng-i farsı”da isə müəllif bu sözün tarixçəsi barədə yazır: “Ağuş Zəhadan, Keyxosrovun vaxtında Gilan və Təbəristanın hakimi olmuşdur. O,

İran-Turan müharibəsində Əfrasiyabın oğlu Şeyde və qardaşı Gerseyuz ilə müharibə etmiş və qalib olmuşdur. Mərdavic bin Ziyar öz nisbəsini Ağoşa çatdırmışdır” (Moin, 2009, s. 41).

Beləliklə, *ağuş* sözünün “türk tərbiyəçi, qulamlarına verilən ad” və “türk padşahlarının qulamları” mənasına gəldiyini görürük. M. Naibi bu sözün ağ quş sözündən götürüldüyünü və غلامان ترک (*ğolaman-e tork*) birləşməsinin “türk qulamları” kimi təhriflə tərcümə olunduğunu, əslində isə “türk şahlarının qulamlarına verilən ad” mənasına gəldiyini bildirir (Naibi, 2014, s. 11-12).

Türk mənşəli olub “tərbiyəçi, qulam” mənasına gələn başqa bir söz lüğətlərdə qeydə alınmış دادو (*dadu*) sözüdür. *Dədə* sözünün fars dilinə uyğunlaşmış şəklidir. Türk dillərində bu söz, əsasən, “ata, baba” mənasına gəlir. V. Radlov bu sözün həm də “dərvişlərin böyüyü” mənasını ifadə etdiyini bildirir (Radlov, 1897, s. 108). M. Moin bu sözün türk dillərində *dadı*, *dədə* şəklində olduğunu qeyd edir (Moin, 2009, s. 1480, 1487). Lakin *dədə* sözünün türk dillərində *dada/dedə/dədə/dadak* və bu kimi bir çox işlənmə variantları vardır. Müəllif yazır ki, *dədə(e)* sözü ilk növbədə “ata və ya ananın əcdadı”, daha sonra “yaşlı xala, dayı” mənasında işlənir. Sözün sonuncu mənası olaraq isə “uşaqları böyüdən kəviz” mənası göstərilir (Moin, 2009, s. 1499).

Lüğətlərdə bu söz “yaşlı xidmətkar”, “qulam”, “lələ” mənalarında verilib. “Bürhan-i Qate”də göstərilən sözün, ümumiyyətlə, “qulam” mənasına gəldiyi və eyni zamanda “xüsusilə, uşaqlıqdan bir nəfərə xidmət etmiş, onu böyüdən qoca qulam” demək olduğu yazılmışdır (Təbrizi, 2013, s. 809).

H. Zərinəzadə bu sözün “Səfəvi şahzadələrinin lələsi və tərbiyəçisi” və “qaravaş” mənaları olmaqla iki mənada işləndiyini bildirir (Zərinəzadə, 1962, s. 302). “Fərhəng-i Rəşidi”də yazılmışdır: “Uşaqlara xidmət edən yaşlı xidmətçi, bəziləri ümumiyyətlə “kəviz” mənasına gəldiyini qeyd edirlər” (223, s. 633). Müəllif bu sözü mürəkkəb hesab edir və bildirir ki, داد (dad) və xitab bildiren “” (əlef)-in birləşməsindən əmələ gəlmişdir, -mam > -mama, -bab > -baba sözlərində olduğu kimi, lakin birincisi daha düzgündür (Yenə orada).

C. Dörferin lüğətində bu sözə *dada* (دادا) şəklində rast gəlirik. Müəllif sözün tərcüməsini “tərbiyəçi, qul qadın” kimi verir və həm fars, həm türk mənşəli ola biləcəyini və ya müstəqil şəkildə bir-birindən yarana biləcəyini ehtimal edir (Dörfer, 1967, s. 190). Lüğətdə həm də bu gün Ərzurum vilayətində *dədə* sözünə “balaca, uşaq, körpə” şəklində rast gəldiyi qeyd olunur (Dörfer, 1967, s. 190-191).

Orta əsrlərdə *dədə* xüsusi titul idi və *dədələr* dövlət başçıları nın düşüncə və təfəkkürü, mənəvi məsələləri ilə məşğul olurdular. Ə. Tanrıverdiyev *Dədə, Dədələr* kimi antroponimlərin izahını verərək həm də bu sözün ifadə etdiyi mənə barədə belə yazır: “*Dədə* və *Dədələr* antroponiminin apelyativi olan “*dədə*” sözünün semantikasında ata mənəsindən başqa, ustad, ustad aşiq mənələri də vardır. Həm də xalq içində ustad aşıqlara “*dədə*” deyilməsi sözün qədim titul təyinatından irəli gəlir: ailədə və onun ardınca da cəmiyyətdə - dövlətdə ağsaqqal, müdrik mövqeyində *dədələr* dayanıblar. Deməli “*dədə*” apelyativindəki müdriklik, alicənablıq, yol göstərmə mənələri onun antroponim kimi işlənməsinə səbəb olmuşdur” (Tanrıverdiyev, 1996, s. 86-87). Beləliklə, fars mənələrində verilən “*xidmətçi*” mənəsinin sonradan yarandığını güman etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, *dədə* sözü bəzi türk dili dialektlərində *dada* şəklində “uşaq”, *dadaş* fonetik variantında isə “gənc oğlan”, “böyük qardaş” mənəsinə gəlməkdədir. Fars lüğətlərində göstərilən “*xidmətçi*”, “*qulam*” mənəsinin məhz bu mənədən törəmə olduğunu düşünmək mümkündür.

C. Dörferin lüğətində bu sözə *dada* (دادا) şəklində rast gəlirik. Müəllif sözün tərcüməsini “tərbiyəçi, qul qadın” kimi verir və həm fars, həm türk mənşəli ola biləcəyini və ya müstəqil şəkildə bir-birindən yarana biləcəyini ehtimal edir (Dörfer, 1967, s. 190). Lüğətdə həm də bu gün Ərzurum vilayətində *dədə* sözünə “balaca, uşaq, körpə” şəklində rast gəldiyi qeyd olunur (Dörfer, 1967, s. 191).

Bu gün müasir fars dilində *دادا* (*dada*) yazılışı fars danışiq dilində işlədilir. S. Camalzadə bildirir ki, bu söz Həmədanda adi camaat tərəfindən bəzən ləqəb kimi işlədilir. Müəllif bu sözün *dadaş* sözünün qısaltılmışı olduğunu güman edir və Həmədan şəhərində

məşhədlərin bir-birinə *daş* deyər xitab etdiyini qeyd edir (Camalzadə, 2003, s. 232). *دده* yazılışının isə lüğətdə izahı belə verilir:

دده - ترکی است، به معنی پدر. در زبان فارسی به زن پرستار و دایه، خاصه زنان سیاه پوست سابق اطلاق می شود که از بقایای غلامان و کنیزان سابق در منزل اعیان و اشراف خانه زاده شده اند و آنها را دده سیاه نیز نامند. (Camalzadə, 2003, s. 237).

(Dədə - türkcədir, ata mənasındadır. Fars dilində baxıcı, dayə qadın mənasındadır, xüsusilə keçmişdəki qaradərili xanımlara aid edilir, onlar əyan və əşrafların evlərində dünyaya gələn keçmiş qaradərili qulam və kənzilərdən qalanlardır və onları "dədə siyah" (qara dədə - G. O) da adlandırırlar).

DTS-də də DLT-yə əsasən *dədə* sözü "ata" mənasında verilmişdir (Radlov, 1893, s. 160). *کاکا* (*kaka*) sözü də *dədə* sözü ilə təxminən eyni mənaya gəlir və "uşaqlara evdə xidmət edərək qocalan qulam" mənasını ifadə edir. Bu sözün ifadə etdiyi ilkin mənə isə "böyük qardaş"dır (Əttətəvi, 1958, s. 1083).

"Bürhan-i Qate"nin redaktoru M. Moin "qulam, tərbiyəçi" mənasında bu sözün türk mənşəli olduğunu yazmışdır. Müəllif "böyük qardaş" mənasında həmin sözün fars dilində *kako*, təbəri dilində *dada* şəklində olduğunu qeyd edir (Təbrizi, 2013, s. 1572-1573). M. Moin "xan övladlarının lələsi, atabəyi, tərbiyəçisi" mənasında Qədərinin "Türk lüğəti"yə istinad edərək bu sözün çağatay türk dilində işləndiyini və bu dilə mənsub olduğunu qeyd edir (Moin, 2009, s. 2854).

Fars dilinin dialektlərində saxlanılmış *kaka* sözü müxtəlif mənalar daşıyır. Şiraz ləhcəsində "qardaş" mənasında işlədilən söz, Tehranda "təşəkkür, minnətdarlıq" mənasını ifadə edir. S. Camalzadə bildirir ki, sırf təşəkkür mənasını ifadə etmək üçün bu sözdən istifadə olunmur, lakin müəyyən məqamlarda qarşı tərəfi razı salmaq məqsədilə *kaka* sözü bu mənada işlənə bilər. Məsələn, kimsə müəyyən iş müqabilində verilən pulun kafi olub-olmadığına şübhə edəndə bundan xəbər tutan 3-cü şəxs deyir ki, "əlbəttə kafidir, götürəcək və üstəlik *kaka* da deyəcək, yəni hələ sənə minnətdar da olacaq" (Camalzadə, 2003, s. 427).

S. Hidayətin məşhur “Daş Akol” əsərində *kaka* sözü dəfələrlə işlənir. M. Naibi bu sözün *qağa* sözünün yüngülləşdirilmiş forması olduğunu hesab edir (Naibi, 2014, s. 81).

“Fərhang-i Rəşidi”də “türk qulamı” mənasında işlədilən türk mənşəli başqa bir söz وشاق (*vəşaq/veşaq*) sözüdür (Əttətəvi, 1958, s. 1326). “Bürhan-i Qate”də وشاق (*uşaq*) sözü ilə eyni mənaya gəlidiyi qeyd olunur (Təbrizi, 2013, s. 2284).

M. Moin bu sözün türk mənşəli وشاق (*uşaq*) və اوشاخ (*uşax*) sözlərindən yarandığını və وشاقی (*vəşaqi*), اوشاقی (*uşaqi*) sözlərinin onun ərəbləşmiş forması olduğunu göstərir (Moin, 2009, s. 5029-5030). Ümumiyyətlə, lüğətlərdə bu sözün “azyaşlı qulam, sadə və gülərlü xidmətkar” mənalarına gəlidiyi qeyd olunur. “Bürhan-i Qate”də “kasıb xidmətkarlara və dərvişlərə” aid edildiyi də yazılmışdır (Təbrizi, 2013, s. 2284).

Fars lüğətlərində “saraylardakı oğlan qulamların başçısı” mənasına gələn وشاقباشی (*vəşaqbaşi*) sözünə də rast gəlinir. H. Zərinəzadə وشاق (*veşaq/vəşaq*) // وشاق (*uşaq*) sözünün müasir fars dilində köhnəldiyini qeyd edir (Zərinəzadə, 1962, s. 165).

Fars dilində باشی (*başi*) komponenti ilə işlənən türk sözləri digər dillərdə başqa formada təzahür edərək yenə eyni mənani ifadə etmiş olur. Məsələn, A. Zahidi yazır ki, ərəb dilində *baş* sözü vasitəsilə düzəldilmiş bir sıra mürəkkəb sözlər də vardır. “Bu mürəkkəb sözlərdən bəzilərinin hər iki komponenti türkdür (baş turmarci, baş caviş), II qrupa isə baş katib, baş mühəndis, baş müfəttiş və s. nümunələri aid etmək olar. Bu söz həm də bəzən şəkilçi kimi işlənərək bir sıra türk sözləri ilə birləşmiş, *unbaşi-onbaşi*, *yüzbaşi-yuzbaşi* və s. kimi mürəkkəb sözlər əmələ gətirmişdir” (Zahidi, 1977, s. 53).

Ümumiyyətlə, fars lüğətlərində rast gəlinən yuxarıdakı nümunələrdə mənə ikiləşməsi müşahidə olunur. Belə ki, əsas mənə ilə yanaşı, ikinci mənə də ifadə olunur və bu mənənin, əsasən, insan, ailə üzvlərinin adlarından ibarət olduğu müşahidə olunur. Məsələn, məlumdur ki, *oğlan* sözü qədim türk dilində “övladlar” mənasını ifadə edirdi. Lakin vaxt keçdikcə mənə dəyişikliyinə uğrayaraq yalnız oğlan uşaqları üçün istifadə olundu. Təki *oğuldur*. *Oğlaq* sözü də *oğul*

sözündən törəmişdir. Bu gün Türkiyədə danışığ dilində istifadə olunan *ulan, lan* kimi sözlər də, əslində, “övladlar” mənasındadır. Bununla yanaşı, *oğlan* sözü abidələrin dilində həm də “mühafizə dəstəsinin üzvü” anlamında işlədilmişdir. Sonralar həmin sözün bu mənası itə də, XVII əsrə qədər “əcəm oğlanı” şəklində “mühafizəçi” mənasını saxlaya bilmişdir (Qasimov, 2001, s. 27). Oğlan sözü bəzədə C. Dörfer bildirir ki, bu söz ilk olaraq “şahzadə” mənasında işlənməmişdir və bu sözə tez-tez “oğlan qulluqçu” mənasında da rast gəlinir (Dörfer, 1965, s. 78-79). Bu məqam P. Xanlərinin ətraflı izahında aydınlıq tapır. Müəllif qeyd edir ki, sözlərin mənasının dəyişməsi müxtəlif növ əlaqələrlə bağlıdır: səbəblə nəticə, müqəddimə ilə nəticə, növlə cins, bütövlə hissə arasında əlaqə və s. Bunlar zehni səbəblərdəndir, digər bir qrupa isə ictimai səbəblər daxildir (Xanləri, 1987, s. 136). Belə ki, bu kimi qohumluq bildirən sözlərin yuxarıda qeyd olunan mənalarda işlənməsini müəllif, məsələn, utanc doğuran və ya təhqir bildirən sifətlərin zikrindən çəkinmə və bu kimi digər ictimai qaydaların yerinə yetirilməsi ilə bağlayır və yazır: “Qədimdə hərəmxanalarda xidmətçi kişilərin axtalanması kimi çirkin adət yaygın idi, lakin bu məqamın ifadə olunması təhqir, həmin insanların alçaldılması hesab olunduğundan əvəzinə başqa hər hansı bir söz işlədilirdi və bu söz həmin sifətin düzgün mənasını ehtiva etmirdi” (Xanləri, 1987, s. 137). Məhz bu səbəbdən *خادم* (*xadem*) sözü “axtalanmış kişi” yox, “xidmətkar” mənasında işlənirdi. Həmin ictimai qanuna riayət olunması üçün keçmişdə qul, xidmətkarlar müxtəlif məhəbbət dolu adlarla (qohumluq ifadə edən) çağırılırdı. “Məsələn, *كك* (*kaka*) “qardaş” mənasındadır, sonradan “qaradərili qul” mənasını qazandı və “cavan qulam oğlan” kimi də işlənməyə başladı. Bu qəbil sözlərdən *دده* (*dəde*) (bacı, qul) əsl mənasında işlənirdi və “möhtərəm qız, subay xanım” demək idi, lakin daha sonra “qadın qul” mənasını daşımağa başladı. Yaşlı xidmətkarlara aid edilən *ننه/بابا* (*nəne/baba*) kimi sözlər də bu qəbildəndir” (Xanləri, 1987, s. 137).

Beləliklə, məlum olur ki, əsasən, qohumluq bildirən bu sözlər mənfi mənalı sözlərin əvəzinə işlədilirmiş. Başqa sözlə, bu sözlər evfemizmlərdir. Bu sözlər həm də tarixizmlər adlandırılıla bilərlər. L.

Peysikov fars dilində işlənən *ruspi* evfemizmindən danışarkən qeyd edir ki, fars leksika tarixində *ruspi* “əxlaqsız qadın” sözü (orta fars dilindən gəlmişdir, *ruspik*, *ruspet* sözündəndir) bumeranq evfemizmdir, hərfi mənada “qaraüzlü”, yəni “pis reputasiyası olan”, “kirlənmiş, “xar olmuş” kimi başa düşülür. *Ruspi* arxaizmi əvəzinə müasir dildə *mərufə* (hərfi: məşhur) və *nəşmə* (belə görünür ki, ərəb alınması olan *nəşe*, *nəşmə*, *nəşe* (sərxoş olma, zövq və s.) sözünün formaca dəyişmiş variantıdır; danışiq dilində *nəşmidən* feili işlənir, “zövqə qapılmaq” deməkdir) sözləri işlədilir. Müəllif *ruspi* evfemizminə xadem (hərfi: qul), kaka “qul” (hərfi: qardaş), dədə (qul) (hərfi: bacı) “kəniz, qul” (həfi: qız), xace (xace-ye hərəm - hərəm-xananın sahibi birləşməsindən) kimi evfemizmlərin uyğun gəldiyini yazır (Peysikov, 1975, s. 125).

“Azərbaycan və fars xalqları arasında uzun illər mövcud olan qarşılıqlı əlaqəni özündə əks etdirən abidələr başqa dövrlərə nisbətən Səfəvilər dövründə daha çox gözə çarpmaktadır” (Zərinəzadə, 1962, s. 18). Bu fakt farsdilli lüğətlərdə Səfəvilər sarayının həyatını əks etdirən və həmin dövr haqqında məlumat verən leksikanın zənginliyi, çoxsaylı sözlərin qeydə alınması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, lüğətlərdə “türk qulamı” mənasına gələn farsmənşəli sözlər də mövcuddur. ریدک (*ridək*) belə sözlərdən biridir. Pəhləvi mənşəli olduğu qeyd olunan bu söz “gözəlüzü türk qulamı, oğlan, saqqalsız kişi” mənalarında qeyd olunmuşdur (Bax: Əttətəvi, 1958, s. 760; Təbrizi, 2013, s. 987; Naxçıvani, 1955, s. 181; Moin, 2009, s. 1702).

Lüğətdə saray həyatı ilə bağlı کندان (*kəndolan*) sözünə də rast gəlinir. *Kəndolan* sözünün “Bürhan-i Qate” və “Fərhəng-i Rəşidi”də etimologiyası barədə “bəziləri türk mənşəli olduğunu deyirlər” qeydinə rast gəlik (Əttətəvi, 1958, s. 1210; Təbrizi, 2013, s. 1706). Müəlliflərin mənşəyinə şübhə ilə yanaşdıqları bu söz “çadırın xüsusi növü” mənasında işlənir. Belə ki, “padşahların, mülüklərin, saraylarının, qapılarının önündə açılan çadır”a kəndolan deyilirdi.

Lügətlərdə qeydə alınan طغرا (*toğra*) sözü fars dilində işlənən türk mənşəli ictimai-siyasi leksika nümunələrindəndir. “Sihah ul-fors” da bu sözün izahı belə verilmişdir:

طغرا - خطیست که در عهد ملوک قدیم بالای امثله و مناشیر ایشان میکشیده اند بر شکل کماتی
(Taəti, 1976, s. 26).

(*Toğra - qədim məliklərin dövründə şah fərman və əmrlərinin yuxarisına çəkilən kaman şəklində xətt, işarə*).

“Fərhəng-i Rəşidi” də “fərmanların başına keçirilən futlyar (qab, qutu)” izahı verilmişdir (Əttətəvi, 1958, s. 977). “Bürhan-i Qate”də isə həmin izah təkrar edilmiş və “keçmişdə məliklərin hökmlərinin başlarına keçirilən qab” demək olduğu yazılmışdır (Təbrizi, 2013, s.1355). M. Moin طغرا-nın fars dilində, طغری-nın isə ərəb dilində işlənən variant olduğunu, ümumiyyətlə isə bu sözün türk dillərindəki طرقة طورغای = (turgay=tərge) sözlərinin ərəbləşmiş forması olduğunu qeyd edir (Moin, 2009, s. 2227).

H. Zərinəzadə isə bu sözün “bir növ ov quşu” mənasında olan qədim *toğruldan* gəldiyini xəbər verir. Müəllif DLT-də qeydə alınan تغراغ (*toğrağ*) sözünün də طغرل (*toğrol*)-a gedib çıxdığını və bu sözlərin inkişafının *toğrovul-toğrul-toğrağ-toğra-torə-turə* şəklində olduğu bildirir (Zərinəzadə, 1962, s. 329). “Fərhəng-i Cəğatayi”də də bu sözün tuğradan (طوغرا), “Tac-əl-ərəus”da isə *turgay*-dan gəldiyi qeyd olunub (Təbrizi, 2013, s. 1356).

Qeyd edək ki, *toğrul* sözü ilə *toğra* arasındakı semantik əlaqənin olmasını C. Klauson da təsdiq edir. Lakin müəllif bildirir ki, *toğrul* sözü *toğra* feilindən yaranmış düzəltmə isimdir (Klauson, 1972, s. 472). Beləliklə o, *toğranı* feil kimi qəbul edir və *toğrağ* sözünün *toğra* feilindən yaranmış isim olduğu bildirir. Bununla belə, müəllif bu iki söz arasında aşkar semantik əlaqə olduğunu bildirir (Klauson, 1972, s. 471).

“Bürhan-i Qate”də verilən haşiyədə İqbal Aştıyani طرقة (*tərge*) sözünün “ox, qövs şəklində xətt” mənasında ilk dəfə Səlcuq türkmənlərinin dövründə yayıldığını və bu xəttin fərmanlarda bismillah sözünün yuxarisında qoyulduğunu yazır. Həmin xəttə hakiyyətdə olan sultanın adı yazılmış və o, əslində, padşahın imzası

qüvvəsi daşıyırmiş (Təbrizi, 2013, s. 1356). Yalnız “Bürhan-i Qate”də deyil, digər əsərlərdə də fars dilində یک طغرا برات (*yek toğra bərat*) “bir tuğra qəbz” birləşməsinin işləndiyi qeyd olunmuşdur və İ. Aştiyani qeyd edir ki, şübhəsiz ki, طغرا (*toğra*) sözü yavaş-yavaş “fərman” və منشور (*mənşur*) “papirus və ya perqamentdə qədim əlyazısı”, “ictimai-siyasi cəhətdən əhəmiyyəti olan bəzi sənədlərin adı” mənası daşımağa başlamışdır (Təbrizi, 2013, s. 1356).

Belə nəticəyə gəlirik ki, *toğra* sözünün ifadə etdiyi mənalar vaxt keçdikcə dəyişikliyə uğramışdır. İlk vaxtlar “qövs şəkilli xətt”, sonradan “fərmanlarda bismillah sözünün yuxarısında qoyulan xətt”, daha sonra isə, ümumiyyətlə, “fərman” mənasını ifadə etmişdir. L. Budaqov bu sözü “diplom və fərmanların əvvəlində yerləşdirilən sultanların ad və titullarından, hərflərdən ibarət monoqram” mənasında da qeyd etmişdir (Budaqov, 1869, s. 737).

Bu gün müasir fars dilində *toğra* sözü yalnız “nüsxə” mənasında işlənir: یک طغرا مکتوب (*yek toğra məktub*) “bir nüsxə məktub”, یک طغرا پاکت (*yek toğra paket*) “bir nüsxə konvert” və s. (Zərinəzadə, 1962, s. 330). Beləliklə, bu söz fars dilində numerativ söz kimi çıxış edir.

Türkiyə türkcəsində bu gün rus dilindəki “орел и решка” mənasına gələn *yazı-tura* birləşməsi vardır. Qəpiyin şəkil olan tərəfi *tura*, pulun dəyərini bildirən digər tərəfi isə *yazı* adlanır.

Toğra sözü ilə bağlı fars dilində bir çox sözlər yaranmışdır: طغرایي (*toğrayi*), طغراکش (*toğrakeş*), طغرانوویس (*toğranevis*) “kallıqraf”, “toğranı öz xətti ilə yazan şəxs”, طغراکشی (*toğrakeşi*) “kallıqrafiya”.

Türklərin hərbi məharəti, hər b sənətində bacarıqları onların hər b sahəsində irəliləyişlərinə, nəticə etibarilə isə zəngin hərbi ləksikaya malik olmalarına səbəb olmuşdur. N. Axundova “Ərəb-türk münasibətlərinin başlanğıcında türklərin hər b sənətinin müsəlman ərəblərə təsiri” adlı məqaləsində qeyd edir ki, türklərin bu təsiri hələ onların münasibətlərinin əvvəlində hiss olunurdu. Ərəblər hər zaman türkləri öz tərəflərinə çəkib onların hərbi potensiallarından istifadə etmək üçün fürsət axtarırdılar. N. Axundova qeyd edir ki, Bəq-

disin bir hissəsinin və ətraf ərazilərinin hakimi Nizək Tarxan Xorasanda olarkən dərhal Quteybinin diqqətini çəkir. Ərəb başçısı onunla mübarizəyə girişmir, əksinə onunla yaxınlaşır, İslamı qəbul etməyi təklif edir. Sonradan ona Əbu Həyyac – “müharibə və dünyanı görmüş şəxs” ləqəbi verilir. O, öz ətrafında gənc döyüşçüləri onlara öz hərbi biliklərini öyrətmək üçün toplayır və ola bilsin ki, ərəb sıralarının ilk türk komandiri məhz o olur (Axundova, 2013, s. 38).

Müəllif həm də Əl-Cahizə istinadən belə bir tarixi faktdan danışıq: “Məşhur ərəb sərkərdəsi Mühəlləb əbu Sufrun türk atlı dəstəsi ilə ciddi toqquşması tarixdə iz qoymuşdur. Mühəlləb Xorasanda olarkən öz döyüşçüləri ilə Əfqanıstanın daxilinə, Kabilə tərəf yollanır. O, Kikanın (müasir Bəlucistan) sərhədinə çatanda (644-cü ildə) təxminən 18 nəfərdən ibarət naməlum türk atlıları ilə rastlaşır. Bu quyruğu iplə bağlanmış atların belindəki türklər Mühəlləbin sıralarına elə zərbələr endirirlər ki, onlar sonradan özlərinə gələ bilmirlər. Əl-Cahiz bu barədə yazır ki, bütün zamanlarda türk oxlarından çox az adam xilas ola bilmişdi ki, Mühəlləb onların sırasında idi (Axundova, 2013, s. 37).

Türklərin hər b sənətindəki bənzər mənəbələrdə qeyd olunmuş məharətləri onların danışıqları dildə bu sahəyə aid yeni sözlərin yaranması ilə nəticələnirdi və türk hər b sənətinin təsiri yalnız ərəb dilində deyil, fars dilində də müşahidə olunurdu. “İlk dəfə Səfəvilər tərəfindən İran ordusunda tətbiq edilən isti silahların çoxu Azərbaycanda hazırlandığı üçün توپ (*tup*) top, تفنگ (*tofəng*) tufəng, چخماق (*çaxmaq*) çaxmaq kimi sözlər fars dilinə də keçmişdir” (Zərinəzadə, 1962, s. 15). Fars dilində həmçinin ساخلو (*saxlov*), چریک (*çərik*) kimi sözlərə də rast gəlinir.

چریک yazılışı həm çərik, həm də çerik kimi oxunur. Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə bu sözə dair etimoloji qeyd verilməyib. Müasir fars lüğətlərindən “Fərhəng-i Əmid” və “Fərhəng-i farsî”də qeyd olunan sözü türk sözü kimi qeydə alınmışdır. “Bürhan-i Qate”də həmin sözün izahı “digər vilayətlərdən orduya göndərilən dəstək” şəklindədir. Lüğətdə aşağı haşiyədə həmin sözün “Fərhəng-i Cəğatayi”də türk

dillərindəki “dəstələr, qrup” mənalı *çəri*, *çərik* sözlərindən gəldiyinin qeyd olunduğu da göstərilir (Vəhabvəli, 1993, s. 635).

Çərik sözüne DLT və DTS-də də rast gəlinir. DTS-də bu söz *çerig* şəklində verilmişdir və “ordu” demək olduğu yazılmışdır (DTS, 1969, s. 144). DLT-də M. Kaşğari *çerig* sözünün “əsgər, əsgər sırası, ordu” mənasına gəldiyini yazır (Kaşğarlı, 2006, s. 142). “Fərhəng-i farsı”də *çərik* “təlim görməmiş, könüllü əsgərlər” mənasındadır, müəllif qeyd edir ki, bu əsgərlər tayfalar, qəbilələr arasından toplanılır və təlim görmüş əsgərlərin köməyinə göndərilirdi (Moin, 2009, s. 1283). İ. Qasımov qeyd edir ki, türk kitabələrində “ordu, qoşun” mənalı *çərik*, *sü* sözlərinə rast gəlinir və bildirir ki, abidələrin dilinin və mətnlərin məzmununun təhlili göstərir ki, *çərik/çerik* sözü ilə nisbətən azsaylı döyüşçü dəstələrinin, qoşun növünün adları bildirilirsə, *sü* termini ilə daha böyük birləşmənin adı ifadə olunur. Bu mənalara çağdaş hərbi terminologiyada işlədilən qoşun və ordu sözlərinin semantik məna tutumuna uyğun gəlir (Qasımov, 2001, s. 39).

H. Zərinəzadə fars dilində mövcud *ساخلو* (*saxlov*) sözündən bəhs edərkən yazır: “Bu saxlovlar 100 ilə yaxın davam edən I türk-İran müharibələri dövründə (I Şah İsmayıl dövründən I Şah Abbas dövrünə qədər) çox vaxt səfərbər halında yaşayırdı, lakin sonralar tənəffüs dövrü nisbətən uzandığına görə demək olar ki, tamamilə oturaq həyata keçərək, imperiyanın müxtəlif yerlərində qalıb kök saldılar, belə ki, hal-hazırda İranın təxminən hər yerində əhalisi Azərbaycanca danışan və farslar tərəfindən “tork, qezelbaş, şahsevən” adlanan qəsəbə, mahal və kəndlərə rast gəlmək olar. Səfəvi şahları öz hakimiyyətlərinə tabe etdikləri şəhərlərdə və böyük yaşayış yerlərində qarnizon şəklində *ساخلو* (*saxlov*) daimi qoşun saxlamışlar. Bu saxlovlar, əsas etibarilə, Azərbaycandan köçürülmüş ellərdən ibarət idi, onlar müharibə olmadığı zaman kənd təsərrüfatı və maldarlıq işləri ilə məşğul olmuşlar (Zərinəzadə, 1962, s. 10).

C. Dörfer *saxlov* sözünü çağatay türkcəsinə aid edir və “qarnizon, müdafiə dəstəsi” kimi tərcümə edir. Müəllif sözün tərkib hissələrini -saq (maraq, diqqətlilik, diqqət cəmlənməsi) və -la feili ol-

maqla ayırır. Saqla feilini “saxlamaq”, “qorumaq” kimi izah edir (Dörfer, 1967, 218).

Yuxarıdakı sözlər hərbi terminologiya nümunələridirlər. “Həm şifahi, həm də yazılı hərbi nitq öz böyük terminoloji sıxlığı ilə seçilir, buna görə də konkret dilin xüsusiyyətlərinin müəyyənəşdirilməsi olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir, hər şeydən əvvəl isə tərcümə praktikası üçün önəmlidir” (Barişnikov, 1982, s. 166). Fars dilində hərbi terminologiya sahəsində müəyyən dövrlərdə bir çox yeni terminlər yaradılmışdır. Rza şahın həyata keçirdiyi islahatlar xüsusilə hərbi terminlərə aid edilirdi. A. Barişnikovm qeyd edir ki, XX əsrin 30-cu illərində Rza şah hərbi islahat keçirir və əvvəlki ərəb və türk mənşəli hərbi leksikanın böyük hissəsi onun göstərişi ilə yeni hərbi leksika ilə əvəz olunur. Məlum olduğu üzrə, İranda yaradılmış Akademianın (Fərhəngistan) purizm hərəkatının həyata keçirilməsində böyük rolu var idi və xüsusilə hərbi terminlərin yeniləri ilə əvəz olunması prosesinə şahın özü nəzarət edirdi (Barişnikov, 1982, s. 169). Bu proses türk mənşəli hərbi leksikanın vaxt keçdikcə arxaikləşməsinə səbəb olsa da, bəzi sözlər hələ də öz varlıqlarını qoruyurlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, fars dilində yuxarıda göstərilənlərdən başqa, تفنگ (*tofəng*), بېرق (*beyrəq*), يغلوق (*yəğləq*) və bu kimi bir çox hərbi leksikaya dair türk mənşəli sözlər mövcud olmuşdur.

Tüfəng sözü ən qədim hərbi leksika nümunələrindəndir. DLT-də bu söz *tüwek* şəklində qeydə alınmışdır (Kaşğarlı, 2006, s. 679). M. Kaşğari bu sözün çigil dilində *tüweklik* sözünün “partlayıcı üçün oyulan ağac budağı” mənasına gəldiyini yazır (Kaşğarlı, 2006, s. 679). Lüğətdə yazılır: “Sərçələri vurmaq məqsədilə hazırlanmış yuvarlaqları üfürərək atmaq üçün oyulan ağac budağı” (Kaşğarlı, 2006, s. 508). Bu izaha bənzər şəkildə “Bürhan-i Qate” və “Fərhəng-i Rəşidi” lüğətlərində də rast gəlirik:

تفنگ - چوب دراز میان خالی که با گلوله گل و زور نفس بدان گنجشک و امثال آن زنند و تفنگ آهنی را نیز گفته اند (Təbrizi, 2013, s. 502).

(*Tofək* – uzun, ortasıboş çubuq, onun vasitəsilə sərçə və digər quşları palçıq yumağını nəfəslə üfürməklə vururdular, dəmir tüfəng olduğu da deyilir).

Bu izahlara əsasən göstərilən əşyanın adlandırılmasında *üfür-mək* prosesinin çıxış nöqtəsi olduğunu qeyd edə bilərik. Məhz bu məqama əsaslanaraq bir çox müəlliflər *tüfək* / *tüfəng* sözünün birinci hissəsinin təqlidi üsulla yarandığını hesab edirlər. Davud Çələbi bu sözün etimologiyasını səs təqlidi – onomotapeya kimi izah edir (Zahidi, 1977, s. 107). T. Gülensoy sözün kökünün əks olunma kimi izah etdiyi **tü* hissəciyindən yarandığını yazır və bu sözün qarşılığı kimi **tüh* sözünü verir və ortadakı *w*-ni bitişdirici samit hesab edir (Gülensoy, 2011, s.941). Sözün II hissəsi *-aq(-ak)* şəkilçisinin fonetik variantlarından, sonu samitlə bitən köklərə artırıldıqda *-aq/ək, -ıq/ik, -uq/ük* kimi fonovariantlar meydana gəlir*.

Bəs bu əşyanın adı sonradan necə odlu silah mənalı sözə çevrilmişdir? “Fərhəng-i Rəşidi”də silahın (ərəbcə bonduq) işlənmə mexanizminin həmin bu əşyaya bənzədiyinə görə onun *tüfək* adlandırıldığını, silah (bonduq) mənasında müasirlərin bu sözə *tofəng*, keçmişdə isə *tofək* dedikləri qeyd olunur (Əttətəvi, 1958, s. 435). Beləliklə, *tüfək* sözünün fars dilində sonradan *tüfəng* şəklində işləndiyi aydın olur. Anadolu ləhcələrində haqqında danışılan sözə *tüfəhik*, fars dilində *tofək* və *tofəng*, Azərbaycan dilində *tüfəng*, rus dilində *tüfyak*, macar dilində *tufek*, bulqar dilində *tyufek*, erməni dilində *tüfenk* şəklində rast gəlinir (Qaraağac, 2008, s. 867; Gülensoy, 2011, s. 941).

Erməni dilinə bu sözün böyük ehtimalla fars dilindən keçdiyini nəzərə alsaq, *-n* samiti ilə işlənən variantın Azərbaycan və fars dillərinə keçəndən sonra *tofəng* şəklinə düşdüyünü və leksik bumeranqa çevrilərək yenidən Azərbaycan dilinə qayıtdığını deyə bilərik. Qeyd edək ki, bu halda ərəb dilində تفک variantı ilə yanaşı işlədilən تفنك, تفنگ sözlərini də fars dilinin təsiri ilə izah etmək mümkündür. M. Moin تفنگ (*tofəng*) sözünün تف (*tof*) kökündən və ننگ (*əng*) şəkilçisindən yarandığını qeyd edir (Moin, 2009, s. 1115). Bu məqamda onu qeyd etmək maraqlı olardı ki, müasir fars dilində تف (*tof*)

*Bax: Sevortyan, 1966, s. 200.

sözü “tüpürcək”, تف کردن (*tof kərdən*) məsdəri isə “tüpür-mək” mənasında işlənir. تنگ (*əng*) şəkilçisinə gəldikdə isə, M. Moinin qeydinə əsaslanaraq, tofək sözündəki *-ək* sonluğunun fars dilinə keçdikdən sonra *-əng* şəkilçisi ilə əvəz olunduğu nəticəsinə gəlməli-yik. Halbuki, fars dilində *-ək* sonluğu ilə bitən onlarla türkizm mövcuddur. Bundan başqa, *-əng*, *-ng* sonluqlarının *pələng*, *rəng* və s. kimi sözlərdə şəkilçi kimi ayrılmasına L. Peysikov qarşı çıxır və qeyd edir ki, yalnız şəkilçi eyniliyinə görə bütün sözlərdə, o cümlədən şəkilçi atıldıqdan sonra yerdə qalan hissəsinin məna daşımayan sözlərdə bu sonluğu ayırmaq düzgün deyildir (Peysikov, 1973, s. 21). Beləliklə, *-əng* sonluğunu *-ək*-in fars dilində fonetik cəhətdən dəyişilmiş şəkli kimi qəbul etmək mümkündür.

Pəhləvi dilində *-ng* sonluqlu çoxlu sözlər mövcuddur. Bu sonluğun fars dilinə xarakterik olduğu məlum olur, lakin digər tərəfdən məlumdur ki, söz ortasında *-n* səsinin artırılması Azərbaycan dilinə xas hadisədir: *kılıç-qılınc*. Qədim türk sözlərinin Azərbaycan dilinə keçdikdə *-n* ilə işlənməsi bir çox nümunələrdə özünü doğruldur. Beləliklə, ikinci ehtimal kimi *tüfək* qədim türk sözünün Azərbaycan dilində *tüfəng* variantına düşməsi və bu variantın fars dilinə keçdiyini qeyd etmək olar. Azərbaycan dilində *tüfək* söz şəkli saxlanmasa da, fars dilində hər ikisi mövcuddur. تنگ (*tofəng*) sözü fars dilində “filiz lüləsi, taxta qundağı olan əl silahı” (Əmid, 2010, s. 381) mənasında işlənməkdədir və onun تنگ ساچمه زنی (*tofəng-e saçmezəni*) qırmaatan *tüfəng*, تنگ سرپر (*tofəng-e sərpor*) lülədən doldurulan *tüfəng*, تنگ بادی (*tofəng-e badi*) hava *tüfəngi* və bir çox digər növləri vardır.

یغلق (*yağleq*) sözü lüğətlərdə “ox növü” mənasında qeyd olunmuşdur. “Bürhan-i Qate”də “metallik ucluqlu ox” demək olduğu yazılır (Təbrizi, 2013, s. 2437). Etimoloji qeydlər aparılmamışdır. Müasir lüğətlərdən “Fərhang-i farsı”də bu sözün türk mənşəli olduğu qeyd olunub (Moyn, 2009, s. 5258). Sözün quruluşu *yağ+lıq* şəklindədir, lakin burada *yağ* sözünün, o cümlədən, ümumiyyətlə sözün nə mənaya gəldiyinə dair fikirlər müxtəlifdir. Bir çox müəlliflər *yağlıq* sözünün omonim olduğunu qeyd edirlər. Belə ki, xalq dilində

bu söz “dəsmal” mənasına gəlir. Bu mənada qeyd olunan sözün *yaylıq*-in qədim forması olduğunu düşünmək mümkündür. M. Rasyanen bu sözün *yablıq* sözünə gedib çıxdığını qeyd edir (Türk dillərinin etimoloji lüğəti, 1989, s. 61). Həmin sözün fars dilində bu semantikaya yaxın olan “baş örtüsü” mənasına da rast gəlinir. DLT-də göstərilən mənada qeydə alınmayıb. V. Aslanov mənə genişlənməsi nəticəsində yaranmış bu məqam barədə yazır: “Belə görünür ki, bu söz *tərlük* sözünə uyğun yaradılıb. Azərbaycanlılar dəsmalı tərin silinməsi üçün istifadə edirdilər, tər həm də yağlı olduğundan onu *yağlıq* adlandırırdılar. Bu sözə Azərbaycan dili abidələrində XVII əsrə qədər rast gəlinir, XVIII əsrdən *yaylıq* formasında işlədilir. Görünür, bu xalq etimologiyasının nəticəsidir” (Aslanov, 2012, s.105). Qeyd edək ki, *tərlük* sözünə “Fərhəng-i türki”də də rast gəlinir və eyni mənada verilmiş *tərcək* sözü də lüğətdə vardır və belə izah olunur: “Tərləməyin qarşısını almaq üçün geyim” (Baxşəliyeva, 2009, s. 49). Hazırda *yaylıq* sözü burun yaylığı kimi, o cümlədən “baş örtüsü” mənasında işlənir. Vaxtilə yaylıq sözünün ifadə etdiyi daha geniş mənə isə fars mənşəli *dəsmal* sözü vasitəsilə ifadə olunur. *Tərlük* sözü isə olduqca geniş mənalar qazanmışdır. Məsələn, V. Rassadin bu sözün kumık, Altay və bəzi digər dillərdə “milli qadın xalası” mənasına gəldiyini qeyd edir (Rassadin, 2008, s. 64).

Yağlıq sözünün digər mənasına DLT-də rast gəlirik və “yağlı” kimi şərh olunur. V. Aslanov qeyd edir ki, bu halda bizim qarşımıza iki omonim affiks çıxır. *-lıq* sözdüzəldici şəkilçi kimi bu mənada müasir Azərbaycan dilində *-lı*-ya qədər inkişaf etmişdir və məhsuldar adlardan sifət yaradan affikslərdən olmuşdur. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *yağlı* formasında işlənməkdədir (Aslanov, 2012, s. 105). Beləliklə, məlum olur ki, “yaylıq” mənasında *yağlıq* sözü *yağ+lıq* modeli əsasında düzəldilmişdirsə, ikinci mənada *-lıq* şəkilçisi bugünkü *-lı*⁴-nın qədim variantı olmuşdur. Qədim türk abidələrində *yağlıq* şəklində mövcud bu sözün *yağlı* formasına düşməsi Azərbaycan dili ilə əlaqədardır. Məlumdur ki, Azərbaycan dilində qədim türk sözlərinin sonundakı *-ğ* səsinin düşməsi geniş yayılmış hadisələrdəndir: *uluğ-ulu*, *kapığ-qapı*, *bulutluğ-bulutlu* və s. Fars

lüğətlərində “oxun ucu” mənasında verilən sözün məhz *yağlıq* sözü ilə bağlı olduğunu hesab edirik. Belə ki, sözün ilkin forması *يغلق* (*yəğləq*) şəklində saxlanılmışdır. Bu sözün kökünün hər hansı feillə əlaqələndirilə biləcəyini düşünmürük, çünki *-lıq*⁴ şəkilçisi addan ad düzəldir və feil köklərinə artırılır. *Yağ* sözü feil olsaydı, hər hansı türk dilində feil şəklində mövcud olardı (məsələn, *yağmaq*, *yağdı*). Halbuki, bu feil KDQ və bəzi digər abidələrdə *yağmalamaq*, *yağmaladı* və s. şəklində mövcuddur. Adətən, fars dilinə keçmiş belə birköklü feillər mürəkkəb feil yaradan komponentlərlə (*دادن، ساختن* و *کردن* və s.) işlənərək mürəkkəb hibrid feil yaradırlar, lakin fars dilində *یاغ کردن* və bu kimi feillər mövcud deyildir. Bununla belə, bəzi müəlliflər (D. Rəhimova, V. Aslanov) *yağ* feilinin qədim türk dilində mövcud olduğunu ehtimal etmiş və bu kökü *yarmaq* (V. Aslanov), *yığmaq* (D. Rəhimova) feilləri ilə əlaqələndirmişlər. Bu fikirlərdən çıxış edib *yağlıq*-in *yarlıq* (*yarmaq* feilinin kökü *yar*+*lıq* şəkilçisi – yəni, *yağlıq* – *yağmalamaq* üçün vasitə, *oxun ucu*) sözünün dəyişdirilmiş forması olduğunu düşünə bilərik. Bu kimi variantlar *يغما* (*yəğma*) kimi sözlərdə özünü doğrultma ehtimalı daha yüksək olsa da, *يغلق* (*yəğləq*) sözündəki birinci hissənin *yağ* sözünün fars dilinə uyğunlaşmış şəkli olduğunu və “*yağ*” (*масло*) mənası ilə əlaqədar yarandığını düşünmək hazırkı sözdə daha inandırıcı səslənir. Keçmişdə oxlar daha yaxşı batsın deyə ucları yağlanırdı. Bu məqamın sözün semantikasında əks olunduğunu demək mümkündür. Bundan başqa, fars dilində *yağ* sözü vasitəsilə düzəldilmiş *يغلو* (*yəğlu*), *يغلو* (*yəğləv*), *يغلاوا* (*yəğləva*) sözləri də mövcuddur.

“Müasir fars dilində hərbi terminologiyanın yaradılmasında bütün sözyaratma üsullarından, metod və modellərdən istifadə olunur. Buna görə də hərbi leksika sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərdən və terminoloji birləşmələrdən ibarətdir. Hərbi terminologiyanın böyük hissəsinin təhlili göstərir ki, sayca sabit və frazeoloji birləşmələr üstünlük təşkil edir. Növ anlayışının sayının kifayət qədər olması tərkibində eynicinsli komponentlər olan mürəkkəb terminlərin yaranmasına səbəb olur. Bu da hərbi terminologiyanın sistemliliyi ilə nəticələnmişdir” (Barışnikov, 1982, s. 170-171).

Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə rast gəlinən ictimai-siyasi-hərbi leksikanın yuxarıdakı şərhə bu nəticələrə gəlməyə əsas verir ki: 1) İctimai-siyasi leksika ölkələrin ictimai quruluşu, siyasi rejimi və bu kimi təməl strukturlar ilə bağlı yaranmış sözlərin cəmindən ibarət olub ən çox dəyişikliyə məruz qalan dil vahidlərindəndir; 2) Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə ictimai-siyasi həyatın demək olar ki, bütün sahələrinə aid sözlər qeydə alınmışdır. Səfəvi hökumranlığı ilə bağlı lüğətlərdə qeydə alınan türk padşahlarına verilən adlar, titul və ləqəbləri xüsusi qeyd etmək lazım gəlir; 3) Fars lüğətlərində əsas məna ilə yanaşı, ikinci mənanın da ifadə olunduğu və bu mənanın, əsasən, insan, ailə üzvlərinin adlarından ibarət olduğu müşahidə olunan çoxsaylı türk mənşəli ictimai-siyasi leksika nümunələrinə rast gəlinir. Bu kimi qohumluq bildirən sözlər mənfi mənalı sözlərin əvəzinə işlədilirdi; 4) Bəzi türk mənşəli ictimai-siyasi leksika nümunələrinin hazırda fars dilində numerativ söz kimi işləndiyi hallar da məlumdur; 5) Türklərin hərbi sənətindəki bənzər mənbələrdə qeyd olunmuş məharətləri onların danışdıqları dildə bu sahəyə aid yeni sözlərin yaranması ilə nəticələnirdi və türk hərbi sənətinin təsiri fars dilində də müşahidə olunurdu; 6) Lüğətlərdə hərbi terminologiyaya aid bir sıra türk sözləri mövcuddur. Bu isə konkret dilin xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir.

III FƏSİL

ORTA ƏSRLƏR FARSDİLLİ LÜĞƏTLƏRDƏ TÜRK MƏNŞƏLİ ONOMASTİK LEKSİK VAHİDLƏR

3.1. Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə türk mənşəli toponimlər

“Toponimlər xalqın keçmişi, məişəti, təfəkkürü və dili ilə sıx bağlıdır. Yazılı abidələri az olan xalqların dillərinin və tarixinin öyrənilməsində toponimlər qiymətli mənbədir” (İsrafilova, Məşədiyev, Cəfərov, 1987, s. 82). Toponimlər həm də dillərarası əlaqələrin izlərini ən çox daşıyan leksik qatlardandır. Dünyanın bir çox dillərində türk mənşəli toponimlər mövcuddur. Bunun əsas səbəbi kimi türklərin geniş ərazilərdə məskunlaşması göstərilir. Türklər köçdükləri yerlərə öz dillərində ad vermişlər və beləliklə də, türk mənşəli toponimlər yayılıb inkişaf etmişdir.

Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə çoxsaylı coğrafi terminlər qeydə alınmışdır, lakin bütün lüğətlərdə toponimlərə eyni dərəcədə yer verilməmişdir. “Ərəb, fars və digər xalqlara məxsus müəlliflərin əsərlərində təsadüf olunan türk mənşəli sözlər, türklərin həyatına, onların münasibətlərinə aid səciyyəvi ifadələrdən ibarətdir. Həmin müəlliflər əsərlərində bir sıra türk qəbilə adlarını, coğrafi məntəqələri, hərbi və məişət terminlərini işlətmişlər” (Zahidi, 1977, s. 47). Lüğətlərdə verilən toponimlərin Orta Asiya, Zaqafqaziya, Şərq ölkələrinin toponimikasını öyrənməkdə qiyməti böyükdür. Ümumiyyətlə, coğrafi adlara, o cümlədən türk mənşəli toponimlərə tədqiq olunan lüğətlərdən ən çox XVII əsrdə tərtib olunmuş “Bürhan-i Qate” və “Fərhəng-i Rəşidi”də rast gəlinir. Bu fakt müəyyən məqamlarla bağlıdır. Belə ki, zaman keçdikcə dilçiliyin inkişafı, ölkələrin qarşılıqlı əlaqələrinin genişlənməsi və nəticədə, dildə yeni sözlərin yaranması, lüğət tərtibçilərin ixtiyarında olan əlyazmaların, mənbələrin artması, o cümlədən müəlliflərin özlərindən əvvəlki tərtibçilərin təcrübələrindən faydalanmaları, bir çox dialektizmlərin ədə-

bi dilə yol tapması, dillə birbaşa əlaqəsi olan şəxslərin yeni sözlər yaratması və bu kimi digər amillər vaxt keçdikcə tərtib olunan lüğətlərin daha zəngin və daha genişhəcmli olmasına səbəb olmuşdur.

Toponimlərin etimologiyası məsələsi əksər alimlər, xüsusilə toponimistlər üçün son dərəcə çətinlik törədən məqamlardandır. Ümumiyyətlə, bir çox eyni toponimlərin etimoloji izahı məsələsində tədqiqatçılar arasında ixtilaf yaranır. Bu barədə “Azərbaycan dilinin onomastikası” əsərində maraqlı fikirlər mövcuddur. Müəlliflər V. Nikonova istinadən toponimikanın adların mənşəyi ilə məşğul olmasını geridəqalmışlıq, adların etimologiyasının toponimikanın olsa-olsa bölmələrindən biri ola biləcəyi fikri ilə razılaşırlar (İsrafilova, Məşədiyev, Cəfərov, 1987, s. 11). Əsərdə tək-tək toponimlərin təsviri deyil, ümumiyyətlə, toponimik qanunauyğunluqların yaradılmasının zəruriliyi, o cümlədən eyni əraziyə mənsub toponimlərin müxtəlif dillərə aid olduğu üçün hamısının öyrənilməsinin qeyri-mümkün olması fikirləri qeydə alınmışdır (İsrafilova, Məşədiyev, Cəfərov, 1987, s. 11-12). Bununla belə, bu gün müasir toponimikada coğrafi adların yaxınlaşdırılması, oxşar qanunauyğunluğun müşahidə olunduğu toponimlərin eyni qrupa daxil olunması prosesi həyata keçirilməkdədir.

Türk dillərinin daşıyıcısı olan hər hansı müəllif üçün türk mənşəli toponimlərin etimoloji izahını vermək çətinlik törətdiyi halda, farsdilli müəlliflər üçün bu, ikiqat çətin prosesdir. Məhz buna görə, fikrimizcə, farsdilli lüğətləri türk mənşəli toponimlərin tədqiqi üçün etibarlı mənbə hesab etmək düzgün deyildir. Lüğətlərin bu prosesdə əhəmiyyəti toponimlərin tarixi inkişafının tədqiqinin araşdırılmasında müəyyən mənbə kimi çıxış edə bilmələridir.

Tədqiq olunan lüğətlərdən toponimlərə dair toplanmış nümunələrin əksəriyyətini şəhər adları təşkil edir. Lüğətlərdə şəhərlərin yerləşdiyi məkanlar, əsasən, dəqiqliklə göstərilmiş, eyni zamanda onların etimologiyası barədə müəyyən qeydlər aparılmışdır. Bəzi hallarda müəyyən sözün Azərbaycan dilində və ya ərazisində hansı şəkildə işləndiyinə dair qeydlərə rast gəlmək mümkündür:

یحییج - ...سخن پنهان گفتن باشد گویند... و در ولایت آذربایجان سخن پنهان را

پچبچ گویند (Naxçıvani, 1976, s. 576).

(Peçpeç - deyirlər ki, sözü gizli deməyə deyilir və Azərbaycan vilayətində gizli sözə pıç-pıç deyilir).

Əksər nümunələrdə hər hansı bir şəhərdən danışıldıqda və ya Azərbaycan vilayətində (şəhrist əz torkestan) kimi qeydlərə rast gəlirik. Bəzi məqamlarda şəhərlər barədə məlumat verdikdə təsviri izahata yer verilmişdir:

جگل - شهری در ترکستان که مردمش بخوبروی و تیراندازی مشهورند
(Əttətəvi, 1958, s. 530-531).

(Çeqel – Türküstanda şəhər, insanları gözəllikləri və ox atmaqları ilə məşhurdurlar).

ختل و ختلان - شهرست بترکستان که اسب خوب از آنجا آرند
(Əttətəvi, 1958, s. 570).

(Xotl və Xotlan – Türküstanda şəhərdir, oradan yaxşı at gətirirlər).

Fars mənbələrində Türkünstan dedikdə, türkdilli xalqların yaşadığı ərazinin ümumi adı nəzərdə tutulur. Türkünstan və Tataristana isə qədim iranlılar Turan, yəni türklərin yaşadığı yer deyirdilər. Ona görə də bəzən bu məqam həmin toponimlərin dəqiq yerini müəyyən etməkdə çətinlik törədir.

Orta çağda tərtib olunmuş farsdilli lüğətlərdən seçdiyimiz nümunələrə əsaslanaraq şəhər adlarını şərti olaraq iki qrupa bölürük: bugünkü adları ilə eyni olan şəhər adları, əvvəlki adları ilə qeyd olunan şəhər adları. Birinci qrupa nümunə olaraq *Salyan, Şabran, Muğan*, ikinci qrupa isə *Çaç, Yəğma, Çapuz, Nəşvi, Səmənaqan* və bu kimi digər toponimləri göstərmək mümkündür. Bəzi toponimlərin isə əvvəlki adları ilə yanaşı, bu gün daşdıqları adlar da lüğətlərdə əks olunmuşdur.

چاچ – شهرست که به تاشکنت مشهورست و شاش نیز گویند و کمان آنجا معروف است و چاچی منسوب بدان عموماً و کمان خصوصاً... (Əttətəvi, 1958, s. 479).

(Çaç – Taşkənd kimi məşhur olan şəhər və Şaş da deyilir, oranın oxu məşhurdur. Çaçi ümumiyyətlə oraya məxsus olana deyilir, oxa aid edildikdə isə xüsusi mənə ifadə edir).

Bu şəhərdə hazırlanan oxun məşhur olduğu müraciət etdiyimiz əksər mənbələrdə qeyd olunmuşdur. Müəllifin xüsusi məna dedikdə nəzərdə tutduğu odur ki, چاچی کمان (*çaçi kəman*) və ya کمان چاچی (*kəman-e çaçi*) “yaxşı, keyfiyyətli ox” mənası başa düşülür (hind parçası dedikdə, çox keyfiyyətli parça nəzərdə tutulduğu kimi və s.).

Çaç şəhərinin salındığı nahiyə barədə lüğətlərdə dəqiq məlumata rast gəlik. Bu şəhərin İkiçayarasında, Seyhun çayının sahilində yerləşdiyi qeyd olunur. “Çaç Özbəkistan Respublikasının paytaxtı Daşkəndin qədim adıdır. Bəziləri bunun Kaşqar şəhərinin köhnə adı olduğunu da söyləyirlər” (Paşayev, 2013, s. 78). *Çaç və Şaş* sözlərinin “daş”ın qədim forması olduğu barədə mülahizələr mövcuddur. E. Sevortyan daş sözünün qədim formasının *taş* olduğunu və *taş* sözünün artıq çoxdandır monqol dilindəki çilağu(n)la müqayisə olduğunu bildirir (Türk dillərinin etimoloji lüğəti, 1980, s. 168). C. Klauson bu sözün çuvaş dilində *çul/çol* şəklində olduğunu qeyd edir. Müəllif *daş* sözünü fars dilində alınma söz kimi verir (Klauson, 1972, s. 557).

Şaş, *Çaç* sözünün ərəbləşmiş formasıdır. Ümumiyyətlə, sözlərin əvvəlində gələn ç səssizi, əsasən, ş səsinə keçir. Bu, ərəb dilində ç səsinin və hərfinin olmaması ilə bağlıdır. A. Zahidi qeyd edir ki, ç səssizinin məxrəc etibarilə özünə ən yaxınş səssizinə keçməsinə qeyri-türk sözlərində də rast gəlmək mümkündür (Zahidi, 1977, s. 58). Bəzi hallarda müəyyən sözün ərəbləşmiş forması onun ilkin formasından daha geniş yayılır və hətta ilkin formanı üstələyərək sıradan çıxarır. Ümumiyyətlə isə, bir çox tədqiqatçılar ş ilə başlayan sözlərin böyük əksəriyyətinin türk mənşəli olmadığını hesab edirlər.

Çaç sözünün etimologiyası barədə fikirlər birmənalı deyildir. Tanq xanədanı barədə məlumatdan ibarət “Böyük Tanq xanədanlığı və qərb bölgəsi qeydləri” əsərində bu sözün çin dilindən alındığı bildirilir*. R. Əskər şəhərin Çin qaynaqlarında *Çö-Çi*, *Çö-Şi*, yaxud sadəcə *Şi* şəklində transkripsiya olduğunu və bu sözün çinə “daş” mənasına gəldiyini yazır (Əskər, 2003, s. 17). Qeyd edək ki, bəzi türk sözlərinin çin dilinə aid edilməsi həm də ona görə qarışıq-

*Bax: sanat.orexca.com/2007/2007-2/history-roads

lıq yaradır ki, tarixi Çin ərazisi Şərqi Türkünstanı da əhatə etdiyindən, bir çox sözlərin linqvistik sərhədini müəyyən etmək mümkün olmur. Belə olduqda, tarixi hadisələrə, sözlərin hansı dildən alınma ehtimallarına müraciət olunur, lakin mənbə dili müəyyən etmək hər zaman mümkün olmur. Bundan başqa, Günay Qaraağac çin dilindəki türk elementlərindən bəhs edərkən qeyd edir ki, bir çox məsləkdaşlar türk dilində varlığını izah edə bilmədikləri istənilən sözü heç bir əziyyət çəkmədən çin sözü kimi qeyd etmişlər. Halbuki, türk dilinin əlimizdəki ən qədim yazılı türkcə sənədi ilə çin dilindəki ilk yazı arasında 1000 illik fərq var. Müəllif həm də yazır ki, çin və türk dillərini bilən uyğur türkü Alimcan İnayət, müasir çindilli lüğətləri araşdırmış və çin dilində 307 türk sözünün olduğunu təsdiq etmişdir (Qaraağac, 2008, s. X).

Daşkəndin adının *Şaş-tepa* və ya *Çaç-tepa* olduğu da qeyd olunur. *Şaş* sözünü soqdi dilindəki 6 (*şəş*) sözü ilə də bağlayanlar vardır. 1937-ci ildə tərtib olunmuş “Daşkənd bələdçisi” adlı tarixi oçerkdə qeyd olunur ki, Daşkəndi, əsasən, əfsanəvi “Taş”la, digərləri əfsanəvi türk qəhrəmanı Oğuz xanla, üçüncülər isə Firdovsinin “Şahnamə” əsərindəki qəhrəmanlar Əfrasiyab və Keykavusla əlaqələndirirlər. Şəhərin əsasının qoyulduğu təpənin Əfrasiyabın sarayının qurulduğu təpə olduğu deyilir. Nəticədə, təpə yoxa çıxsa da, bu ad (Şahneşin təpə – hərfi şahın oturduğu təpə -G.O) uzun müddət qalmışdır*.

“Daşkənd adına ilk dəfə Əl-Biruninin əsərində (XI əsr) rast gəlinir. Əbu Reyhan Biruni bu sözün türk mənşəli *daş* və *kənd* sözlərinin birləşməsi olduğunu qeyd edir (Rastorquyeva, 1962, s. 24). M. Fasmer də *Taşkənt* sözünü qədim türk dilindəki *taş* və *kənt* sözlərinin birləşməsi hesab edir (Fasmer, 1987, s. 30). Edvard və Lidiya Rtveladze *Çaç* sözünün *Çaçan* və *Çaçani* sözlərinin qısaldılmış forması olduğunu və bu formalara həmin ərazidən tapılmış sikkələrin üzərində rast gəldiyini qeyd edirlər*.

* Bax: sanat.orexca.com/2007/2007-2/history-roads

* Bax: <http://sted-ats-02.livejournal.com/455335.html#cutid1>

Şəhərin adlandırılması ilə bağlı bir çox hekayə və əfsanələr də mövcuddur: “Çaç şəhərinin Çirçik şəhərinin sahilində salındığı qeyd olunur. Ərəblərin hücumundan sonra Çirçik sahilindəki bir çox şəhər-dövlətlərlə yanaşı, Çaç şəhəri də dağıdıldı. Bundan sonra ərəblər Çaç şəhərini *əş-Şaş* olaraq adlandıрмаğa başladılar. Artıq şəhər əvvəlki yerində deyil, IX əsrdə Taşkənt adı ilə həmin yerdən bir neçə km qərbdə bərpa olundu. Taşkənt adının belə adlandırılması ilə bağlı başqa bir əfsanə belə səslənir: “819-cu ildə gənc əmir Yəhya ibn Əsəd, Taşkənt ərazisindəki idarəni əlinə keçirəndən sonra öz atını yüksəklikdə saxlayır və “biz burada öz paytaxtımızı salacağıq, qoy bu təpənin üstündə Mavəraənnəhrin dayaq nöqtəsi Mədinə-əş-Şaş qurulsun” deyir. Əmirin dəstəsində olan türklər onun sözlərini “məhz burada Şaş kəndi qurulacaq” deyərək dostcasına təsdiqləyirlər. Beləliklə, şəhər Şaşkənd, sonra isə Daşkənd adlandırılır”*.

Bənzər hekayələrlə əlaqələndirilən toponimlər bir çox dillərdə mövcuddur. Məsələn, Türkiyə ərazisindəki Bursa şəhərinin adının iki divin mübahisəsinə əsaslandığı deyilir. Divlərdən biri o birinə “bu şəhərin altında tilsimli xəzinə vardır, tapılırsa (bulunarsa), dünyaya hökm edə bilər” deyir, digəri isə “tapılmaz” (bulunmaz) cavabını verir. Nəticədə xəzinə tapılır və şəhərin adını Bulursa (taparsa) qoyurlar. Təkcə Türkiyə ərazisində belə hekayələr İzmit, Ladik, Giresun və bir çox bölgələr barədə mövcuddur*. Belə aydın olur ki, nə *Daşkənd*, nə də *Çaç* toponimləri barədə dəqiq məlumat əldə deyildir, mövcud məlumatlar isə daha çox əfsanələrə əsaslanır.

Lüğətlərin əksəriyyətində qeydə alınmış və geniş izah olunmuş sözlərdən biri də ایلک (*İlək*) toponimidir. Bu söz həm toponim, həm antroponim, həm də eponim kimi işləyə bilər. “Sihah ul-fors”da “شهریست در ترکستان که خوبان بسیار آنجا باشد” (*Türküstanda çoxlu gözəllərin olduğu şəhər*) şəklində izah olunur (222, s. 173). Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvani göstərilən izahda atası Məhəmməd Hinduşah Naxçıvanının bu sözlə bağlı yazdığı beyti “rəhmətlik atam belə deyib” başlığı ilə nümunə gətirir:

*Bax: <http://sted-ats-02.livejournal.com/455335.html#cutid1>

*Bax: Akar, 2012.

بیا ای سرور خوبان ایلیک
که بی تو جان شیرین گشت مهلک.
(*Gəl, ey İlək gözəllərinin ən gözəli,
Sənsiz şirin canım təhlükədədir.*)

DTS-də İlək sözünün xüsusi ad olduğu qeydi vardır (DTS, 1969, s. 207). “Fərhang-i Rəşidi”də *İlək* toponimi barədə yazılır:

ایلیک - ...ملکیست در ترکستان بحسن معروف، پادشاه آنجا را نیز گویند، و چون مرتبه
اوازخانهای توران فروترست، بمعنی سردار و سرخیل نیز استعمال کنند، چون مقابله
خان واقع شود (Əttətəvi, 1958, s. 138).

(*İlək – Türküstanda hüsn-i camal ilə məşhur olan ölkə, ərazi, oranın padşahına da deyilir və onun rütbəsi, adı Turan xanlarından aşığı olduğu üçün başçı, öncül mənalarında da işlədilir.*)

“Bürhan-i Qate”də İləkin gözəllərə məxsus Türkünstan şəhəri və Yəğmanın padşahının adı olduğu qeyd olunur (Təbrizi, 2013, s.198).

İlək sözünün fars lüğətlərində ایلیک (*İlək*) və ایلیگ (*İləg*) yazılışları mövcuddur. Bu sözün etimologiyası barədə fikirlər müxtəlifdir. M. Moin onun türk mənşəli olduğunu və ələk (xəlbir) sözündən yarandığını qeyd edir (Moin, 2010, s. 216). N. Baskakov İlek titulu “ilk başçı”, “öncül” mənasında izah edir (Zərinəzadə, 1970, s. 207). Qeyd olunanlardan başqa, bu sözü zoonim, etnonim, teonim kimi izah edən müəlliflər də az deyildir.

İlək xan elmi ədəbiyyatda, ümumiyyətlə, Qaraxanlı hökmdarlarına verilən titul kimi məlumdur, lakin ilk növbədə Qaraxanilər, İləkxanilər, Xaqaniyan və bəzi digər adlarla tanınan sülalənin banisi kimi məşhur Şəmsüddövlə ləqəbli Əhməd ibn Əliyə aid edilir. M. Moin qeyd edir ki, o, Xəzər dənizindən Çinin sərhədlərindəkə uzanan ərazilərdə hökmranlıq edirdi və banisi olduğu sülalə çihil türklərindən ibarət idi və bir müddət Kaşğar, Balasaqun, Xetən, Mavəraənnəhrdə hökmranlıq etmişlər (Moin, 2009, s. 217).

یغما - دو معنی دارد. اول نام شهریست که خوبان بسیار از آنجا خیزند. دوم بمعنی
غارت کردن باشد (Taaəti, 1976, s. 33).

(*Yəğma-iki mənası vardır. Birincisi, şəhər adıdır, oradan çoxlu gözəllər çıxır. İkincisi, qarət etmək deməkdir.*)

Nizami Gəncəvinin dilində bu söz həm də “cəsarətli, igid” mənalarında işlənmişdir (Bax: Məmmədova, 2010, s. 591). A. Paşayev Nizamının bu addan həm də məcazi ad kimi geniş istifadə etdiyini, səhərin açılmasını və günəşin çıxmasını Yəğma (və Xüllək) şəhərinə bənzətdiyini qeyd edir (Paşayev, 2013, s. 386).

DLT-də M. Kaşğari bu yerin türklərə məxsus ərazinin bir hissəsinin adı olduğunu, Qara Yağma da deyildiyini və bu adın Taraz (Tıraz) yaxınlığında bir kəndə verildiyini qeyd edir (Kaşğari, 2006, s. 34). DTS-də də *Yəğma* etnotoponiminin türk tayfalarından birinin adı olduğu və Təraz yaxınlığında yerləşən kəndin coğrafi adı mənasına gəldiyi yazılmışdır (DTS, 1969, s. 225). *Təraz* əksər digər mənbələrdə də qədim Türkünstanın şəhərlərindən biri kimi qeyd olunur, *Yəğma* kimi bu şəhər də öz gözəlləri ilə məşhur olmuşdur. DLT-də Taraz şəhərinin Tırazdan başqa Talas variantı da mövcuddur (Kaşğari, 2006, s. 852). *Taraz* şəhəri hazırda Qazaxıstanın lap cənubunda, Qırğızıstanla sərhədin yaxınlığında Taraz və ya Talas çayı sahilində yerləşir. Qazaxıstan ərazisində yaşamış yağma tayfaları haqqında isə Məğzi Nişapuri belə yazır: “Onun şərqə Təğzğəz nahiyəsidir, orada əkin çox azdır, çoxlu arxlar axır, çoxlu ovlar edilir, onların istədikləri at və qoyundur, çox güclü, davakar, silahlı insanlardır, onların ölkəsində Təğzğəzin övladları yaşayır və yəğmalılardan qəbilələri çoxdur” (Təbrizi, 2013, s. 2437). Təğzğəzin yerləşdiyi yer isə “Lüğətnamə”də Çin, Tibet, Xoləx və Xərxiz arası göstərilir və Türkünstanın bütün qədim mülüklərinin Təğzğəzdən çıxdığı qeyd olunur*.

Yəğmaların yaşadığı dəqiq yer tədqiq olunan lüğətlərdə göstərilmir. Müasir dövəndə tərtib olunmuş “Fərhəng-i farsı”da bu ərazinin Şərqi Türkünstanda – Tibet, Çin və Qırğızıstan arasında yerləşdiyini bildirilir (Moin, 2009, s. 2337). Beləliklə, yuxarıda adları qeyd olunan ərazilərin qədim Türkünstanın müasir Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tibet və Çin arasında yerləşən və adları çəkilən türk tayfaları

*Bax: <https://www.vajehyab.com/dekhoda/%D8%AA%D8%BA%D8%B2%D8%BA%D8%B2>

nın bir-biri ilə qonşuluqda yaşadığı ərazilərinə uyğun gəldiyini görmüş oluruq. Nizami Gəncəvi *tərazlı* etnonimini həm də “ağ və gözəl” mənasında işlətmişdir (Paşayev, 2013, s. 372).

“Fərhəng-i Rəşidi” və “Bürhan-i Qate” lüğətlərində Yəğma toponimi “نام شهریست از ترکستان منسوب بخویریان” (Türküstan gözəllərinə məxsus şəhər) qeydi ilə verilmişdir (Əttətəvi, 1958, s. 1524; Təbrizi, 2013, s. 2437). “Fərhəng-i Əlam”da Orta Asiyada Xoləxlərlə qonşuluqda yaşayan bu türk tayfasından 4-7-ci (hicri) əsrlər fars ədəbiyyatında çoxlu bəhs olunduğu qeyd olunur (Camalzadə, 2003, s. 990). Fars ədəbiyyatı nümunələrində *yəğma* sözü ilə bağlı beylərin bir çoxunda bu tayfanın qızlarının gözəlliyi vəsf olunur:

دلی که حور بهشتی ربود ویغما کرد
کی التفات کند بربتان یغمایی؟ (Şirazi, 1998, s. 118)
(*O ürəyi ki, cənnət hurisi oğurlayıb yağmaladı*
Yəğma gözəllərinə nə vaxtsa mehriban davranarmı?)

Fars ədəbiyyatında bu adda rast gəldiyimiz ən məşhur ədib Yəğma Cəndeqidir və o, bir çox qəsidə, qəzəl və məsnəvilərin müəllifi kimi tanınır. Bununla yanaşı, Yəğma toponimi həm də soyad kimi işlədilir. Məsələn, Firudin Ədib Yəğmayi müasir dövr fars romanlarının məşhur müəllifidir.

Həmdullah Qəzvini qeyd edir ki, bu tayfa qarət və taracla məşğul olduğundan yağmalamaq (یغما کردن، یغما زدن) feilləri onların əməlləri ilə belə adlandırılmışdır. Bu sözlə bağlı ən qədim nümunə Məğzinin “Bahar-i əcəm”dəki şeirləridir (Təbrizi, 2013, s. 2437).

Fars dilində *خوان یغما* (*xan-e yəğma*) birləşməsi vardır və kinayə ilə “ürəyiaçıq adamların açdığı və insanları dəvət etdiyi süfrə”yə deyilir (Bax: Şirazi, 1996, s. 292).

نشوی - نام شهریست نزدیک شروان که الحال نخچوان گویند
(Əttətəvi, 1958, s. 1406).

(*Nəşvi – Şirvan yaxınlığında şəhər, hazırda Naxçıvan deyirlər*).

Əbdülrəşid bin Əbdülqafur həm də qeyd edir ki, “Qamus”da Nəşviyə də yer verilmişdir və xalq dilində *Naxçıvan* deyildiyi yazılmışdır (Əttətəvi, 1958, s. 1406).

Bu sözə 15-ci əsrdə naxçıvanlı müəllif tərəfindən tərtib olunmuş “Sihahul-fors”da da rast gəlinir. Müəllif sözə “در قدیم نام نخجوان” (Qədim Naxçıvanın adı olmuşdur) izahını verir (Naxçıvani, 1976, s. 308).

R. Məmmədov Naxçıvan haqqında ilk məlumatın İosif Flaviyə (e.ə. I əsr) və Klavdi Ptolomeyə (eramızın II əsri) məxsus olduğunu bildirir (Bağirov, 2012, s. 14).

Fars mənbələrində *Nəşvi* şəklində rast gəlinən bu söz müxtəlif mənbələrdə *Naksuana*, *Nəşava*, *Nahçıxan*, *Naxçığan*, *Navçığan*, *Navçıxan*, *Noyçıxan*, *Nəxşivan*, *Nəxcuan*, *Nəxşuan*, *Naxçıvan* variantlarında yazılmışdır. A. Axundov qeyd edir ki, yunan və romalılarda ç, c, ş, j kimi fişiltılı səslər olmadığından *Naxçıvan* sözünü *Naksuana* şəklində işlətməşlər və bunlar eyni sözlərdir, Naxçıvan sözünün fonetik variantı deyildir. Ərəb coğrafiyaşünas səyyahlarından İbn Xordadbeh (IX əsr), Qudama ibn Cəfər (X əsr) və Əl-Biruninin (XI əsr) Naxçıvan şəhərinin adını *Nəşavə* kimi işlətməsi barədə isə A. Axundov yazır ki, xç hərf birləşməsinin ərəblərdə ş təəssüratı yaratması, *Nəşavə* sözünün ərəb dilində şəffaf lüğəvi mənaya malik olması ərəb coğrafiyaşünaslarını və səyyahlarını belə qənaətə gətirə bilirdi ki, sözün əsli məhz *Nəşavə* olmalıdır. Müəllif *Nəşavə* sözünün ərəb dilində “sərxoş, kefli” mənalarını bildirən *nəşvanu* sözünün cəm şəkli olub, “sərxoşlar, keflilər” mənasını bildirdiyini də qeyd edir (Axundov, 2012, s. 418-419).

Əksər müəlliflər Naxçıvan toponiminin dil mənsubiyyəti və mənşəyinin məlum olmadığını qeyd edirlər. Bu toponimi fars dilində “dünyanın bəzəyi” mənasına gələn *nəqş-e cəhan* birləşməsi ilə, Nuh peyğəmbərin adı ilə bağlayanlar və bir çox digər variantları irəli sürənlər vardır*.

Lüğətlərdə bugünkü adları ilə qeydə alınmış şəhərlər sırasında Salyan, Şabran, Muğan və bu kimi bir çox toponimlərə rast gəlinir, lakin qeyd edək ki, bu toponimlər daha əvvəlki əsrlərə aid lüğətlərdə yer almamışdır. XVII əsrdə tərtib olunmuş “Fərhang-i Rəşidi” və

*Daha ətraflı bax: Axundov, 2012, s. 415-420.

“Bürhan-i Qate” lüğətlərində isə şəhərlərin yalnız adları deyil, yerləşdikləri yer də dəqiqliklə göstərilmişdir.

ساليان - يعنى سالها و شهريست از شروان، و در نسخه ميرزا سال واحد نيز آمده
(Əttətəvi, 1958, s. 819-820).

(*Salyan-yəni “salha” (farsca illər – G. O) və Şirvanda şəhər, Mirzənin nüsxəsində bir il kimi də verilmişdir.*

“Bürhan-i Qate”də həm dəbu şəhərin Araz çayının kənarında yerləşdiyi məlumatı qeyd olunmuşdur (Təbrizi, 2013, s. 1075).

“Fərhəng-i Rəşidi” lüğətində verilən yuxarıdakı izah bir qisim müəlliflər tərəfindən fars mənəblərinin səhvi kimi qiymətləndirilir. K. Ramazanov *sal* sözünün fars dilində “il”, Azərbaycan dilində “ibtidai gəmi” mənasına gəlməsini təsadüf adlandırır və qeyd edir ki, eyni fonetik tərkib latın, portuqal və ispan dillərində “duz” mənasını daşıyır. Müəllif bu sözün fars mənşəli olmadığını bir neçə səbəblə əlaqələndirir: “1. Azərbaycan dilində *Salyan* sözü mürəkkəb xüsusi isim olduğu halda, fars dilində *kök (sal) + yan (şəkilçi)* modeli əsasında düzəlmişdir, ümumi isimdir və *-yan* şəkilçisi digər cəmlilik şəkilçisi *-ha* ilə əvəz oluna bilər; 2. “İl” mənasında *sal* sözü *س (sin)* hərfi ilə yazıldığı halda, “gəmi” mənasındakı *sal* sözü ilə düzəldilən *Salyan* bir çox müəlliflər tərəfindən (Ə. A. Şıxlinski, V. V. Radlov, A. A. Bakıxanov) *ص (sad)* hərfi ilə yazılmışdır” (Ramazanov, 1953, s. 124).

Fars müəllifləri ümumtürk sözlərinin izahını türkdilli əsərlərə, müəyyən lüğətlərə əsasən verə bilsələr də, toponimlərdə belə səhvələrə yol verilməsi adi qarşılıqla bilər. Buna həm toponimlərin ümumilikdə etimoloji izahının verilməsinin çətin olması, həm də toponimlər barədə təkmil elmi əsərlərin, o cümlədən lüğətlərin son bir neçə əsrdə tərtib olunması səbəb ola bilər.

K. Ramazanov bu toponimin “sal” (bərə) və “yan” (sahil) sözlərindən yarandığını və “Sal yan alan yer” cümləsinin ixtisarlaşması olduğunu qeyd edir (Ramazanov, 1953, s. 124). Lakin bu toponim barədə fikirlər birmənalı deyildir.

R. Eyvazova Əfqanıstan və Dağıstan ərazisində də rast gəlinən bu toponimi N. Baskakova əsaslanaraq *sal* tayfası ilə əlaqələndirir.

dirir. Salarilər sülaləsinin adının da *sal* sözündən gəldiyini bildirən müəllif Gürcüstanda *Saliety*, Ermənistanda *Sallı*, Azərbaycanda *Salyan* toponiminin *sal* etnoniminin şəkilçilər vasitəsilə birləşməsi nəticəsində yaranaraq “sallar” və ya “sal yeri” mənasını daşdığını bildirir (Eyvazova, 1995, s. 132, 133). Ş. Sədiyev Azərbaycanda dörd Boyat və ya beş Padar toponiminin olmasının heç də təsadüfi olmadığını qeyd edir və bunu əhalinin bir yerdən digər yerə köçərkən və yeni yaşayış yeri düzəldərkən onlara öz köhnə adlarının verilməsi ilə əlaqələndirir (Axundov, 2012, s. 381). Eyni halın Salyan toponimi ilə də baş verdiyini və *sal* tayfalarının köçdükləri yerləri Salyan adlandırdıqlarını ehtimal etmək olar. R. Eyvazovanın *Salyan* toponimindəki məkan və cəmlilik mənasında verdiyi *-an* şəkilçisi fars dilindəki yuxarıda qeyd olunmuş *-an* cəmlilik şəkilçisi ilə səhv salınmamalıdır. Fars dilində *-an* şəkilçisi canlı isimlərə artırılır və hər hansı məkani mənə ifadə etmir. Salyan toponimindəki şəkilçi isə bu kimi toponimlərdə məkan anlayışı bildirən şəkilçi kimi çıxış edir.

Bu toponimin yaranması barədə digər variantlar da mövcuddur: “Bu adın yaranması Nadir şah dövrünə aid edilir. Bunu belə izah edirlər: Güya Nadir şah Marağa mahalının əhalisini Hindistandan Kürün sağ sahilində yerləşən Mahmudabada köçürür. O vaxtlar indiki Salyan şəhəri Mahmudabad adlanırdı” (Məşədiyev, 1990, s. 83).

Şabran sözü lüğətlərdə شاوران (*şavran*), شایران (*şayran*) شایبران (*şabran*) şəklində yazılmışdır. “Fərhəng-i Rəşidi”də Gəncə və Dərbənd yaxınlığında şəhər olduğu qeyd olunur (Əttətəvi, 1958, s. 912). “Bürhan-i Qate”də isə Şirvanda şəhər və vilayət adı kimi izah olunur (Təbrizi, 2013, s. 1231).

“Fərhəng-i farsı” lüğətində M. Moin bu sözü شاوران (*şavran*) şəklində *Şavoran* oxunuşu ilə verir, sözün inkişaf xəttini *Şabran* – *Şapuran* kimi izah edir və Şapura məxsus olduğunu deyir (Moin, 2009, s. 876). Mənbələrdə bu toponim, ümumiyyətlə, *Şabran*, *Sabran*, *Şabiran*, *Sabiran*, *Şaburan*, o cümlədən *Şapuran* şəklindədir. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahlarının əsərlərində *Şirvan* və *Şavran* toponimləri ilə tez-tez rastlaşırıq. Əksər mənbələrdə adları birlikdə çəkilən bu iki toponimin etimologiyası barədə olduqca fərq-

li versiyalar mövcuddur*. Şabran toponiminin farsca *şəb* (געב) və -*ran* (məkan bildirən şəkilçi) morfemlərinin birləşməsindən yarandığını deyənlər bu sözü fars, türk mənşəli sabir tayfasının adı ilə əlaqələndirənlər isə türk mənşəli hesab edirlər. Şirvan toponimini fars dilindəki *şir* (süd) və *şire* (şirə) sözləri ilə bağlayan müəlliflər də mövcuddur (Axundov, 2012, s. 390).

Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə həm də bir çox digər toponimlər qeydə alınmışdır. *کند* (*kənd*) sözünün ikinci tərəf kimi çıxış edərək mürəkkəb toponimlər yaratdığı çoxlu nümunələrə rast gəlirik: *شمرکند* (*şemrkənd*), *بيکند* (*bikənd*), *بيرگند/بيرجند* (*bircənd/birgənd*), *آب کند* (*ab-kənd*), *سيلايکند* (*səylabkənd*) və digərləri.

Kənd sözünün etimologiyası ilə bağlı fikirlər mübahisəlidir. Bəzi müəlliflər bu sözü türk, bəziləri fars mənşəli hesab etmiş, bəzi mənbələrdə isə qədim Misir dilinə gedib çıxdığı qeyd olunmuşdur. G. Qaraağac Türkiyə türkcəsində “şəhər” mənasında işlədilən *kənd* sözü barədə yazır: “Bu qədər geniş yayılmış *şəhər* sözü farscadır. Bəs qarşılığında istifadə etdiyimiz *kənd* sözü türkcədir? Şəhərin yerinə keçən *kənd* sözü də alınmadır. Fars dilinin qədim bir qolundan, Soqdiyada danışılan soqd dilindən keçmişdir. Bu halda qədim və daha geniş yayılmış *şəhər* sözü yerinə *kənd* qarşılığında istifadə etməkdə böyük bir qazanc əldə etdiyimizi deyə bilərikmi? (Qaraağac, 2008, s. XXI). Bu gün həm türk, həm digər dillərdə *şəhər* və *kənd* sözlərinin hər ikisi geniş işləkliyə malikdirlər və bir çox toponimlərin yaranmasında iştirak edirlər.

Farsdilli lüğətlərdə bir çox **hidronimlərə** də rast gəlinir. Hidronimlərə okean, dəniz, göl, çay, bataqlıq kimi axmaz adları da daxildir. Çay adlarına isə potamonimlər deyilir.

قرا سو - نام رودخانه ای ایست در حوالی خوارزم و بترکی آب سیاه را گویند
(Təbrizi, 2013, s. 1522).

(*Qərasu - Xarəzm ətrafında çay adıdır və türkcə “ab-e siyah” (qara su – G.O) mənasına gəlir.*

“Bürhan-i Qate” lüğətində həm də bu çayın Əstərabadi dağlarının şərqindən öz mənbəyini götürdüyü, Mollaqağanın şimalından

*Bax: Axundov, 2012, s. 384-392.

Əstərabad körfəzinə töküldüyü və Azərbaycan ərazisində yerləşən Araz çayı ilə birləşdiyi qeyd olunmuşdur (Təbrizi, 2013, s. 1522). Əstərabad bugünkü Qorqan şəhərinin keçmiş adıdır. Bu şəhər Tehranın şimal-şərqindən 400 km uzaqlıqda yerləşir, Xəzər dənizindən 30 km məsafədədir.

Qara sözünün istər Azərbaycan, istər digər türk dillərində toponimlərin tərkib hissəsi kimi çıxış etməsi olduqca geniş yayılmış dilçilik hadisəsidir. Qeyd edək ki, fars dilində bu sözə yalnız türk dillərindən alınmış sözlərin tərkibində rast gəlinir: قراآغاچ (*qəra-ağac*), قرابغا (*qəra-boğça*), قراتمغا (*qəra-təmğə*), قراچور (*qəra-çur*), قراسنقر (*qəra-sonğor*), قرا طغان (*qəra-toğan*), قراقوش (*qəra-quş*), قراقروت (*qəra-qorut*), قراقولاق/قراقولاخ (*qəra-qulax(q)*) və bir çox digər nümunələrdə bu söz müxtəlif semantikəli mürəkkəb sözlərin birinci komponenti kimi çıxış edir.

Qara sözünün fars dilində iki işlənmə şəkli vardır: قرا (*qəra*) və قره (*qəre*). Hər iki forma fars dilində işləklilik qazanmışdır. Lüğətlərdə قره (*qəre*) komponenti ilə yaradılmış çoxsaylı sözlərə rast gəlinir: قره گيله (*qəre-gile*), قره يراق (*qəreyəraq*) (Səfəvilər dövründə silah və ləvazimatlar daşıyan və çatdıran şəxs), قره قروت (*qəre-qorut*), قره قاط (*qəreğat*) və s. (Bax: Moin, 2009, s. 2669-2770). *Qara* sözü fars və digər dillərə məxsus sözlərlə hibrid birləşmə yaratmışdır. Belə sözlərə قراسوران (*qəra-suran*) türk-fars, قره يوسف (*qəra yusof*) türk-ərəb və bir çox digər hibrid birləşmələrinünümünə göstərmək olar. Fars dilinə keçmiş *qara* komponentli mürəkkəb türk sözlərinin sonuna bəzi hallarda fars şəkilçisi artırılaraq yeni sözlər yaradılır: قره تگيني (*qəre tegini*), قره باغي (*qəre baği*) və bu kimi bir çox sözlərin sonundakı ی şəkilçisi mənsubiyyət bildirən fars mənşəli affiksidir.

Qara sözünün etimoloji cəhətdən təhlilinə bir çox əsərlərdə rast gəlmək mümkündür. A. Kononov bu sözün ifadə etdiyi mənaları belə qruplaşdırır: 1) qara, qaranlıq, zülmət, tutqun, sərt, qəmli, kədarli, bədbəxt; 2) mal-qara, yığın, dəstə, xalq, camaat, qoşun; 3) quru, torpaq; 4) təpə, hündür təpə (Eyvazova, 1995, s. 188).

Cənubi Azərbaycan toponimlərini tədqiq edən Q. Hacıyeva yazır: “Tədqiqatlar göstərir ki, hidronimlərin tərkibində olan sifətlər

müasir dilimizdəki mənalarında çox az işlənərək, daha çox obyekt suyunun keyfiyyətini, onun uzun-qısalığını, eləcə də mifik dünyamızla bağlı bir sıra mənə çalarlarını bildirir” (Hacıyeva, 2008, s. 156). Müəllif *Qarasu* hidroniminin tərkibindəki *qara* sözünün “böyük” anlamında işləndiyini qeyd edir.

T. Əhmədov qeyd edir ki, *qara* sözü müsbət relyef quruluşlu obyekt adlarında (zirvə, dağ, qaya, təpə və s.) və bu qəbildən olan coğrafi adlardan törənən oykonim və hidronimlərin tərkibində “uca, hündür, yüksək, şiş” mənasını daşıyır (Əhmədov, 1985, s. 188). Müəllif bir sıra yanaşı olan çayların adlarında isə ağ və qara komponentlərinin olmasının birinin digərinə nisbətən uzun və ya qısalığını, göl adlarında isə onların tuduqları ərazilərin həcmi bildirməyə xidmət etdiyini bildirir (Əhmədov, 1985, s. 73).

Fikrimizcə, bu hidronimin tərkibindəki *qara* sözünə ən gözəl izahı A. Qurbanov vermişdir. Müəllif yazır: “*Qara* dilimizdə çoxmənalı adlardan hesab olunur. Əsl mənası rəng bildirir. Lakin toponimik və hidronimik sistemdə bir sıra mənalar kəsb edir. Məsələn, respublikamızda və başqa regionda çoxlu miqdarda Qarabulaq, Qarasu, Qaraçay, Qaragöl hidronimləri mövcuddur. Həmin hidronimlərin tərkibində “qara” sözü rəng deyil, suyun tərkibini bildirir. İçdikcə böyrəyin çətin süzdüyü və mədədə köp əmələ gətirən su *qara su* adlanır. Xalq içərisində “qara su”yun “ağır su” variantı da işlənir” (Qurbanov, 1988, s.51).

Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə qeydə alınan türk toponimləri barədə yuxarıda verilən məlumatlar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir: 1) Toponimlərə qədim lüğətlərə nisbətən sonrakı dövrün lüğətlərində daha çox yer verilmişdir; 2) “Fərhəng-i Rəşidi” və “Bürhan-i Qate” lüğətləri coğrafi terminlərin qeydə alınması baxımından zəngin mənbələrdən hesab oluna bilər; 3) Lüğətlərdə bir sıra toponimlərin həm əvvəlki, həm də bugünkü adları saxlanılmışdır; 4) Türk mənşəli toponimlər fars və digər mənşəli sözlərlə birləşərək hibridlər yaratmışlar; 5) Lüğətlərdə şəhərlərin yerləri dəqiq göstərilərsə də, türklərin məskunlaşdığı ərazilər ümumi Türküstan adı ilə təqdim edilmişdir.

Toponimlər yalnız dilçilik elminin tədqiqat obyektidir. Bu leksik qrup bir çox digər elm sahələri arasında körpü rolunu oynayır. A. Həsənov “Coğrafi adlarda tarixin izləri” məqaləsində yazır: “Yer adları xalqlar və ölkələr arasındakı əlaqələrin əsas vasitələrindən hesab edilən nəqliyyatın, rabitənin düzgün və aramla işlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi kimi, müxtəlif elm sahələri üçün, o cümlədən tarix, dil tarixi, tarixi dialektologiya, etnoqrafiya və xüsusən tarixi coğrafiya üçün də son dərəcə qiymətlidir” (Həsənov, 1956, s. 19). Bu baxımdan, fars mənşələrindəki toponimlərin genişhəcmli tədqiqi xüsusi önəm daşıyır və gələcək tədqiqatlar üçün əsas istiqamətlərdən biri ola bilər.

3.2. Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə türk mənşəli antroponimlər

“Antroponimiya insan adlarının əmələ gəlməsini, inkişafını, aradan çıxma və artma yollarını, təkmilləşməsini, bir sözlə, onların keçmişini və müasir vəziyyətini öyənir” (İsrafilova, Məşədiyev, Cəfərov, 1987, s. 15). Antroponimlərin varlığı təxminən insanın yarıdılışı ilə bir hesablanır. Ən qədim tayfaların özlərinin adları olmuşdur. Tarixi minilliklərlə ölçülən antroponimlərin ən spesifik cəhətlərindən biri də onların daim dəyişməsidir. A. Qurbanov yazır: “Onomastik vahidlərdən antroponim (şəxs adı, фамилия, ləqəb və titül), toponim və hidronimlərin daha çox dəyişib başqa adlarla əvəz olunduğu müşahidə edilir” (Qurbanov, 1988, s. 53). Bu fakt bəzi antroponimlərin mənşəyinin müəyyən edilməsinin mümkün olmaması, eyni antroponimin olduqca müxtəlif formalarda bir çox dillərdə mövcud olması, antroponimlərin bəzi növlərinin ümumi sözə çevrilməsi və ya əvvəlki semantikasından tamamilə uzaqlaşması və bu kimi digər nəticələrə gətirib çıxarmışdır.

Türk mənşəli antroponimlərin izləri bir çox dillərdə müşahidə olunur. Lakin bu izlər ən bariz şəkildə qonşuluqda yerləşən ölkələrin dillərində rastımıza çıxır. Buna, əsasən, köçəri türk tayfalarının

geniş ərazilərə yayılması, türklərin müxtəlif yerlərdə dövlətlər yaratması, tarixi hadisələrin gedişatı kimi amillər səbəb olmuşdur. “Türk mənşəli şəxs adları başqa dillərə müxtəlif səbəblər əsnasında yol tapmış və ayrı-ayrı dillərdə bunların miqdarı da təbii olaraq eyni deyildir. Belə ki, bəzi dillərdə iki-üç türk mənşəli şəxs adları işləndiyi halda, digərində bunların sayı yüzlərlədir” (Qurbanov, 2000, s. 7). Fars dilinə, o cümlədən, ümumən İran dilləri qrupuna məxsus dillərə onlarca türk mənşəli şəxs adı daxil olmuşdur. Bu dil qrupuna daxil olan dillər yalnız türk mənşəli şəxs adlarını deyil, *bibi, nənə, baba, dədə* və aktiv leksikanın bu kimi bir çox nümunələrini də alınma söz kimi dillərinə daxil etmişlər. Türk mənşəli adlar bəzi hallarda reseptor dildə olduğu kimi işlənirlər, lakin fars dilinin fonetik qaydaları və tələbləri həmin antroponimlərin dəyişilərək dilə daxil olması ilə nəticələnmişdir.

Antroponimlər şəxs adı, kişi adı, qadın adı, təxəllüs, ləqəb və digər kiçik yarımqruplara bölünürlər. Türklərin hökmranlığından geriyə qalan ən önəmli və geniş yayılmış elementlər sırasında türk padşahlarının ləqəbləri durmaqdadır. Bu kateqoriyaya daxil olan sözləri yaranma üsuluna və semantikasına görə bir neçə yarımqrupa bölmək mümkündür. Heyvan və quş adları əsasında yaranmış ləqəblər onlardan birini təşkil edir. Heyvan və quş adlarının antroponim kimi işlənməsi halları türk dillərində geniş yayılmış hadisələrdəndir. Öcdadlarımız müsbət insani keyfiyyətləri təcəssüm etdirən heyvanların adlarını öz uşaqlarına, gənclərə vermişlər. Əgər hər hansı bir gənc cəsarət göstərirdisə, ona bir qayda olaraq şir, pələng, şahin, qartalə bərabər *Arslan, Bars, Toqan, Toğrul* və s. adlar verirdi. Eyni zamanda bir çox türk padşahları əzəmət, qüdrət simvolu olan heyvan adlarını özlərinə ləqəb kimi seçmişlər. “Şübhəsiz ki, tərkibindəki müxtəlif heyvan və quşların adlarını bildirən leksemlər olan antroponimlər totemizm və zooletariya dövrünə aid olduğundan türk adları sisteminin ən qədimlərindən hesab edilir. Məlumdur ki, cəmiyyətin müəyyən inkişaf dövründə öz nəslinin genealogiyasını ilahiləşdirilmiş heyvan adları ilə bağlamaq şərəfli sayılmışdır” (Hüseynzadə, 2011, s. 45).

Ad və soyadların yaranmasında heyvan və quş anlayışı ifadə edən sözlərdən istifadə halları başqa sistemli dillərə də siraət etmişdir. “Nüfuzlu yunan və romalıları öz nəsilələrinin Allahların, həmçinin onların belə köməkçilələrinin adları ilə adlanmasına səy göstərirdilər. Avropada Allahların belə zoomorf köməkçiləri cərgəsində ayı, canavar və ağacdələnlə olmuşdur. Hazırda istənilən xalqın şəxs adları sistemində zoomorf mənalı adlara rast gələmək olur” (Hüseynzadə, 2011, s. 45). A. Qurbanov rus dilində Laçinov, Alaşayev, Koduxov, gürcü dilində Aslanidze, Buğazadə kimi sözləri türk mənşəli heyvan və quş anlayışı ifadə edən sözlərdən yaranmış soyadlar sırasında təqdim edir və qeyd edir ki, gürcü antroponimikasında “Buğa” sözünün familiya kimi işlənməsi Dədə Qorqudla səsləşir” (Qurbanov, 2000, s. 26).

Buğra sözü də xüsusi ad kimi işlədilən heyvan adlarındandır. *Buğra* “iki hörgüclü erkək dəvə”yə deyilir. Bir çox qədim türk abidələrində rast gəlinir. M. Kaşğari DLT-də bu sözü “hər heyvanın erkəyi, buğa, erkək dəvə” mənalalarında verib (Kaşğari, 2006, s. 100).

Türk dillərində *buğur*, *buqın*, *boğra*, *bura*, *buura*, *buur*, *buxur* variantlarına da rast gəlinir. E. Sevortyan *buğra* sözünün əsas etibarilə “dəvə” mənasında işləndiyini, lakin eyni zamanda M. Kaşğari-nin lüğətində və yakut dilində “hər növ erkək heyvan, heyvan” mənasını ifadə etdiyini və bu mənanın Osmanlı türk dilinin dialektlərində *şir*, yakut dilində *maral*, *sığır*, *vəhşi qoyun* kimi konkretləşdiyini qeyd edir. Müəllif *buğra* sözünün “buğa” mənasını ən sonda qeyd etmək lazım olduğunu yazır (Türk dillərinin etimoloji lüğəti, 1978, s. 236). Fars lüğətlərində bu sözə həm də “erkək donuz” mənasında rast gəlinir. Bu mənalardan hansının ilkin olması sual doğurur. Çox güman ki, bu mənalara eyni bir mənanın sonradan genişlənməsi nəticəsində yaranmışdır. E. Sevortyan *buğur*-*buğra* və monqol dilindəki *buğura*-nın eyni növlü olduğunu və ilk vaxtlar erkək heyvanlara, xüsusilə iri heyvanlara aid edildiyini bildirmişdir (Yenə orada). E. Murzayev *bukur* sözünün türk dillərindəki *donqar* sözündən gəldiyini yazır (Cəfərsəy, 2010, s. 180).

“Türk dillərində teonim və etnonimlər” əsərində müəllif qeyd edir ki, zoonim mənşəli etnonimlərin müəyyən bir hissəsi dəvə adla-

rı əsasında yaranmışdır. “Onların çoxuna türk dillərində bu gün də təsadüf olunur. Atdan sonra dəvə tərəkəmə etnosların məişətində mühüm rol oynayırdı. Orta əsr mənbələrindən görünür ki, oğuz, türk, xəzər və s. ellər dəvə sürüləri saxlamış, onların özlərinə məxsus dəvə cinsləri olmuşdur” (Cəfərsoy, 2010, s. 178).

Xarəzm padşahı Buğra xanın adı bu heyvanla bağlıdır. “Şəhabüddövlə Harun Buğra xan bin Süleyman İləki Türkünstan xanlarından. 383-384-cü illər arasında vəfat etmişdir. Bu adı daşıyan digər bir türk xanı Harun Buğraxan bin Yusif Həzrət xan İləki olmuşdur. Türkünstanın şərqində hökmranlıq etmişdir. (455?-496)-cı illər arasında yaşamışdır” (Təbrizi, 2013, s. 290). DLT-də xüsusi ad kimi *Buğra* antroponimi barədə yazılır: “Qaraxanilərdə geniş yayılmış xüsusi ad. Buğra Qara xaqan - Qaraxanilər sülaləsinin ilk nümayəndələrindən biri, Kaşğar, Balasaqun və Xotan (1074/1102/3) hökmdarın adı, ona “Qutadğu bilig” poeması həsr olunmuşdur” (DTS, 1969, s. 120).

Farsdilli lüğətlərdə bu sözə *bəğra*, *beğra*, *boğra* oxunuşları ilə rast gəlirik. M. Moin bu sözün türk dilində بوغرا (*buğra*) şəklində işləndiyini qeyd edir (Moin, 2009, s. 552). Lüğətlərin əksəriyyətində *buğra* sözündən həm də bir yemək adı kimi bəhs olunur:

بغرا - ... نام آشی است مشهور و چون واضع آن آش بغرا خان پادشاه خوارزم بوده موسوم بنام او ساخته بغرا خانی میگفتند و اکنون خانیرا انداخته اند بغرا می خوانند (Təbrizi, 2013, s. 290).

(*Məşhur yemək növüdür, yeməyin yaradıcısı Xarəzm padşahı Buğra xan olduğundan, qeyd olunan yemək onun adı ilə adlandırılıb və boğraxani deyilir, hazırda “xan”ı atıb Boğra deyirlər*).

Digər farsdilli lüğətlərdə də Boğra xan bu yeməyin yaradıcısı kimi təqdim olunur. Həsən Əli Əsir “Ənənəvi türk mətbəxi və Lamii Çələbinin “Fərhad və Şirin” məsnəvisində bəhs etdiyi yeməklər və içkilər” məqaləsində buğra adlı yeməyin Türkünstan xanlarından Buğra xanın icad etdiyi və ya çox sevdiyi “Əcəm yahnisi” (ət, tərəvəz və kartofun ətin suyunda bişirildiyi yemək- G. O) olduğunu bildirir. “Fars lüğətlərində bu yeməyin buğda unu xəmirindən hazırlandığı qeyd olunur. Ziya Şükunun “Farsca-türkcə” lüğətində buğranın xəmir kündəsi, kök, ağ turp suyu ilə bişirildiyi yazılmışdır” (Esir, 2006, s. 126).

Buğra sözü vasitəsilə *Buğracuq*, *Buğarteqin*, *Buğraxan*, *Xara Buğra*, *Buğra xaqan* kimi antroponimlər yaranmışdır (Hüseynzadə, 2011, s. 67-68).

Padşahların ləqəb kimi seçdiyi zoonimlərdən biri də *Sunqur* sözüdür. V. Aslanov yazır: “Qədim türklər, o cümlədən azərbaycanlılar, çox tez-tez böyüklərə adlar verirdilər və bunlar arasında heyvan adları da üstünlük təşkil edirdi. Bugünədək kəndlərdə yaşayan bu ənənə irandilli xalqlara yaddır” (Aslanov, 2012, s. 43). XIII əsrə qədər ərəb və fars mənbələrində *Arslan*, *Toqan*, *Toğrul*, *Buğra*, *Bars*, *Sunqur* və s. kimi adlara rast gəlirik. Bu, IX-XIII əsrlərdə Azərbaycanın mövcud ərazi bölgüsü və ona bitişik ərazilərlə bağlı yaranmışdır.

Şahin növlərindən olan sunqur VI əsrdə həm də Fars Atabəylərinin xanədan böyüyünə verilmiş ad idi. Bundan başqa, Toğan şahın Ağ Sunqur və Qara Sunqur adlı iki qulamı olduğu qeyd olunur. Ağ Sunqur və Qara Sunqur tarixdə iz qoymuş və yüksək dövlət vəzifələrinə yüksəlmişlər. Z. Bünyadov Əl-Hüseyniyə istinadən Qara Sunqur barədə yazır: “Atabəy Qara Sunqurun avtoriteti İraq sultanları arasında böyük idi və vəzir Əl-Həzin atabəyin gücünü bildiyi üçün Sultan Məsuda deyir: “Qara Sunqurun varlığı sultana öz gücünü və nüfuzunu göstərmək imkanı verməyəcək. Həqiqətən böyük orduya sahib olan atabəy Qara Sunqur sultan üçün təhlükə törədir” (Bünyadov, 1978, s. 35). Ağ Sunqur Əl - Əhmədili qüdrətli hakimlərdən olmuş və 1117-ci ildə Mağarada Ağsunqurilər sülaləsinin əsasını qoymuşdur və 1227-ci ilə qədər bu sülaləyə hökmranlıq etmişdir. “İraq Səlcuq sultanı II Mahmudun sarayında böyük nüfuzla malik olan Ağsunqur sultanın oğlanları Davudun və Məsudun atabəyi olmuşdur”*.

Ağ Sunqur və Qara Sunqur antroponimlərindəki *ağ* və *qara* sözləri rəng mənasındadır, lakin antroponimlərlə işləndikdə böyük, qorxmaz, igid, məğrur və bu kimi digər cəhətləri ifadə edir. Bu söz qədim türk dilində mövcud olsa da, sonradan arxaikləşmişdir. Bundan sonra həmin sözün fonetik tərkibində deformasiya müşahidə

*Bax: Çingizoğlu, 2013.

olunur, *s* samiti *ş* ilə, *u* isə *o* və ya *a* ilə əvəz olunur. B. Ögel bu sözün əslinin *sonkur* olduğunu, Abbasilərdən sonra ərəbdilli mənblərdə *şunqar* və *şunkar* şəkillərinə düşdüyünü qeyd edir (Ögel, 1978, s. 246). Fars dilində isə həm *sonqor*, həm *sunqur*, həm də *şunğar/şunqar* variantları mövcuddur. Bu quşun adını daşıyan tayfanın Azərbaycan ərazisində yaşadığı da qeyd olunur. “Bu tayfanın adı Qaradağ rayonundakı Şonqar qəsəbəsinin və indiki Qəbələ ərazisindəki Şonqar bulağının adında əks olunmuşdur” (Paşayev, 2013, s. 15). Qobustan ərazisində də Şonqar adlı dağ mövcuddur. Sunqur sözü vasitəsilə yaranan antroponimlərə Bay sunqur da nümunə ola bilər.

Lügətlərdə yirtici quş növlərindən olub padşahlar tərəfindən ləqəb kimi seçilən digər sözlərə də rast gəlinir. Belə sözlərdən biri *toğrul* sözüdür. “Lügət-i fors”da yazılır:

(Tusi, 2010, s. 333) طغرل - نام مرغیست شکاری

(*Toğrul – ov quşunun adıdır*).

Bu quşun toğan cinsindən olduğu qeyd olunur. *Toğan* və *toğrul/rol* sözlərinin eyni kökdən gəldiyini güman etmək olar. Toğan quşu son dərəcə iti caynaqları ilə seçilir. Bu söz həm də Səlcuq padşahlarından birinin – Rükəddin Əbu Talib Toğrul bəyin (456-429), Səlcuqilər sülaləsinin banisinin adını bildirir və “Fars dilində Azərbaycan sözləri” kitabında toğrula Səfəvilər dövründən əvvəl, əsas etibarilə, insan adlarında təsadüf edildiyi qeyd olunur (Zərinəzadə, 1962, s. 331).

“Fərhəng-i Rəşidi”də bu sözün türk mənşəli olması barədə yazılır: “Mirzənin nüsxəsində deyilir ki, bu, türk sözüdür və Mövlana Sururi deyir ki, türklərdən soruşuldu və dedilər ki, türk mənşəlidir. Belə görünür ki, Moğol türkcəsindədir” (Əttətəvi, 1958, s. 877).

Toğrul sözü vasitəsilə *Toğrulteqin*, *Toğrulbek*, *Toğrul Bozan*, *Toğrulxan*, *Toğrul Qaraxan*, *Toğrul Yinal* kimi antroponimlər yaranmışdır*.

Ümumiyyətlə, qüdrət, güc simvolu sayılan heyvanlardan seçilmiş ləqəblərdən sonra, *xan*, *xaqan*, *bəy*, *teqin* və bu kimi şərəfli titulların işlənməsi həmin titulların köklü-soylu, əsil-nəcəbətli şəxslərə verilməsi ilə bağlıdır.

*Bax: Hüseynzadə, 2011, s. 68.

Xan sözünə tədqiq etdiyimiz bütün lüğətlərdə rast gəlirik. “Türküstanda şah və əmirələrə verilən titul” kimi izah olunur. “Bürhan-i Qate”də Rum padşahlarına *qeysər*, Çin padşahlarına *fəğfur* deyildiyi yazılır (Təbrizi, 2013, s. 707). *Xan* sözü türk dillərindən həm fars, həm ərəb dilinə keçmişdir.

Xan sözü sonradan şəxs adı kimi işlənmiş, eyni zamanda yeni şəxs adlarının yaranmasında aktiv iştirak etmişdir. *Xan* sözü müxtəlif şəkilçilərlə (*Xan+lar*), eyni zamanda sözlərlə (*Ağa+xan*, *Ata+xan*, *Xan+əli*, *Xan+baba* və s.) birləşərək şəxs adları, bəzi məkan anlayışı ifadə edən sözlər vasitəsilə isə toponimlər yaratmışdır: *Xankəndi*, *Xanbulaq* və s. Belə antroponimlərə qazax (*Suluxan*), tatar (*Xantemir*), fars (*Xanbaba*, *Xanəli*) və başqa dillərdə də rast gəlinir. Fars dilində həm də *Xanbebin* (Gülüstan ostanında şəhər) kimi digər toponimlər mövcuddur. Fars mətnlərində Pekin şəhərinin adı Moğol istilasından sonra *Xanbaleq* kimi verilmişdir (Bax: Qulamhüseyn, 2010, s. 389). “Bu ləqəb vasitəsilə erməni dilində bəzi soyadlar da yaranmışdır: Cigərxanyan, Əlixanyan, İsxanyan və s.” (Qurbanov, 2000, s. 27).

Xan titulu türk padşahlarından sonra digər ərəzilərə də geniş yayılaraq işlədilməyə başlandı. Fars dilində *xan* türk titulunun işlənmə istiqaməti bir qədər fərqli inkişaf etmişdir. Belə ki, ilk vaxtlar qüdrət sahiblərinə aid edilən bu söz sonradan hörmət mənasında adi insanlara da aid edildi.

Farsdilli lüğətlərdə خان (*xan*) sözü ilə yanaşı ترخان (*tərخان*), قان (*qaan*) kimi titullara da rast gəlinir. *Xan*, *xaqan*, *qaan* sözlərinin bir-biri ilə əlaqəsi və etimologiyası maraqlıdır və qaranlıq məqamlardandır. Bu sözləri türk dillərinə, monqol dilinə aid edənlər, o cümlədən çin dilinə məxsus olduğunu bildirenlər vardır. C. Klauson *xaqan* sözünün çin dilindən çox qədim vaxtlarda türk dilinə keçdiyini, türk, uyğur mətnlərində transkripsiyada *kağan* olaraq verildiyini, bu sözün dəqiq variantının *xağan* olduğunu bildirir və bu söz barədə yazır: “Xağan tayfanı və xalqı idarə edən müstəqil rəhbərdir. İlk dəfə qeydə alınan formanı dərhal fərqləndirmək olurdu: juan-juan və tuhuyunların hakiminin titulu idi. Təxminən bizim eranın 400-cü ilində qeydə alınmışdır. Lakin Pulleybank belə hesab edir ki,

Hsiung-nunun titulu olan hu-yu (qədim çin dilində $\gamma w a x - \gamma w \bar{a} y$) e.ə. I əsrin sonlarında baş verən hadisələrlə bağlı qeydə alınmışdır və eyni sözün erkən çin tərcüməsidir” (Klauson, 1972, s. 611). Qeyd edək ki, tuhuyun, juan-juan və sienbi tayfaları qədim monqol tayfalarıdır. Beləliklə, Pulleybank bu sözü monqol mənşəli, C. Klauson isə çin dilinə məxsus söz olaraq qəbul edir. Xağanla xa:n arasındakı münasibət qaranlıqdır, bunlar şübhəsiz sinonimdir. Bu sözlər türk dilində morfoloji cəhətdən əlaqəli ola bilməzlər, lakin türk dilinə gəlib çıxdıqları dillərdə ola bilsin ki, alternativ formalar vardır (Klauson, 1972, s. 611). *Xağan* sözünün sonradan *xaqan* şəklində işlədilməsi onun ərəbləşməsi ilə bağlıdır.

Qa:an (قائان) forması isə bəzi müəlliflər tərəfindən həmin sözün fars variantı hesab olunur, lakin M. Moin “Fərhəng-i farsı”da bu sözün monqol sözü olduğunu bildirir, hətta “xaqanın mal-mülkünü təhvil alan şəxs” mənasında işlədilən قانچی / قانچی (qa:anci / qa:ançi) sözünü monqol-türk hibridi hesab edir (Moin, 2009, s. 2600). Ümumiyyətlə, قان sözü “şahlarşahı, şahənşah, böyük padşah” mənasına gəlməkdədir.

C. Dörfer qaan sözünün monqol mənşəli *qahan* sözündən gəldiyini və Çində “böyük xan” mənasında işləndiyini bildirir. Müəllif bu sözün xan və xaqan sözləri ilə bağlı olduğu üçün birgə tədqiq olduğunu yazır (Dörfer, 1963, s. 379).

Monqol dilində erkən alınmalardan olan *xağan* sözü *kağan-ka'an* şəklində sonuncu formada yenidən çağatay dilinə daxil olmuşdur. İ. Qasımov qeyd edir ki, *kağan* sözü həm türk ordusunun ali baş komandanı, həm də dövlətin böyük bir qurumunun başçısı vəzifəsini bildirirdi. Müəllif bildirir ki, Kül Tikin, Tonyukuk və Bilgə xaqan kitabələrində türk hökmdarları *kağan*, qırğız hökmdarı isə *kan* adlandırılır. Ona görə də güman etmək olar ki, ayrı-ayrı türk tayfa başçıları *kan*, bir neçə tayfa birləşmələrinin ümumi başçısı isə *kağan* adı ilə təqdim olunur (*kağan* – xanlar xanı, bir neçə xanın xanı mənasında) (Qasımov, 2001, s. 32). Həm səslənməsinə, həm də ifadə etdiyi mənanın yaxınlığına görə bu sözlərin eyni kökdən yarılandığını ehtimal etmək mümkündür.

Farsdilli lüğətlərdə ترخان (*tərxan*) sözünə aid bir çox qeydlərə rast gəlinir. M. Moin bu sözü mürəkkəb söz hesab edir və *tər+خان* tərkib hissələrindən əmələ gələn türk-monqol hibridi olduğunu qeyd edir, lakin tərkib hissələrini izah etmir (Moin, 2009, s. 1065). Fars dilində öz fonetik şəklini qoruyan *tərxan* sözü digər bəzi dillərdə dəyişilərək (məsələn, gürcü: tarxan) işlədilir. Bu sözün həm də ərəbləşmiş طرخان (*tərxan*) yazılışına rast gəlirik. C. Dörfer *tərxan* sözünü qədim türk dilinə aid edir və bu sözün ilk vaxtlar fəxri ad mənasını ifadə etdiyini, daha sonra isə ümumi olaraq “vergidən azad” demək olduğunu qeyd edir. Müəllif həm də bu sözün hər iki cinsdən olan şəxslərə aid edildiyini yazır (Dörfer, 1965, s. 460).

“Lüğət-i fors”da (XI əsr) *tərxan* sözü “Türküstan padşahı olub” izahı ilə verilmişdir (Tusi, 2010, s. 399). “Fərhəng-i Rəşidi”də də “padşahların öhdəlik verdiyi və hər hansı səhv, günah işlədikdə töhmət, cəza vermədiyi şəxs” mənasına gəldiyi yazılır (Əttətəvi, 1958, s. 419). “Bürhan-i Qate”də də eyni izaha rast gəlirik (Təbrizi, 2013, s. 482-483). “Sihah ul-fors”da bu söz qeydə alınmayıb. Müasir lüğətlərdən “Fərhəng-i farsı”də *tərxan* sözü belə izah edilmişdir: “Türk və monqol şahzadəsi, irsən keçən bir çox üstünlüklərə sahib olurdular, o cümlədən vergidən azad idilər, istədikləri vaxt sultanın yanına getmə icazələri vardı. Bəzi ruhanilər bu məqama yüksəlirdilər” (Moin, 2009, s. 1065). Lüğətdə həm də ترخانی (*tərxani*) sözünə “türk-monqol + fars” hibridi qeydi ilə rast gəlinir.

C. Klauson *tərxan* sözünü alınma söz hesab edir. Müəllif Pulleyblankın fikrinə əsaslanaraq iddia edir ki, bu söz qədim çin dilində özlərinin ali rəhbərlərinə verdikləri tituldan yaranmışdır (shanyu, qədim çin dilində darxan üçün dan-ğvağ). O, *tarxat* sözünün tarxanın cəm şəklini olduğunu bildirir və qeyd edir ki, bu söz monqol dilindən alınmadır. “Türk dilində bu söz kral ailəsinə xas yüksək titul bildirmirdi artıq, lakin hələ də yüksək titul idi, çox güman ki, idari məsuliyyətləri ifadə edirdi. Bu mənada o, türk dilində XI əsrdən sonra iz qoya bilməzdi və monqol dilində darxan şəklində alınma sözə çevrildi, “adi vergilərdən azad olan insan” və daha sonra “sənətkar, peşəkar” mənaları daşımağa başladı (Klauson, 1972, s. 539-

540). Qeyd edək ki, bəzi müəlliflər *-t* cəm affiksinin türk dilinə yad olduğunu bildirlər, lakin C. Dörfer belə hesab edir ki, monqol dilinə zəngin mədəni leksika vermiş qədim türk dili üçün belə alınma mümkün deyil. Onun fikrincə, hətta monqol hakimiyyəti dövründə türk dillərinə olduqca çoxlu monqol alınmaları keçən vaxtda bu dildən cəmi bir affiks alınmışdır: *-gul*. Bundan başqa, qədim türk dilində bu affiksli sözləri monqol sözləri kimi eyniləşdirən hal kriteriyaları mövcud deyildi (Qorxmaz, 1987, s. 74-75). Z. Qorxmaz bu məsələyə münasibətdə ortaya belə bir sualın çıxdığını bildirir: “Bəs nə üçün bu şəkilçi türk dillərində istifadədən çıxıb, lakin monqol dilində belə geniş işlədilir? Bunu Orxon türklərinin dilində məhdud səviyyədə tətbiq edilən *-lar*, *-lər* affiksinin, uyğur dönəmindən etibarən geniş yayılmasının təbii nəticəsi kimi qəbul etmək olarmı? Müəllif bu suala cavab olaraq ətraflı izah verir: “Bu cəmlik affiksləri türk dilində getdikcə az işlənir, beləliklə də cəmlik bildirən çoxsaylı şəkilçilərin funksiyaları arasında fərqi görmək mümkün olur. Əsas səbəb odur ki, X əsrdən sonra türk dilində bu affikslərin funksiya və kateqoriyaları dəyişmişdir. *-t*, *-n*, *-ş*, *-z* cəmlik affikslərində olduğu kimi, onlar sözə birləşdikdə yalnız cəmlik göstəricisi olmur, həm də birləşdikləri sözlə qovuşurlar. Nəticədə, bu affikslərin qədim türk dilində cəm halının funksiyasının olmamasına gətirib çıxardı” (Qorxmaz, 1987, s. 74-75). Müəllif həm də belə bir ehtimal irəli sürür ki, məsələn, ola bilsin ki, quş qanadlarının biri *-kana* adlanmış, sonradan iki qanad – *kanat* sözü ilə ifadə olundu və vaxt keçdikcə *kanat* cəmlik mənasını itirdi. Eyni ehtimalı bir damcı süd *sün*, ümumiyyətlə süd mənasında isə *süt* üçün də qeyd etmək olar (Qorxmaz, 1987, s. 75). M. Kaşğari XI əsrdə tərtib etdiyi lüğətində tərxa-nın İslamdan əvvəl “bəy” mənasında verilən ad olduğunu göstərir (Kaşğari, 2006, s. 436). Ensiklopedik lüğətdə isə bu sözün ilk dəfə tarixi mənbələrdə VI əsrdə işləndiyi göstərilir (Tanrıverdiyev, 1996, s. 42). Fikrimizcə, bu fakt həmin sözün etimologiyası barədə fikir söyləmək üçün əsas ola bilməz. Titul, ləqəb bildirən sözlər həm mənsub olduqları dillərdə, həm də keçdikləri digər dillərdə semantik dəyişikliyə uğraya bilərlər. Məsələn, fars dilində *xan* titulu şəxs ad-

larından sonra محمد خان، احمد خان (Əhməd xan, Məhəmməd xan) və s. şəklində işlənərək ehtiram ifadə edirdi. M. Moin həm də qeyd edir ki, bu söz yaxın qohumlara hörmət mənasında xitabən deyilirdi, məsələn: خان دایی، خان عمو (xan dayı, xan əmi) (Moin, 2009, s. 1393).

H. Zərinəzadə isə “Qamus-e türki”yə əsaslanaraq bildirir ki, ترخان (*tər-xan*) sözünün əslinin تورخان (*tur-xan*) olduğuna görə, bu sözün *tur-xanı* - *türk xanı* sözündən əmələ gəldiyi ehtimal edilir və fars ədəbiyyatında *tur* sözü ilə *türk* sözü sinonim kimi işlənir. Müəllif sonda yazır ki, Cənubi Azərbaycanda işlədilən *tər-xan* (sərbəst), *tər-xan gəzmək* (sərbəst dolaşmaq, məsuliyyətsiz yaşamaq) sözlərinin də bu sözdən yarandığı ehtimal olunur (Zərinəzadə, 1962, s. 210-211).

H. Zərinəzadənin izahı digər tədqiq olunan mənbələrin heç birində öz təsdiqini tapmır. Ən qədim türk abidələrində bu söz *terkən* (Bax: DTS, 1969, s. 554) şəklindədir. Sonradan dəyişilərək bəzi dillərdə *tarkan* formasına düşmüşdür. Turkan, Türkan (Osmanlı türk-cəsində) və Turxan (Azərbaycan dilində) variantları hal-hazırda şəxs adı kimi işlədilir. Müəllifin Cənubi Azərbaycanda işlədildiyini qeyd etdiyi mənə “ərköyün” şəklində Sabirabad rayonunda işlədilir və bu mənalar ilə bağlı T. Hacıyev qeyd edir ki, “ərköyün, sərbəst, lovğa” mənaları qədim rütbə məfhumunun sözdə daşlaşmasıdır (Tanrıverdiyev, 1996, s. 43). M. Təkləli M. Fasmerə istinadən bu sözün bu mənada rus dilində də işləndiyini qeyd edir və yazır ki, *tarxan* sözü tarixi mənasından fərqli olaraq rus dilində “kəndlərdən meyvə, kətan, yun, dəri alıb tedarük edən adam” mənasında da işlənir. “Rus bədii materiallarında da bu sözün bu mənada eləcə də “sərbəst, özbaşına adam” mənasında saxlandığını təsdiq edən faktlar vardır” (Təkləli, 2006, s. 47).

Q. Qeybullayev *tər-xan* sözünün Babəkin sərkərdələrindən birinin adı olduğunu və türk mənşəli olduğunun sübuta ehtiyac olmadığını bildirir (Qeybullayev, 1994, s. 215). Z. Bünyadov ərəb müəllifi Ət-Təbəriyə istinad edərək yazır ki, 836-cı ilin qışında Xürrəmilər sərkərdələrindən birini-məğrur türk Tarxanı itirdilər (Tanrıverdiyev, 1996, s. 43). Beləliklə, abidələrdə imtiyazlı savaşı rəhbəri mə-

üçün hər hansı ciddi bir səbəbin olmadığını bildirir və bu mənanın xatun sözünün ilkin mənası olduğunu qeyd edir (Klauson, 1972, s. 602-603). Lakin əksər müəlliflər *xatun* sözünün qədim *qatın* sözündən yarandığını qeyd edirlər. Qeyd edək ki, DLT-də də bu sözə قاتون (*katun*) şəklində rast gəlinir (Kaşğarlı, 2006, s. 281). KDQ-da bu söz titul kimi (Burla xatun) işlənməkdədir. Bundan başqa, Xatın-bulaq, Xatınbəyli adları işlənmişdir (Eyvazova, 1995, s. 143).

خاتون (*xatun*) sözünün şərhı “Fərhang-i zəfanquya və cahanpu-ya” lüğətində lüğət bəndlərinin izah üsulları kateqoriyasına daxil olan təsviri izah üsulu ilə verilmişdir:

خاتون - عروس خوب و نازک (Dankof, 1987, s. 20)

(*Xatun - gözəl və incə gəlin*).

Fars dilində خاتون (*xatun*) sözü vasitəsilə bir çox birləşmələr yaranmışdır. “Fərhang-i Rəşidi” lüğətində خاتون جهان (*xatun-e cəhan*), خاتون یغما (*xatun-e yəğma*), خاتون خم (*xatun-e xom*), خاتون خاتون (*xatun-e xatun*), خاتون فلك (*xatun-e fəlak*), خاتون شبستان فلك (*xatun-e şəbestan-e fəlak*), خاتون عرب (*xatun-e ərəb*), خاتون عنب (*xatun-e enəb*), خاتون کائنات (*xatun-e kaenat*) birləşmələrinə rast gəlik (Əttətəvi, 1958, s. 565, 567). Qeyd olunan birləşmələr metafora olub “günəş” (خاتون شبستان فلك), (خاتون عنب, خاتون خم) “şərab”, (خاتون فلك, خاتون جهان, خاتون یغما) mənalarında işlədilir, خاتون عرب (*xatun-e ərəb*) və خاتون کائنات (*xatun-e kaenat*) isə Həzrəti Fatiməni ifadə edən metaforalardır. “Fərhang-i Cahangiri” lüğətində həm də “günəşdən başqa planetlər” mənasında خاتون رديف (*şəş xatun-e rədif*) “sıra ilə düzölmüş 6 xanım” birləşməsinə rast gəlinir (Şirazi, 1996, s. 451). دو خاتون و دو خاتون بینش (*do xatun və do xatun-e bineş*) (hərfi: iki xanım və gözün iki xanımı) birləşməsi isə “ay və günəş” və ikinci mənada isə “gözün iki bəbəyi” mənalarını ifadə edən metaforadır (Şirazi, 1996, s. 298-299; 451). Bütün bu nümunələr *xatun* sözünün fars dilinə uyğunlaşdığına və geniş işləklik qazandığını göstəricisidir.

“Müasir Azərbaycan dili dialektlərində *xatın* sözü “qayınxatın” (Cənubi Azərbaycanda “qayın arvadı” mənasında işlənir), “*xatun sovsusu*” (Təbrizdə göyərtili növü olan “təzə kəvər” mənasında işlənir və başqa mürəkkəb sözlərin tərkibində, eləcə də qadın adları

na əlavə kimi (Zeynəbxatun və s.) artırılaraq işlənəkdədir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 287). B. Əhmədov bu sözün həm də dialektlərimizdə “qadın, arvad, adam” mənasında *xatın-şı* kimi işləndiyini qeyd edir (Tanrıveriyev, 1996, s. 68).

Xatun sözü qadın adı kimi bu gün dilimizdə işlənir, onun vasitəsilə həm də bir çox şəxs adları (Ayşəxatun, Leylaxatun), toponimlər (Xatınbulaq- Füzuli, Xatınlı, Xatınçay – Tovuz) yaranmışdır. *Xanım-xatın* birləşməsinin tərkibində də daşlaşmış şəkildə qalmışdır.

Müasir fars dilində *xatun* sözünün işlənmə dairəsi olduqca daralmışdır. Bəzi adların ikinci komponenti kimi (Məryəm xatun) istifadə olunur. Hörmətli, ad-san qazanmış xanımlara xitabən istifadə olunur. Bəzi hallada nənəyə *xatun* deyə müraciət olunur. Bundan başqa Tehranın Şəhriyar ərazisində Xatunlər (خاتونلر) adlı kənd vardır (Pənahiyan, 1948, s. 15).

Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə türk mənşəli antroponimlər barədə yuxarıda deyilənləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək mümkündür: 1. Antroponimlər hər bir xalqın tarixindən xəbər verir. Hər hansı bir insanın milliyyəti, adət-ənənələri, mədəniyyəti barədə ilk informasiyanı onun adı verir; 2. Türk mənşəli antroponimlərin izləri bir çox dillərdə, xüsusilə qonşu xalqların dillərində mövcuddur və onların dillərdəki sayı eyni deyildir; 3. Fars dilinə çoxsaylı türk mənşəli titullar keçmişdir; 4. Heyvan və quş adlarının padşahlar, yüksək titullu şəxslər tərəfindən ləqəb kimi seçilməsi türk antroponimiyasına məxsus cəhətdir və belə ləqəblər fars dilinə də keçmişdir.

3.3. Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə türk mənşəli zoonim və fitonimlər

Zoonim və fitonimlər onomastik leksikanın ən zəngin qatlarındandır. Zoonimlər heyvan və quş adlarını, fitonimlər isə bitki və ağac adlarını bildirirlər. Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə bir çox türk mənşəli quş və heyvan adları, o cümlədən heyvandarlıqla bağlı leksika qeydə alınmışdır. “Heyvandarlıq əzəldən türk toplumlarının əsas təsərrüfat sahələrindən biri olmuşdur. Türk tayfalarının həyat və məişətinin mühüm hissəsi təsərrüfatın bu sahəsi ilə əlaqədar olmuşdur. Köçəri həyat sürən türklər müxtəlif heyvanları ovlayaraq əhlilləşdirmiş, onları ev şəraitinə uyğunlaşdırmış, südündən, ətinədən, yunundan və s. istifadə etmişlər. Bu sahə ilə bağlı leksikanın tarixi də qədimdir” (Kazımov, 2014, s. 96). Türklərlə qonşuluqda yaşayan xalqların leksikasında türklərin qədim heyvandarlıq, əkinçilik ənənələrinin izləri qalmaqdadır.

Zoonim və fitonimlərə ən qədim lüğətlərdən olan “Lüğət-i fors”da da rast gəlinir. V. Kapranov lüğətdə yer almış 29 fitonim və 31 zoonimin adını qeyd edir. Bu nümunələri müqayisə edən V. Kapranov belə nəticəyə gəlir ki, lüğətdə flora və faunaya aid sözlər, əsasən, ümumi sözlərlə, təsviri üsulla izah olunmuşdur. Faunaya aid leksikanın yarısını təşkil edən quş adları nisbətən daha geniş izah edilsə də, konkret hansı quş növündən danışıldığını müəyyən etmək olmur, həmin sözlərin nadir hallarda sinonimləri verilir (Bax: Kapranov, 1964, s. 62-72). Bütün bu çatışmazlıqlara rəğmən “Lüğət-i fors” ən qədim sözlərin inkişaf tarixini izləmək baxımından dəyərli mənbədir. Lüğətdə qeydə alınan quş adlarından biri türk mənşəli چال (çal) sözüdür:

چال - مرغی باشد چند زاغی و گوشتش چون گوشت بط باشد (Tusi, 2010, s. 318)
(Çal- alaqarğadan bir neçə dəfə böyük və əti ördək əti kimi olan quş).

V. Kapranovun qeyd etdiyi kimi, yuxarıdakı izahdan چال (çal) sözünün hansı quş adını ifadə etdiyini dəqiq müəyyənləşdirmək ol-

mur, müəllifin apardığı müqayisədən yalnız sözü gedən quşun cüsbə böyük olduğu bəlli olur.

Çal sözü lüğətlərdə, ümumən, “iki rəngli, iki rəngdə saç” mənasında göstərilib. Müasir Azərbaycan dilində *çal* sözü “başqa rənglə qarışıq boz rəng, açıq boz və ya tünd boz” (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, s. 438) mənasındadır və bu məna ilə əlaqəli “ağarmağa başlamış, dən düşmüş” ikinci mənası vardır. DTS-də bu sözün mənası belə izah olunur: “boza çalan ağ, kül-ağ” (Radlov, 1893, s. 137).

“Lüğət-i fors”da *çal* sözünə verilən izaha sonrakı dövrlərə aid digər farsdilli mənbələrdə daha konkretləşdirilmiş şəkildə rast gəlik. “Bürhan-i Qate” lüğətində bu sözün iki növ quş adına verildiyi yazılmışdır: “böyük və kiçik quş”. “Böyük quş qaz boydadır, ona *xərçal* deyilir və kiçiyi qarğa boydadır, ona isə *çal* deyilir və türkcə *qaşqaldaq* adlanır” (Təbrizi, 2013, s. 613-614). خرچال (*xərçal*) çal sözü vasitəsilə yaranmış hibriddir: خر (*xər*) eşşək + چال (*çal*).

Qaşqaldaq qararəngli quşdur. Bu quşun dimdiyi və dimdiyindən yuxarı hissəsi ağ, ayaqları isə ağ-qara rəngdə olur. Beləliklə, bu quş adının fars dilində *çal* adlandırılmasının bu sözün həmin ilkin mənası (iki rəngli) ilə bağlı olduğu məlum olur.

H. Zərinəzadə “sağ əli ilə sol ayağı ağ olan at” mənasında fars dilində چل (*çel*) sözünün işləndiyini bildirmişdir. Müəllif qeyd edir ki, Azərbaycan dilində ümumiyyətlə “ala-bula” mənasını daşıyan bu söz fars dilində konkretləşmişdir ki, bu da alınma sözlərin çoxunda təsadüf edilən və ümumi dilçilikdə qeyd olunmuş hadisələrdəndir (Zərinəzadə, 1962, s. 285). Yəni Azərbaycan dilində ümumiyyətlə “ala-bula” mənası daşıyan *çel* sözü fars dilində iki rəngli heyvan, məsələn, quş, at növünə aid edilmişdir. Görünür, çal sözünün “iki rəngdən ibarət” mənasından irəli gələrək saçında iki rəng olan ata da “çal, çal at” adı verilmişdir. Bu iki rəng lüğətlərdə “ağ və qırmızı” olaraq göstərilmişdir:

چال-....واسب که مویش سرخ و سفید در هم باشد ... (Əttətəvi, 1958, s. 483)
(*Və saçı həm qırmızı, həm ağ olan at*).

Çal sözünün həm də dəvə balasına aid edildiyi barədə məlumat mövcuddur*. “Səhra, boş çöl” mənasında fars dilində چول (*çul*) türk alınması mövcud olmuşdur. Çal / çel / çul oxunuşu ilə mövcud bu sözlərin “boz” mənalı eyni kökdən yaranaraq sonradan mənə genişlənməsi və ya daralması ilə müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etdiyini ehtimal etmək olar.

سنقر - سنقر که بدان شکار میکنند و این ترکیبست (Əttətəvi, 1958, s. 884)
(*Sonqor – ov zamanı istifadə olunan “sonqar” və bu, türk mənşəlidir.*)

Sonqor və sonqardan başqa bu sözün شنقر (*şonqar*) və شنقرار (*şonğar*) yazılış formaları və tələffüzü də məlumdur. S→ş ənənəvi səs keçidi bu sözdə də müşahidə olunur. Bu barədə C. Klausonun lüğətində daha ətraflı oxuyuruq: “Bu sözün uyğur dilindən gəldiyi qeyd olunur. Uyğur dilində *sıñkur* və *sıñkor* şəklindədir. Sonradan müəyyən səs dəyişikliyinə uğramış şəkildə monqol dilinə keçmişdir: sı → şı, şıñkor (və ya şıñğor). Xak dilində həmin söz assimilyasiyaya uğramış və *sıñkur* formasına düşmüşdür və bu forma hələ də şimal-qərbi Osmanlıcada mövcuddur. Monqol dilində oxşar proses nəticəsində o *şonqor* formasına düşdü. Həmin monqol forması daha sonra *şonkar/şonksar* alınma söz formasına düşmüşdür və hələ də şimal-şərq dil qruplarında mövcuddur: *şonkar / şonkar / şonğar*; şimal-mərkəzi qırğız dilində: cənub-şərqi göytürk dilində *şumkar*, qazax dilində *sunkar* (hibrid söz); şimal-mərkəzi özbək – *şonkor*, şimal-qərbi qarqalpaq: *şonkar*; şimal-qərbi Azərbaycan: *şonğar*, türk-mən: *şonkar*” (Klauson, 1972, s. 838).

Lüğətlərdə (Bürhan-i Qate, Fərhəng-i Rəşidi) sunqurun ov quşu, şahin növlərindən biri olduğu yazılır. Müəlliflər bu şahin növünün çox iti, sürətli və digər şahin növlərindən daha güclü olduğunu qeyd edirlər. *Sunqur* quşununun xarici görünüşü M. Moin tərəfindən daha dəqiq təsvir olunmuşdur: “Soyuq məntəqələrdə yaşayan çox gözəl və yaxşı görünüşə malik və öz yuvasını keçilməsi mümkün olmayan daş, yüksək qaya aralarında quran quş növüdür. Dişi növü 3-4 yumurta qoyur və erkək və dişi növbə ilə onun üstünə ya-

*Bax: Moin, 2009, s. 1268.

tırlar. Qaragözlü şahin növlərindəndir və digər şahin növlərindən daha iri və güclüdürlər. Ov zamanı çox sürətli və qıvracdırlar” (Moin, 2009, s. 1930-1931). Sunqur quşunun qeyd olunan müsbət keyfiyyətləri səbəbilə bu ad hakimlər (Atabəy Sonqur), şahzadələr tərəfindən ləqəb kimi seçilmişdir.

Müasir fars dilində şahin sözünün qarşılığı باز (*baz*) sözüdür. Şahin quşunun bir çox növləri olduğu üçün hər biri fars dilində müəyyən adla adlandırılmışdır: باز سفیدپر (*baz-e sefidpər*), قزلقوش (*qezel-quş*), باز خشین (*baz-e xeşin*) (arxası tünd, qara, gözləri qırmızı rəngdə olan şahin növüdür) باز سفیدپر (*baz-e sefidpər*) isə türk mənşəli qızılquş (قزلقوش) sözünün sinonimi kimi işlənir və hər iki söz daha çox metafora kimi işlənərək, ədəbi əsərlərdə “parlaq günəş” mənasını ifadə edirlər. *Sunqur* və ya *sonqor* şahin növü kimi müasir farsdilli lüğətlərdə yer almaqdadır və digər şahin növlərindən qeyd olunan fərqi həmin lüğətlərdə vurğulanır.

Lüğətlərdə həm də قرا سنقر (*qəra sonqor*) mürəkkəb sözünə rast gəlinir. Sunqur quşunun növlərindən biridir. Rəngi bütünlüklə qara olduğundan *qəra sunqur* adlanır və bu birləşmə olduğu kimi fars dilinə keçmişdir. Bu sözün həm də “güc” mənasında işləndiyinə dair məlumatlar lüğətlərdə mövcuddur. “Fərhəng-i farsî”də قرا سنقر (*qəra sonqor*) sözünün həm də “türk qulamı” mənasında işləndiyi qeyd olunur (Moin, 2009, s. 2652).

Sunqur sözü vasitəsilə adlandırılan bir neçə yer adı mövcuddur. Zəncan şəhərində Sunqur adında (Pənahiyan, 1948, s. 22), Tehran şəhərinin Kərəc ərazisi yaxınlığında isə Sonqorabad adlı kənd vardır (Pənahiyan, 1948, s. 437).

Müasir fars dilində qaz oxunuşuna malik iki yazılış forması vardır: غاز və گاز. گاز yazılış forması “diş, kəlbətin, taxta və ya dəmir parçası, nazik parça, buxar, qaz” kimi mənələrdə işlənir.

غاز yazılış forması “quş növü” mənasında başa düşdüyümüz sözü ifadə edir. Bu mənada lüğətlərdə həmin sözün qaf (قاز) yazılış variantına da rast gəlinir. “Bürhan-i Qate” və “Fərhəng-i farsî” lüğətlərində sözün ilkin variantının غ (*ğeyn*) ilə olduğu və sonradan ق (*qaf*)-la yazıldığı qeyd olunur (Təbrizi, 2013, s. 1514; Moin,

2009, s. 2375). Türk dillərində bu sözün hər iki hərfli işlənmə şəkilləri mövcuddur, qaraqalpaq, uyğur dillərində bu söz *ğaz*, türkmən, qırğız dillərində *qaz* variantındadır*. “Bürhan-i Qate” lüğətinin müəllifinin bu sözün türk mənşəli olduğundan əmin olmadığı görünür, lakin müəllif həm də qeyd edir ki, “Müəyyəd-ül-füzəla”da türk sözləri sırasında göstərilmişdir (Təbrizi, 2013, s. 1514). C. Klauson bu sözün bütün müasir türk dil qruplarında mövcud olduğunu və səhvən “ördək” kimi tərcümə edildiyini qeyd edir. Müəllif həmin səhvi belə izah edir ki, qaz sözü daha öncə müəyyənlik qazanmış sözlər tərəfindən dəqiqləşdirilən xüsusi növə daxildir (Klauson, 1972, s. 679). M. Moin *qaz* sözünü türk mənşəli sözlər sırasında göstərir və onun ördəklə fərqi belə izah edir: “Pərdəayaqlılar dəstəsindəndir, ördəkdən cüssəcə böyükdür, ördək kimi yemini suda axtarsa da, suya çox az meyli var və vaxtını daha çox quruda keçirir” (Moin, 2009, s. 2375-76).

Farsdilli lüğətlərdə *ördək* sözü də ayrıca yer almış və türk mənşəli olması qeyd olunmuşdur. Müasir fars dilində “ördək” mənasında *مرغابی* (*morğabi*) sözü işlənir, su quşu (*morğ-e abi*) birləşməsinin – izafət göstəricisini itirərək sadələşmiş formasıdır. Bu sözlə paralel ərəb mənşəli *بَت* (*bət*) və türk mənşəli *اردک* (*ordək*) sözləri də işlən-məkdədir. Ördək sözü quş ailəsinin adı kimi də fars dilində mövcud-dur. Belə ki, *morğabi/bət/ordək* quşunun daxil olduğu ailə *اردکیان* (*or-dəkiyan*) adlanır. *Qaz və qu* adlı quş ailələri də mövcuddur.

Qaz sözü vasitəsilə fars dilində digər sözlər də yaranmışdır. Bənzətmə yolu ilə yaradılan qazayağı bitkisi (bitki görünüşcə qaz ayağına bənzəyir) *قازایاقی* (*qazəyağı*) formasında fars dilinə də keç-mişdir. *Qazayağı*, əsasən, isti ölkələrdə yetişən və azacıq kərəviz qoxusuna malik olan, yeyilən bitkiyə deyilir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, s. 88).

Qaz sözü vasitəsilə yaranan başqa bir söz *شترغاز* (*şotorqaz*) sözüdür. Ağac dibində bitən bitkinin adıdır. *شتر* (*şotor*) sözü “dəvə” mənasını bildirən pəhləvi mənşəli sözdür, türk mənşəli *qaz* sözü ilə hibrid yaratmışdır.

*Bax: Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiya məsələləri, 2004, s. 24.

Zoonimlərin digər yarımqrupunu *heyvan adları* təşkil edir. Qədim dövrlərdən bəri türklərin yaşadığı ərazilərdə heyvandarlıq inkişaf etmişdir. Lüğətlərdə həm heyvandarlıq, həm də heyvan adları nümunələrinə rast gəlinir.

Sığır ən qədim türk abidələrində əks olunmuş heyvan adıdır. M. Kaşğari *sığır* sözünü “inək” tərcüməsi ilə vermişdir (DTS, 1969, s. 480). V. Radlov bu sözü “yaşlı inək, öküz (erkək inək)” kimi izah edir və *qara sığır, su sığırı* növlərinin olduğunu qeyd edir. Müəllif həm də “inək və öküzlər üçün yer” mənasına gələn *sığırılıq* (صیقيرلىق) sözünə yer vermişdir (Radlov, 1905, s. 1116).

Farsdilli lüğətlərdə bu sözə *soğər/soğor* oxunuşu ilə rast gəlinir. Ən qədim lüğətlərdən “Lüğət-i fors”da yazılır:

سغړ - جانوری که جمله اندام او تیغ باشد، نشی نیز گویند (Tusi, 2010, s. 137)
(*Soğər – bütüün bədəni tikan olan heyvan, oxlu kirpi də deyilir*).
“Sihah ul-fors”da isə belə oxuyuruq:

سغړ - جانوری است از سگ کوچکتر و خارهایی چون تیر دارد بمردم زند
(Naxçıvani, 1976, s. 108).

(*Soğər– itdən balaca heyvan, iynə kimi tikanları var və insanlara batırır*).

Lüğətdə aşağı haşiyədə bu heyvanın “tısbağa” demək olduğu yazılmışdır. “Bürhan-i Qate”də də sığır “oxlu kirpi” mənasında verilməmişdir və müəllif bunu belə izah edir: “Öz tikanlarını ox kimi atan böyük kirpiyə deyilir” (Təbrizi, 2013, s. 1142).

Beləliklə, təkcə fars lüğətlərində bu sözün bir neçə mənada verildiyini görürük. Digər türk dillərində *sığır* sözünün “vəhşi maral, antilop” kimi digər mənalara da rast gəldiyini nəzərə alsaq, bu sözün mənə genişlənməsinə uğradığını görürük. Yuxarıdakı fars lüğətlərində öz əksini tapmayan “inək” bu sözün ən qədim türk abidələrində əks olunan ilkin mənasıdır. KDQ-da bu söz *sığın* şəklindədir. B. Məhərrəmli *sığır* sözündəki *r* samitinin *n*-lə əvəzlənməsi nəticəsində *sığın* variantının mövcud olmasının semantik fərqlərin yaranmasına səbəb olduğunu hesab edir (Məhərrəmli, 2012, s. 318).

“Abidələrin dilində işlənən *sıyın* heyvan adı “Dədə Qorqud kitabı”nda *sığın* variantındadır. “Yüriyəlim, a bəglər! Av avlıyalım,

quş quşluyalım, sığın, keyik yıqalım, qayıdalım otağımıza düşəlim, yeyəlim-içəlim, xoş keçəlim”. Bu heyvan adı Azərbaycan dilində *sığır* fonetik variantında “belşəkili buynuzları olan maral fəsiləsindən iri, kövşəyən məməli heyvan” mənasında işlənir” (Bağirov, 2012, s. 237). H. Eren *sığır* sözünün *sağmaq* feilinin kökü *sağ*-ın -ır şəkilçisi ilə birləşməsindən yarandığını qeyd edir (Eren, 1999, s. 364). H. Vamberi də eyni fikri səsləndirir (32, s. 120).

Sığır sözü fars dilində bir çox variantlarda işlənmişdir: اسغرنه (*osğorne*), سوغرنه (*soğorne*), اسغر (*osğor*), سگر (*sogor*), سگرنه (*so-gorne*) və s. Müasir fars dilində سيخول (*sixul*) və تشی (*təşi*) sözləri ilə paralel “oxlu kirpi” mənasında işlənəkdədir.

Eşşək zooniminə lüğətlərdə اسک (*esek*) oxunuşu ilə rast gəlinir. Ümumiyyətlə, bu tip səs ikiləşmələri və hər iki variantda sözlərin verilməsi türk dil abidələri (DLT, KDQ) üçün xarakterikdir: yedi-yeddi, eşək-eşşək və s.

Müasir fars lüğətlərində bu sözə artıq həm də اشک (*eşək*) şəklində rast gəlinir. M. Moinin lüğətində ایشک (*işək*) variantını da görmək mümkündür (Moin, 2009, s. 284).

C. Klauson bu sözü *eşək* və *eşgek* şəklində verir və onları belə izah edir: “Eş ədəbi dildə mövcud sözdür və adətən “yavaş hərəkət edən heyvan” mənasındadır. Bütün müasir dillərdə mövcuddur, çox vaxt *eşək* şəklindədir, bəzi şimal-şərq dialektlərində *eşte*k kimi mövcuddur. *Eş*-dən yaranmış paralel düzəltmə isim *eşgek*-dir. Orta dönmədən əvvəl qeydə alınmayıb. Çağatay, qıpçaq, koman, o cümlədən bir çox müasir dillərdə mövcuddur, lakin adətən *eşkek* və ya bənzəri şəkillərdədirlər” (Klauson, 1972, s. 260-261).

Eşşək sözünün tərcüməsinin “Bürhan-i Qate”də “at” kimi verilməsi təəccüb doğurur. Lüğətdə yazılır:

اسک - اسبی را گویند که در راهها بجهت قاصدان بسپارند و قاصد را نیز گویند، و بفتح اول هم آمده است (Təbrizi, 2013, s. 133).

(*Esek- əsək kimi də rast gəlinir, yollarda qasidlərə tapşırılan ata deyilir, qasidin özünə də deyilir, əsek kimi də verilmişdir*).

Osmanlı türkcəsində bu gün müasir dövrdə də işlənən *hergele* sözü mövcud olmuşdur. Hərfi mənada “eşşək sürüsü” deməkdir:

خرگله . Lakin bəzi mənbələrdə bu sözün həm ata, həm eşşək sürüsünə aid edildiyi göstərilir. Sözün kökü olan *-eş* feili barədə M. Kaşğari “atın sürətlə getməsi” qeydini aparmışdır (DTS, 1969, s. 185). C. Klauson bu kökün “yavaş getmək” mənasını daha qədim, “sürətlə getmək” mənasını isə mənə dəyişməsi hesab edir (Klauson, 1972, s. 255). Bu sözün mənə dəyişikliyindən sonra ata aid edildiyini güman etmək mümkündür. DLT-də *eşgek* sözü barədə yazılır: “Eşgek – al himar (bir digər tələffüzü isə daha axıcı səslənən *eşyekdir*) (Kaşğarlı, 2006, s. 1073). Ərəbcə əl-himar “eşşək” deməkdir. Göstərilən sözün XI əsrdə “at” mənalı bir izahı olsaydı, çox güman ki, DLT-də *əsb* qeydinə də yer verilərdi.

“Fərhəng-i Rəşidi”də “Bürhan-i Qate”də verilən izah barədə yazılır: “Bu sözlərin hər ikisi “qasid” mənasındadır. Qasidi həmin atla harasa göndəririlər. Sonuncu mənası “qasidin bir kisə kağızı” mənasıdır və bu sözlər arasında cəmdir, lakin Sirac da Qövsidən nümunə gətirib ki, *esəkdar* ata minən şəxsdir və həmin ata *esək* deyilir, *esəkdara* isə *olağdar*” (Əttətəvi, 1958, s. 120).

N. Dmitriyev *eşşək* sözünə bir çox türk dillərində rast gəldiyini qeyd edir: “Türkiyə türkcəsində *eşək*, Azərbaycan dilində *eşşək*, özbək dilində *eşək*, türkmən dilində *eşək*, tat dilində *işək* şəklindədir. Bu söz “Kodeks Kumanikus”da qeydə alınmışdır. Belə görünür ki, ən qədim forma qədim uyğur dilində *eşkek* formasında saxlanmışdır. Monqol paraleli *etccigen-dir*” (Dmitriyev, 1962, s. 534). Qeyd edək ki, “Kodeks Kumanikus” türk dillərinin ən önəmli abidələrindəndir. Lüğətin tərtib olunma məqsədi bir tərəfdən əcnəbilərə qıpçaq türkcəsini öyrətmək, digər tərəfdən qıpçaqlar arasında öz ana dillərində xristianlığı yaymaq məqsədilə praktik əsər yazmaq olmuşdur. Fərqli yerlərdə yazılmış iki ayrı dəftərdən ibarət, sonradan tək cild halına salınmış latınca-farsca-qıpçaqca (kumanca) lüğətdir. Birinci dəftərin ilk bölümü qıpçaq türkcəsinin qrammatikasına, ikinci bölümü isə “italyan bölümü” adlandırılan sözlərə həsr olunmuşdur. Sözlər qruplara bölünüb, hər qrupa latın dilində başlıq yazılmışdır. İkinci dəftərdə qıpçaq-alman lüğət hissələri, italyan dilində yazılmış müxtəsər mətn və yazılar mövcuddur (Türkcə sözlük,

2011, s. 308). Buna görə də lüğətdə qeydə alınmış türk mənşəli sözlər xüsusi əhəmiyyətə malikdirlər.

C. Dörfer eşşək sözünü Azərbaycan dilinə aid edir (Dörfer, 1965, s. 65) DLT-də haqqında danışılan söz *eşək*, *eşgek*, *eşyek* şəklindədir və “eşşək” mənasında verilmişdir (Kaşğari, 2006, s. 197). Lakin *ulaq* zoonimi lüğətdə “bəyin əmri ilə qaça-qaça gedən qasidin başqa bir ata çatıb minənədək mindiyi at” mənasındadır (Kaşğari, 2006, s. 688-689). Beləliklə, *ulağ* sözünün DLT-də “çapar atı” mənasında verildiyi bəlli olur. Osmanlı dönəmində bir yerdən başqa yerə göndərilən sürətli xəbərçi qasidlərə *ulak* deyilirdi. Ulaklar atlarla hərəkət edəmişlər və keçəcəkləri yollar əvvəlcədən bəlli olduğu üçün yol üzərində atlar üçün istirahət yerləri qurularmış, o cümlədən yol boyu məskunlaşanlar ulaklara xidmət etmək məcburiyyətində idilər. Beləliklə, istər heyvan, istər qasid mənasında bu sözün “ulaşdırmaq, calamaq” mənalı qədim *-ul* feilindən yarandığı nümunələrdə özünü doğruldur. Məhz bu mənadan irəli gələrək *esək* sözünün farsdilli lüğətlərdə “at” mənasında verildiyini ehtimal edirik. At da qasid rolunu oynayaraq “ulaşdırma” funksiyasını yerinə yetirdiyindən, ona *ulaq* deyilmişdir və ulaqla eşşəyin eyni mənaya gəlməsi, fikrimizcə, fars lüğət tərtibçilərində çəşqinliq yaratmışdır. İstənilən halda *eşşək* sözünün “at” mənasını qarşılamadığını düşünürük.

C. Dörfer *ulaq* sözünü çapar at (hərfi: poçt atı) kimi izah edir və “eşşək” mənasında sonradan işləndiyini bildirir (Dörfer, 1965, s. 102-103)

Atla eşşəyin eyni sözlə adlandırıldığı digər bir nümunəyə “Bürhan-i Qate”də rast gəlirik. *Fərgənc* sözünün izahı barədə lüğətdə oxuyuruq:

فرغانج - ماده گاو فریه پرگوشت را گویند و ماده الاغ فریه را نیز گفته اند؛ و بعضی گویند این لغت ترکی است (Təbrizi, 2013, s. 1465).

(*Fərgənc* - *ətli dişi inəyə deyilir, ətli dişi eşşəyə də deyirlər, bəziləri deyir ki, bu türk sözüdür*).

Bu sözə eyni yazılışda *fərgənc* oxunuşu ilə, o cümlədən *fərgənc* və *fərgənc* oxunuşu ilə də rast gəlirik. “Fərhəng-i Rəşidi”də də həmin “sözün kiçik, ətli, dişi inək” mənasına gəldiyi yazılmışdır.

Müəllif sözün türk mənşəli olduğunu Mirzənin nüsxəsinə əsaslanaraq bildirir (Əttətəvi, 1958, s. 1032).

“Fərhang-i farsı”da fərğanə sözünün dişi inək və eşşəyə aid edildiyi qeyd olunur (Moin, 2009, s. 2520). Lüğətlərdə və müraciət olunan digər mənbələrdə bu sözün etimologiyası barədə heç bir qeydə rast gəlmirik. *Fərğanə* sözünü ərəb+türk hibridi qrupuna daxil edirik. Fikrimizcə, *fərğanə* sözü Fərğanə toponimi ilə bağlı olaraq yaranmış və zoonim kimi işlənməyə başlamışdır. Görünür, bu ərazidə rast gəlinən heyvan növü həmin yerin adı ilə adlandırılmışdır. Hazırda Tacikistan, Özbəkistan və Qırğızıstan arasında bölünmüş Fərğanə vadisi tarixən tacirlərin mal-qara alıb-satdığı yer olmuşdur. Bundan başqa, Fərğanə vadisində mövcud olmuş nadir, gözəlliyi ilə seçilən at növünün, onların vətəni hesab olunan Axal vahəsinin adı ilə Axaltəki atları adlandırılması faktı da məlumdur.

“At” mənasında lüğətlərdə rast gəldiyimiz başqa bir türk mənşəli söz كوتل (*kotəl*)-dir. “Fərhang-i Rəşidi” də bu söz barədə deyilir: كوتل - اسب جنیبت و عقبه باند، و كوتل نیز آمده (Təbrizi, 2013, s. 1103).
(*Kotəl - yedək at, təpə, hüندیrlük, kutəl də deyilir*).

“Bürhan-i Qate”də bu söz “yedək at, sultan və əmirlərin qabağında aparılan yəhərlənmiş at” izahı ilə verilmişdir (Əttətəvi, 1958, s. 1596). H. Zərinəzadə həmin sözün “gütmək” feilindən yarandığını qeyd edir və bu feilin “qabağa qatmaq, önündə sürmək” mənasından çıxış edərək *kotəl* sözünü onunla əlaqələndirir (Zərinəzadə, 1962, s. 372). Qeyd edək ki, *kutəl* sözü “aşırım” mənasında işlənərək Əfqanıstanda bir çox izafət tərkibli toponimlər formalaşdırmışdır (Bax: Eyvazova, 1995, s. 119).

Azərbaycan dilində fitonimləri tədqiq edən E. Quliyev yazır: “Hind-avropa dili və hind-avropalılar fitonimləri tədqiq etməklə atababa ərazilərini və hind-avropalılardan miqrasiyası yolu ilə isə onların digər xalqlarla əlaqələrini və birləşməsinə yerliləşdirmişlər. Məhz bu baxımdan Azərbaycan fitonimlərinin tədqiqi bir tərəfdən Azərbaycan ərazisində türkdilli tayfaların miqrasiyasını, digər tərəfdən isə qonşuluqdakı qədim İran, Qafqaz və digər dillərlə əlaqələrini bərpa etməyə kömək edəcəkdir” (Türk dillərinin tarixi-müqayisə-

li leksikologiya məsələləri, 2004, s. 122). Qonşu dillərdə türk mənşəli fitonimlərin izlənilməsi də dillərarası əlaqənin tədqiqi, həmin sözlərin dəyişilmə dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi və bir çox digər aspektlərdən önəmli olub, gələcək tədqiqatlar üçün müstəqil mövzu əhəmiyyəti kəsb edir.

Farsdilli lüğətlərdə müxtəlif dillərə aid fitonimlər mövcuddur. Bəzən qeyri bir dilə mənsub müəyyən sözün izahında həmin sözün türk dillərindəki qarşılığı verilir. “Fərhəng-i Rəşidi”də oxuyuruq:

لاهوره - کرج خربوزه و هندوانه که بترکی قاش گویند

(Əttətəvi, 1958, s. 1280)

(*Lahure – qarpız və yemiş dilimi, türkcə qaş deyilir*).

Azərbaycan dilinin dialektlərində *qac/qaç/qaş/qaj* kimi yer alan “qarpız/yemiş dilimi” mənalı söz fars dilinə üç formada keçmişdir: قاج (qac), قاچ (qac), قاش (qaş). Bugünkü farsdilli dialektoloji lüğətlərdə yer almayan bu sözə müasir fars izahlı lüğətlərindən olan “Fərhəng-i farsı”da də rast gəlirik (Moin, 2009, s. 2612).

Lüğətlərdə qeyd alınmış fitonimlərdən biri də *çiçək* sözüdür. Azərbaycan dilində ümumiyyətlə “bitki, gül” mənasında işlədilən bu sözün ikinci mənası olan “dəridə və selikli qişalarda qabarcıqlı səpgi və titrətmə-qızdırma şəklində təzahür edən ağır keçici xəstəlik” (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, s. 481) izahı farsdilli lüğətlərdə birinci məna kimi verilmişdir:

چیچک - آبله، بمعنی گل ترکیست، لیکن معنی آبله نیز از گل مأخوذ است

(Əttətəvi, 1958, s. 555).

(*Çiçək – çiçək xəstəliyi və türk dilindəki gül mənasındadır, lakin çiçək xəstəliyi mənası “gül”dən götürülmüşdür*).

“Bürhan-i Qate” lüğətində “gül, çiçək” mənasında bu sözün *çəçək*, “xəstəlik” mənasında isə *çəçək* oxunulduğu yazılmışdır (Təbrizi, 2013, s. 623). Beləliklə, “çiçək xəstəliyi” mənasının “gül” mənasından yaranmış metafora olduğunu görürük. Bu sözün fars dilində bənzətmə şəklində işlədilərək “üz, sima” mənasında işləndiyi hallar da məlumdur.

Nümunələrdə “çiçək xəstəliyi” mənasında verilən fars mənşəli آبله (*abele*) sözü bu gün müasir fars dilində eyni mənada چیچک (*çi-*

çək) sözü ilə paralel işlənir. Bu sözün həm də چچک (*çeçək/çəçək*), ججک (*cəcək*) şəkilləri vardır.

Fars dilində “çiçək xəstəliyinə tutulmuş” mənasında چچک زده (*çiçəkzəde*) birləşməsi işlədilir. Bununla yanaşı, *çiçək* sözü vasitəsilə dildə bir çox toponimlər və antroponimlər yaranmışdır. Çiçək sözü fars dilində türk mənşəli qız/qadın adları arasında işlənir. İrənin müxtəlif ərazilərində Çiçək sözü vasitəsilə yaranmış toponimlərə rast gəlinir. Təbriz şəhəri Səhəndabad yaxınlığında (Pənahiyan, 1951, s. 55), o cümlədən Tehran şəhərindən 25 km uzaqlıqda *Çiçəklu* kəndi (Pənahiyan, 1951, s. 11), Savə şəhərestanı yaxınlığında *Çiçəkabad* (Pənahiyan, 1951, s. 181), Rezaييə şəhərestanı yaxınlığında *Çeçəklu* (Pənahiyan, 1951, s. 40) kəndi yerləşir. *Çeçəklu* sözü vasitəsilə həm də *Çeçəklu*ye *Haci Ağ*a, *Çeçəklu*ye *Mənsur* kimi türk-fars, türk-ərəb hibrid toponimləri yaranmışdır (Pənahiyan, 1951, s. 40-41).

Demək olar ki, tədqiq olunan lüğətlərin hamısında qeydə alınan digər bir fitonim آلو (*alu*) sözüdür. “Fərhəng-i Rəşidi” lüğətində bu meyvənin ərəb dilində qarşılığının اجص (*ecəs*), yəni “armud” olduğu qeyd olunmuşdur (Əttətəvi, 1958, s. 146-147). Müasir fars lüğətlərindən “Lüğətnamə”də bu məsələ ilə bağlı belə yazılır: “Alu – meyvə növlərindəndir, qədim tərcüməçilər onu “armud” kimi tərcümə ediblər, lakin alunun müxtəlif növləri vardır: آلوی کوهی (*alu-ye kuhi*) dağ gavalısı, آلوزرد (*aluzərd*) sarı gavalı, آلوسیاه (*alusiyah*) qara alu, الوقيصي (*aluqeysi*) qaysı gavalı, آلوبخارا (*aluboxara*) albuxara, آلوی سفید (*alu-ye sefid*) ağ alu onun növlərindəndir. خرمالو (*xormalu*) xurma, آلبالو (*albalu*) albalı, شفتالو (*şəftalu*) şaftalı, زردآلو (*zərdalu*) sarı gavalı kimi bu növdən olmayan bəzi sözləri də *alu* adlandırmışdılar*. Nümunələr göstərir ki, *alu* sözü vasitəsilə fars dilində çoxsaylı yeni fitonimlər yaranmışdır.

Azərbaycan dilinin Şərur dialektində “gavalı” mənasına gələn *alu* sözü, Quba dialektində isə “alça” mənasına gələn *aluc* sözləri işlənməkdədir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 23). M. Fasmer rus dilindəki *алыча* sözünün Azərbaycan dilindəki *alu-*

* Bax: <http://sted-ats-02.livejournal.com/455335.html?thread=370855>. sanat.orex-ca.com/2007/2007-2/history-roads.

ça-dan götürüldüyünü və “xırda gavalı” mənasına gəldiyini bildirir (Radlov, 1905, s. 74). DLT-də bu söz aluç şəklində verilmişdir və “şəftəli” mənasına gəldiyi qeyd olunmuşdur (Kaşğari, 2006, s. 22).

ADİL-də *alu* sözünün etimologiyası fars olaraq göstərilmişdir. Bu sözün *alı* ilə eyni mənada işlənərək “albuxara, qurudulmuş Buxara gavalısı” demək olduğu yazılmışdır (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, s. 98). Halbuki fars lüğətləri *alu* sözünün türk mənşəli “al”-dan yarandığını qeyd edir. “Fərhəng-i Rəşidi”də bu barədə oxuyuruq:

ألو - ... و این ماخوذ از آل است، زیراکه غالباً رنگ او سرخ میباشد...

(Əttətəvi, 1958, s. 146-147).

(*Alu – və bu “al”dan yaranmışdır, çünki rəngi, əsasən, qırmızı olur*).

Alu sözünün “al+u” modeli əsasında yaranmış düzəltmə söz olduğu görünür. *Al* qədim türk sözüdür. Əksər mənbələrdə (DLT, DTS, L. Budaqov) bu sözün “açıq qırmızı, çəhrayı, parlaq qırmızı, narıncı”, o cümlədən “hiylə, məkr, yalan” mənalarını ifadə etdiyi yazılmışdır. Q. Vamberi *al* sözünü qədim türk dilindəki *yal* “parlaq” sözü ilə əlaqələndirir. A. Şerbak isə monqol dilindəki *al* sözünü türk dillərindən alınma hesab edir (Türk dillərinin etimoloji lüğəti, 1974, s. 126). C. Klauson da *al* sözünün monqol dilindəki erkən alınmalardan olduğunu yazır (Klauson, 1972, s. 120). C. Dörferin lüğətində də eyni fikrə rast gəlirik (Dörfer, 1963).

Al sözü ilə bağlı olan yuxarıda qeyd olunan meyvə adları ilə yanaşı, *ala*, *alaca*, rus dilində *алыу* və bir çox digər sözlər mövcuddur. *Алыу* sifətinin M. Fasmer *al* türk sözünə gedib çıxdığını göstərir (Fasmer, 1986, s. 73). *Ala* sözü dəridə yaranan ağ ləkələrlə nəticələnən “xəstəlik”, “rəngbərəng”, “nəzərəçarpan”, “zolaqlı” və bir çox digər mənalar ifadə edir. XIV əsr fars-türk lüğəti “Fərhəng-i zəfanquya və cahanpuya” lüğətində bu sözün qarşılığı fars dilində “rəngarəng” mənasına gələn ابلق (*əbləq*) kimi göstərilmişdir (Dan-kof, 1987, s. 5). “Rəngarəng” mənasında bu sözün “açıq göy, açıq çəhrayı, ağımtıl” və bəzi digər rəng çalarlarını ifadə etdiyi göstərilir.

İ. Vullers fars dilindəki الغونه (al+qune) sözünü “çəhrayı, açıq qırmızı, qırmızı” kimi izah edir və bu sözün orta fars dilində mövcud olduğunu bildirir (Makenzi, 1975, s. 126).

C. Dörfer al sözünün həm də “qırmızı dövlət möhürü” mənasında işləndiyini qeyd edir və türk dillərində “qırmızı, çəhrayı” mənasına gələn *al* sözündən yarandığını bildirir (Dörfer, 1965, s. 93-94).

Qeyd edək ki, *alu* sözündəki –u affiksi İran dillərinə məxsus şəkilçidir. Bu şəkilçi fars dilində *-(y)i*, *-u*, Azərbaycan dilində həm də *-(y)ü*, *-(y)ı* variantlarında çıxış edir. E. Sevortyan bu suffiksin İran dillərində isimdən yeni söz yaradan ən məhsuldar şəkilçilərdən olduğunu qeyd edir (Sevortyan, 1966, s. 157). Belə nəticəyə gəlirik ki, *alu* sözünü türk+fars hibridi hesab etmək düzgün olardı.

Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə tərtibçilər tərəfindən qeydə alınmış türk mənşəli fitonim və zoonimlər barədə deyilənlər aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər: 1) Türk mənşəli fitonim və zoonimlərə ən qədim fars lüğətlərindən müasir lüğətlərədək rast gəlmək mümkündür; 2) Fars dilinə keçmiş türk mənşəli zoonimlər, o cümlədən fitonimlər sonradan geniş mənalar qazanmış, türk dillərində müşahidə olunmayan bir sıra yeni mənalarda işlənmişlər; 3) Türk dillərindən fars dilinə keçmiş fitonim və zoonimlər fars mənşəli sözlərlə işlənərək yeni hibridlər yaratmışlar; 4) Bəzi türk mənşəli zoonimlər yalnız ayrı-ayrı quşların deyil, o cümlədən quş ailələrinin adlandırılmasında iştirak etmişlər; 5) Bir qisim türk mənşəli zoonimlərin fars dilinə ilkin mənası deyil, sonrakı dövrlərdə qazanılan mənaları keçmişdir; 6) İran ərazisində bir çox toponimlər türk mənşəli fitonimlər və zoonimlər əsasında yaranmışdır.

Beləliklə, orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə qeydə alınan onomastik vahidlər arasında türk alınmalarının özünəməxsus yeri olduğunu müşahidə edirik. Hər hansı onomastik vahidin yaranma tarixini bilmək həmin dövrdə yaşamış xalqların həyatı, məişəti, adət-ənənəsi, dili, milli təfəkkürü, dini, iqtisadi-siyasi vəziyyəti, digər xalqlarla əlaqəsi barədə təsəvvürə, məlumata malik olması üçün şərait yaradır.

NƏTİCƏ

Türk-fars dil əlaqələrinin tarixi eramızın ilk əsrlərinə söykənir. Bu dil əlaqələrinin araşdırılması bir-birinə tarixən qarşılıqlı təsir göstərmiş hər iki qədim dilin müəyyən məsələlərinin işıqlandırılması üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir. Dillərin qarşılıqlı təsiri ilk növbədə dilə yeni alınmaların daxil olması ilə nəticələnir. Bu alınmalar müxtəlif dövrlərdə tərtib olunmuş lüğətlərdə öz yerini almışdır və bu alınmaların tədqiqi fars və türk dil əlaqələrinin müxtəlif tarixi mərhələlərində xüsusiyyətləri barədə məlumat əldə etmək imkanı yaradır. Bir çox tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, göytürk yazılı abidələri, demək olar ki, başqa dillərin təsirindən uzaq olmuşdur və bu abidələrdə çox az miqdarda Çin, Tibet dillərindən alınmış terminlər mövcuddur. Bununla belə, qədim uyğur abidələrində başlıca olaraq İran dillərindən alınmış sözlərin mövcud olması bu dillərin qarşılıqlı təsirinin erkən başlanğıcına dəlalət edir.

Farsdilli lüğətlərdə leksikanın demək olar ki, bütün tematik qruplarına aid sözlərə rast gəlmək mümkündür, lakin fars dilinə yalnız türk sözləri keçməmiş, bu təsir fonetika, morfolojiya, sintaktik birləşmələr, semantik müstəvidə də özünü büruzə vermişdir. Farsdilli lüğətlərdə qeydə alınmış türk leksikasının tədqiqi aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1. Fars lüğətlərinə, o cümlədən, lüğətlərin leksikasının tədqiqi məsələsinə dünyanın müxtəlif dilçilik məktəblərinin yanaşması eyni olmamış, hər bir dilçilik məktəbinin nümayəndələrinin araşdırdığı məsələlər müxtəlif mahiyyət daşımışdır. Orta əsrlər fars leksikoqrafiyası nümunələrinin tədqiqi sahəsində azərbaycanlı dilçilər bir çox dəyərli əsərlər yazsalar da, bu əsərlər, əsasən, lüğətlərin yazılma tarixi, yazıldığı şərait, tədqiqi tarixi, tərtib prinsipləri və bu kimi məsələlərə həsr olunmuşdur. Rusiyada fars dilinin, o cümlədən, lüğətlərin araşdırılmasına Rusiya ilə İran arasında iqtisadi, siyasi, ticari və mədəni əlaqələr genişləndikdən sonra başlanılmışdır.

2. Avropada fars lüğətlərinin araşdırılmasına dünyanın müxtəlif kitabxana və mərkəzlərində saxlanılan əlyazmaların kataloqlarının hazırlanması ilə başlanılmışdır. İranlılar fars dilinin leksikoqrafiyasının tədqiqi ilə çox sonradan məşğul olmuşlar və tarixən çoxsaylı fars-türk lüğətlərinin tərtib olunması İran alimlərinin bu lüğətləri ayrıca tədqiqat obyektinə çevirməsi ilə nəticələnmişdir.
3. Qonşuluq əlaqələri fars-türk xalqlarının bir-birlərinin məişət həyatına təsir göstərməsinə səbəb olmuşdur. Buna görə də hər iki dildə alınma etnoqrafik leksik nümunələrə rast gəlinir. Fars dilində bir çox türk mənşəli geyim adları qeydə alınmışdır. Bəzi geyim nümunələrində geyimin hazırlandığı materialın adı sonradan həmin geyimin özünə verilmişdir. Bəzi məqamlarda isə türk mənşəli geyim növünün adı müəyyən toponimlərdə öz əksini tapmışdır. Bir neçə geyim növünün adında türk xalqlarına mənsubluq ifadə olunmuş və bu məqsədlə geyim adında türk etnonimindən istifadə olunmuşdur.
4. Fars dilində həm də bir çox yemək adlarını ifadə edən türkiizmlərə rast gəlinir. Bəzi nümunələrdə belə sözlər köməkçi feillərlə işlənərək mürəkkəb feil əmələ gətirmişdir (məsələn, قاتق کردن). Müəyyən türkiizmlər isə fars dilinə keçdikdən sonra mənə genişlənməsinə uğramış, türk dillərindəki mənadan əlavə mənalar qazanmışdır. Qeyd edək ki, mənə daralması, mənə genişlənməsi kimi semantik dəyişikliklər bütün tematik qruplarda özünü göstərir.
5. Etnoqrafik leksikanın geniş bir sahəsini türk məişət avadanlığı adları təşkil edir. Fars dilində məişət həyatının demək olar ki, bütün sahələrinə aid türk alınmaları mövcuddur. Bəzi türk mənşəli avadanlıq adları fars dilində metaforik mənə daşıya-raq bir sıra frazeoloji birləşmələrin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Fars dilində məişət adlarının, o cümlədən, ümumiyyətlə türkiizmlərin bir çox yazılış formaları mövcuddur. Bu, türk sözlərini fars dilinin fonetik sistemində uyğunlaşması, o cümlədən, səslərin tarixən formalaşma, məxrəc dəyişmə prosesi ilə

bağlıdır. Məişət leksikası nümunələri bəzi hallarda fars qarşılıqları tərəfindən sıxışdırılmış və yeni fars sözləri ilə əvəz olunmuşdur. Bu sözlərdən bəziləri arxaikləşmiş, bir qismi isə fars paralelləri ilə birgə dildə işlənməkdədirlər.

6. Etnoqrafik leksikanın ən geniş və sürətlə dəyişib əvəz olunan sahəsini ictimai-siyasi-hərbi leksika təşkil edir. Ölkələrin qarşılıqlı əlaqələri, bir-birini əvəz edən siyasi rejimlər ictimai-siyasi leksikanın daim yenilənməsi ilə nəticələnir. Bir çox tədqiqatçılar fars dilinə Azərbaycan-türk mənşəli sözlərin əvvəlki əsrlərə nisbətən ən çox Səfəvilər dönmündə keçdiyini qeyd edirlər. Lüğətlərdə saray həyatı ilə bağlı bir çox türk padşahlarının ləqəb və titulları, o cümlədən sarayda xidmət edən şəxslərə verilən türk mənşəli adlar qeydə alınmışdır. Türklərin hər b sənətindəki məharətləri onların danışdıqları dildə bu sahəyə aid çoxlu yeni sözlərin yaranmasına və bu sözlərin digər dillər tərəfindən mənimsənilməsinə səbəbiyyət vermişdir. Fars dilində də belə sözlərin sayı az deyildir.
7. Fars dilində türkiyəmlərin mühüm qismini onomastik leksika təşkil edir. Hələ ən qədim lüğətlərdə müəyyən türk mənşəli coğrafi yer adlarını görmək mümkündür. Bu adlar ilk vaxtlar zəif izah olunmuş, əsasən, ümumi xarakter daşmışdır, lakin vaxt keçdikcə dilçiliyin, o cümlədən qarşılıqlı əlaqələrin inkişafı, tərtibçilərin özlərindən əvvəlki müəlliflərin təcrübələrindən faydalanması, toponimlərin sayının artmasına və izahının dəqiqləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Bir çox fars lüğətlərində müxtəlif türk əraziləri ümumi Türkünstan adı ilə verilsə də, bəzi məqamlarda bu adların dəqiqi təsvirinə və həmin ərazinin bəzi spesifik xüsusiyyətlərinə rast gəlinir. Lüğətlərdə müəyyən eyni toponimlərin həm əvvəlki, həm də bugünkü adları saxlanılmışdır. Türk mənşəli toponimlər fars və digər mənşəli sözlərlə birləşərək hibridlər yaratmışlar. Tarixən türklər yayıldıqları müxtəlif ərazilərə öz dillərində adlar vermişlər. Buna görə də müxtəlif ərazilərdə rast gəlinən eyni toponimlərin dil

xüsusiyyətləri arasında yaranmış fərqliliklər və oxşarlıqlar da xüsusi maraq doğrurur.

8. Onomastik leksikanın digər qrupunu təşkil edən antroponimlər fars dilində müxtəlif şəkillərdə öz izlərini qoymuşdur. Fars dilinə türk dillərindən ən yaxın ailə üzvlərinin adı keçmiş, antroponimlərin xüsusi qrupunu türk mənşəli təxəllüs, ləqəblər təşkil etmişdir. Türk dillərinə xas heyvan və quş anlayışı ifadə edən sözlərdən antroponimlərin yaranmasında istifadə halları fars dilinə də siraət etmişdir.
9. Onomastik leksikanın ən zəngin qatlarından biri zoonim və fitonimlərdir. Ən qədim lüğətlərdən etibarən bu tematik qrup bütün lüğətlərdə geniş şəkildə əks olunmuşdur. Bəzi heyvan adları fars dilinə keçərkən daha da konkretlik qazanmış və mənbə dilə nisbətən daha dar çərçivədə işlənməyə başlamışdır, bəzən isə türk dillərindəkindən əks mənə ifadə etmişdir. Fitonimlər fars dilində bəzi toponimlərin yaradılması üçün əsas rol oynamışdır.
10. Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə həm də türk etnonimi vasitəsilə yaradılmış bir çox simvolik birləşmələrə rast gəlinir. Bu birləşmələr türklərə xas xüsusiyyətləri metaforalarla ifadə edirlər və bənzər birləşmələrə bir çox digər dillərdə də rast gəlinir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Axundov A. A. Seçilmiş əsərləri: 2 cilddə, I c., Bakı: Elm və təhsil, 2012, 444 s.
2. Aslanov V. İ. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər: 3 cilddə, II c., Bakı: Elm, 2003, 271 s.
3. Aslanov V. İ. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər: 3 cilddə, III c., Bakı: Elm, 2012, 187 s.
4. Avropa mənşəli sözlərin Farsca-Azərbaycanca lüğəti. Bakı: Adiloğlu, 2008, 97 s.
5. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər: Dərs vəsaiti / Abdullayev K.M., Musayev M.M., Hüseynov Ş.Q.-nın redaktəsi ilə. Bakı: Mütərcim, 2012, 608 s.
6. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cilddə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 740 s.
8. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cilddə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 790 s.
9. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cilddə, III c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 671 s.
10. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cilddə, IV c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 709 s.
11. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 839 s.
12. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti: 2 cilddə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 427 s.
13. Bağırov A. N. Onomalogiya problemləri: 3cilddə, II c., Bakı: Elm və təhsil, 2012, 416 s.
14. Baxşəliyeva S. B. Məhəmmədağlı Qaraqoyunlunun “Fərhang-i türki” lüğəti və Azərbaycan dilinin tarixinin öyrənilməsində onun əhəmiyyəti. Bakı: Əli nəşriyyat evi, 2009, 264 s.

15. Cəfərsoy İ. Y. Türk dillərində teonim və etnonimlər. Bakı: Victori, 2010, 365 s.
16. Çingizoğlu Ə. Ç. Marağa xanlığı. Bakı: Mütərcim, 2013, 280 s.
17. Eyvazova R. H. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı: Elm, 1995, 244 s.
18. Əhmədov T. M. Azərbaycan paleotoponimiyası. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1985, 88 s.
19. Ələsgərova T. Ə., Sadıqova C. Ə. Hübeyş Tiflisi və onun “Loğət-e Qəvafi” əsərinin SSRİ-də yeganə əlyazma nüsxəsi / AMEA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1988, № 1, s. 91-96
20. Ələsgərova T. Ə., Sadıqova C. Ə. Hüsəməddin Xoyi. “Töhfe-yi Hüsəm”. Bakı: Elm, 1996, 239 s.
21. Əlizadə H. Fars dilində işlənən ərəb ünsürləri. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1969, 43 s.
22. Əskər R. B. Qutadğu bilig. Bakı: Elm, 2003, 320 s.
23. Əskər R. B. Mahmud Kaşğari və onun “Divanü Lügət-it-türk” əsəri. Bakı: MBM, 2008, 432 s.
24. Hacıyeva Q. Ə. Cənubi Azərbaycan toponimləri. Bakı: Elm, 2008, 199 s.
25. Hatəmi N. S. Fars danışiq dili. Bakı: Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyatı, 1965, 318 s.
26. Həsənov A. Coğrafi adlarda tarixin izləri / Elmi əsərlər. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1956, № 3, s. 19-27
27. Həsənov H. Ə. Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 336 s.
28. Hüseynzadə Ç. M. Orta əsrlər ərəbdilli yazılı abidələrdə türk mənşəli antroponimlər. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 152 s.
29. Xudiyev N. M. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 596 s.
30. İsrəfilova R. D., Məşədiyev Q. İ., Cəfərov Q. H. Azərbaycan dilinin onomastikası. Bakı: Elm, 1987, 187 s.
31. Kazımov İ. B. Axısqa türkləri. Dil, tarix və folklor. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 492 s.

32. Kazımov İ. B. Mahmud Kaşğari “Divan”ı və çağdaş türk dilləri. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 224 s.
33. Kərimov A. Hal münasibətlərinin fars dilində ifadə vasitələri. Bakı: Adiloğlu, 2006, 244 s.
34. Kərimov A. İran filologiyasına giriş. Bakı: Adiloğlu, 2008, 66 s.
35. Kitabı-Dədə Qorqud. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
36. Qaraşarlı Ç. M. Qədim yunan, roman, kelt və german dillərində türklizmlər. Bakı: Elm, 2005, 153 s.
37. Qasımov İ. Z. Azərbaycan dilində hərbi terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Nurlan, 2001, 97 s.
38. Qeybullayev Q. Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, 248 s.
39. Quliyev B. “Fərhəng-e Cahangiri” lüğətinin yazılması və onun müəllifi haqqında / AMEA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1963, № 6, s. 97-109
40. Qumilyov L. N. Qədim türklər. Bakı: Gənclik, 1993, 375 s.
41. Qurbanov A. M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif, 1988, 595 s.
42. Qurbanov A. M. Dünyada türk adları. Bakı: Elm, 2000, 27 s.
43. Məhərrəmli B. B. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 400 s.
44. Məhərrəmli B. B. Azərbaycan dilində isim kökləri. Bakı: Elm, 2018, 140 s.
45. Məmmədli M. Ə. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı: Zərdabi LTD, 2007, 240 s.
46. Məmmədov C. M. Fars dilində neologizmlər / Elmi əsərlər. Şərqsünaslıq elmləri seriyası, 1976, № 2, s. 71-76
47. Məmmədov İ. O. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 272 s.
48. Məmmədov V. İ. Şərqsünaslıq institutunda fars dilçiliyi. Bakı: Bakı çap evi, 2013, 56 s.
49. Məmmədova M. H. XI-XVII əsr fars dili izahlı lüğətlərinin əsas tərtib prinsipləri. Bakı: Nafta-Press, 2013, 141 s.

50. Məmmədova M. H. XIII-XIV əsrlərdə yaşamış azərbaycanlı leksikoqraflar / Azərbaycan Elmlər Akademiyası Respublika Əlyazmalar fondu. Əlyazmalar xəzinəsində (əsərlər) IV c., 1976. s. 94- 109
51. Məmmədova M. H. Firdovsi və fars dili leksikoqrafiyası / Hikmət elmi araşdırmalar toplusu, 2007, №11, s. 104-112
52. Məmmədova M. H. “Loğət-e Nemətulla” haqqında bəzi qeydlər / Azərbaycan SSR EA Respublika Əlyazmalar fondunun əsərləri, 1963.
53. Məmmədova M. H. Nizami Gəncəvi dilinin lüğəti: 2 cildə, I c., Bakı: Nafta-Press, 2009, 542 s.
54. Məmmədova M. H. Nizami Gəncəvi dilinin lüğəti: 2 cildə, II c., Bakı: Nafta-Press, 2010, 597 s.
55. Məmmədova Z. Ə. Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin Si-hah-ol-fors” əsərinin sözlüyü və fars dili leksikoqrafiyasında tutduğu mövqe / Azərbaycan SSR ali və orta ixtisas təhsili nazirliyinin Elmi Xəbərləri. Şərqsünaslıq seriyası, 1974, №2, s. 71-78
56. Məşədiyev Q. İ. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı: Elm, 1990, 147 s.
57. Mirzəliyeva M. M. Türk dillərinin frazeologiyası I. Bakı: Nurlan, 2009, 220 s.
58. Naxçıvani H. Əs-Sihah əl-əcəmiyyə. Bakı: Şərq-Qərb, 1993, 336 s.
59. Naibi M. S. Fars dilində min türk sözü. Bakı: MA Kompani, 2014, 96 s.
60. Paşayev A. M. “Xəmsə”də işlənən xüsusi adların izahlı lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 422 s.
61. Ramazanov K. “Salyan” sözünün etimologiyası haqqında / AMEA-nın Xəbərləri, 1953, № 3, s.117-125
62. Rəcəbli Ə. Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı: Nurlan, 2003, 515 s.
63. Rəcəbov Ə. Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 400 s.
64. Rəhimov M. Ş. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşma tarixi. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1965, 266 s.

65. Rəhimova D. M. Müasir fars dilində Azərbaycan-türk sözləri. Bakı: Çənlibelnəşr, 1998, 148 s.
66. Sadıqova C. “Sihah-əl-əcəm” lüğətinin tədqiqi tarixinə dair / AMEA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1974, №2, s. 79-86
67. Sadıqova C. Ə., Ələsgərova T. Ə. Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri. Bakı: Elm, 1990, 228 s.
68. Sadıqova C. Ə. Qətran Təbrizinin lüğəti / AMEA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1969, №3, s. 89-99
69. Sadıqova C. Ə. Məhəmməd Naxçıvaninin izahlı lüğəti haqqında / AMEA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1971, № 3-4, s. 54-65
70. Şirinov S. H. Fars mənşəli sözlərin Azərbaycan dilinə daxil olmasının bəzi səbəbləri / Dil və ədəbiyyat, 1999, № 4 (22), s. 58-60
71. Şükürlü Ə. C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993, 336 s.
72. Tanrıverdiyev Ə. V. Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 1996, 159 s.
73. Təkləli M. A. Rus dilində türk sözləri. Bakı: Nurlar, 2006, 272 s.
74. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri: 3 cildə, I c., Bakı: Kitab aləmi, 2004, 331 s.
75. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri: 3 cildə, II c., Bakı: Nurlar, 2008, 366 s.
76. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri: 3 cildə, III c., Bakı: Elm və təhsil, 2012, 468 s.
77. Vilayəti Ə.Ə. Şah İsmayıl Səfəvi dövründə İrənin xarici əlaqələr tarixi. Bakı: Əl-Huda, 1998, 421 s.
78. Zahidi A. İ. Müasir ərəb dilində türk mənşəli sözlər. Bakı: Elm, 1977, 147 s.
79. Zərinəzadə H. H. 600 ildən sonra / Bakı qəzeti, 1965, № 167, 17 iyul, s. 3
80. Zərinəzadə H. H. Fars dilində Azərbaycan sözləri (Səfəvilər dövrü). Bakı: AMEA nəşriyyatı, 1962, 435 s.

Türk dilinde:

81. Adamoviç M. Otça Borça. Çev. Erhan Aydın // Türk dili 633, Eylül 2004, s. 261-164.
82. Akar A. Yer adları bilimi bakımından Evliya Çelebi Seyahatnamesi / Doğumunun 400 yılında uluslararası Evliya Çelebi Sempozyumu bildirileri, 2012, s. 15-30
83. Eren H. Türk dilinin etimoloji sözlüğü. Ankara: Kendi Yayını, 1999, 543 s.
84. Esir H. A. Geleneksel türk mutfağı ve Lamii Çelebinin Ferhad ile Şirin Mesnevisinde bahsettiği yiyecek ve içecekler / İlmi araştırmalar. 2006, № 21, s. 121-134
85. Gülensoy T. Türkiye türkçesindeki türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü. 2 ciltte: I c., Ankara: TDK Yayınları, 2011, 608 s.
86. Gülensoy T. Türkiye türkçesindeki türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü. 2 ciltte: II c., Ankara: TDK Yayınları, 2011, s. 609-1204
87. Karaağaç G. Türkçe verintiler sözlüğü. Ankara: TDK yayınları, 2008, 957 s.
88. Kaşgarlı M. Divanü lugat-it-türk. 4 ciltte: I c., Ankara: TDK yayınları, 2006, 530 s.
89. Kaşgarlı M. Divanü lugat-it-türk. 4 ciltte: II c., Ankara: TDK yayınları, 2006, 366 s.
90. Kaşgarlı M. Divanü lugat-it-türk. 4 ciltte: III c., Ankara: TDK yayınları, 2006, 452 s.
91. Kaşgarlı M. Divanü lugat-it-türk. 4 ciltte: IV c., Ankara: TDK yayınları, 2006, 886 s.
92. Ögel B. Türk kültür tarihine giriş IV. Türklerde yemek kültürü. İstanbul: Milli eğitim basımevi, Kültür eserleri 13, 1978, 456 s.
93. Öz Y. Tarih boyunca farsça-türkçe sözlükler. Ankara: TDK yayınları, 2010, 360 s.
94. Türkçe sözlük. Ankara: TDK yayınları, 2011, 2763 s.
95. Usmanova S. Altay dillerindeki bazı ev gereç adları üzerine // İlmi araştırmalar, 2008, №25, s. 97-103

Rus dilinda:

96. Абдуллаева Э. С. Бытовая лексика кумыкского языка: Автор. дис. докт. фил. наук. Ин-т яз. Лит. И искусства им. Г. Цадасы, Махачкала, 2013, 197 с.
97. Абдуманановна Р. Т. Тюркские лексические заимствования в системе северокавказских языков: Автореф. дис. докт. фил. наук. М.: 2006, 23 с.
98. Аджи М. И. Кипчаки. Древняя история тюрков и Великой степи. М.: Типография новости, 1999, 175 с.
99. Асадов Ф. М. Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. Б.: Элм, 1993, 205 с.
100. Ахундова Н. Ч. О влиянии военного искусства тюрков на мусульман-арабов в начальный период арабо-тюркских отношений / Средневековый восток: проблемы историографии и источниковедения, 2015, с. 36-42
101. Баевский С. И. Арабско-персидские и персидско-тюркские словари и их значение для иранской филологии / Иранская филология. Материалы IV всесоюзной межвузовской научной конференции по иранской филологии состоявшейся в Ташкенте 23-26 сентября 1964 г, 1966, с. 303-312
102. Баевский С.И. Описание персидских и таджикских рукописей института народов Азии. Персидские толковые словари (фарханги). М.: Издательство восточной литературы, 1962, 79 с.
103. Баевский С.И. Описание персидских и таджикских рукописей института народов Азии. Двухязычные словари. М.: Наука, 1968, 102 с.
104. Баевский С. И. Ранняя персидская лексикография (XI-XV вв.). М.: Наука, 1989, 168 с.
105. Баевский С. И. Рецензия на «Сихах ал-фурс» / Народы Азии и Африки, 1964, №5.
106. Баевский С. И. Рецензия на «Фарханг-и Джахангири» / Народы Азии и Африки, 1974, №6.

107. Баевский С. И. Румийские слова в персидском толковом словаре «Зафангуй» // Палестинский сборник, Вып. 21 (84).
108. Баевский С. И. Средневековая персидская лексикография // История лингвистических учений. Средневековый Восток. Лен.: 1981.
109. Баевский С. И. Средневековые словари (фарханги) – источник по истории культуры Ирана / Очерки истории культуры средневекового Ирана. Письменность и литература. Москва: 1984;
110. Баевский С. И. Становление ранней лексикографической традиции / Труды VI Всесоюзной научной конференции по иранской филологии, 1978.
111. Баевский С. И. Уникальная рукопись персидского толкового словаря «Фарханг-и зафангуйа ва джаханпуйа» // Народы Азии и Африки, 1965, №3.
112. Баевский С. И. Фарханги XI-XV веков – ранние комментарии к произведениям классиков персидско-таджикской поэзии / Актуальные проблемы иранской филологии. Материалы VIII Всесоюзной научной конференции, 1985.
113. Баевский С. И. Фарханги XI-XV веков-ранние комментарии к произведениям классиков персидско-таджикской поэзии / XVIII Всесоюзная научная конференция по иранской филологии. Тезисы докладов, 1982.
114. Барышников А. Ф. Лексикология и фразеология персидского языка. М.: Военный Красно-знаменный институт, 1982, 235 с.
115. Баскаков Н. А. Русские фамилии тюркского происхождения. М.: Наука, 1979, 279 с.
116. Белгородский Н. А. Современная персидская лексика. М.: Изд-во Академии Наук, 1936, 112 с.
117. Бертельс Е. Э. Новая рукопись персидского словаря «Tuhfat al-ahbab». Лен.: Доклады Академии наук, 1928.

118. Боголюбов М. Н., Болдырев А. Н. Кафедра иранской филологии. Преподавание и изучение иранских языков / Ученые записки ЛГУ, 1960, вып. 13, № 296. с. 111-295
119. Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий: в 2-х т.: Т. 1, М.: Восточная литература, 1869, 810 с.
120. Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий: в 2-х т.: Т. 2, М.: Восточная литература, 1869, 416 с.
121. Буниятов З. М. Государство атабеков Азербайджана (1136-1225 годы). Б.: Элм, 1978, 278 с.
122. Каранфил В. Г. Лексика гагаузского языка. Б.: АКД, 2004, 128 с.
123. Гейбуллаев Г. А. Топонимия Азербайджана. Б.: Элм, 1986, 198 с.
124. Герценберг Л. Г., Саймиддинов Д. Лингвистическая мысль и языковедческая практика в Иране в домонгольское время. / История лингвистических учений. Средневековый Восток, Лен., 1981, с. 96 - 129
125. Джахангиров Т. И. Словообразующие синоморфемы в персидском языке. Б.: Нурлан, 2009, 144 с.
126. Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков. М.: Изд.-во восточной лит.-ры, 1962, 607 с.
127. Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969, 715 с.
128. Егоров В. Г. Этимологический словарь чувашского языка. Ч.: Чувашское книжное издательство, 1964, 356 с.
129. Зариназаде Г. Г. Сыхах Ал-аджам / Вопросы арабской филологии, 1971, с. 32-41
130. Зариназаде Г. Г. Сравнение «Сихах ал-Аджам» и «Сихах Ал-Фурс» / Иранская филология, Материалы V межвузовской конференции по иранской филологии, состоявшейся в г. Душанбе, 1970, с. 42-51
131. Зариназаде Г. Г. Сравнение «Сихах ал-арабийя» и «Сихах ал-фурс» / Семитские языки, 1965, вып. 2, с. 557-567

132. Иранское языкознание. История, этимология, типология / Под ред. В. С. Расторгуева / М.: Наука, 1976, 113 с.
133. Капранов В. А. «Лугати-фурс» АсадиТуси и его место в истории таджикской лексикографии. Д.: Издательство Академии Наук Таджикистана, 1964, 211 с.
134. Капранов В. А. О некоторых особенностях персидско-таджикской лексикографии в Индии XV-XIX вв. // Иранская филология. Материалы V всесоюзной межвузовской научной конференции по иранской филологии, состоявшейся в г. Душанбе. 25-27 апреля 1966 г, 1970, с. 60-70
135. Капранов В. А. Фарсиязычная (таджикско-персидская) лексикография в Индии XVI-XIX вв. Основные толковые словари: Автореф. дис. док. фил. наук., Д., 1973.
136. Кормаз З. Й. Тюркско-монгольские общности и значение монгольского в изучении тюркских языков / Советская тюркология, 1987, №4, с. 71-78
137. Корш Ф. Е. Турецкие элементы в языке «Слова о полку Игореве» /Заметки к исследованию Т. М. Мелиоранского, 1903, т.8, кн. 4, 58 с.
138. Пейсиков Л. С. Лексикология современного персидского языка. М.: Изд-во Московского университета, 1975, 207 с.
139. Пейсиков Л. С. Очерки по словообразованию персидского языка. М.: Издательство Московского Университета, 1973, 199 с.
140. Персидско-русский словарь: в 2-х т. Т. 1., М.: Русский язык, 1983, 800 с.
141. Персидско-русский словарь: в 2-х т. Т. 2., М.: Русский язык, 1983, 864 с.
142. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий: в 4-х т.Т. 1., Ч. 1.,Сан.: Типография Российской Императорской Академии Наук, 1893,967 с.

143. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий: в 4-х т.Т. 1., Ч. 2.,Сан.: Типография Российской Императорской Академии Наук, 1893,1914 с.
144. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий: в 4-х т.Т. 2.,Сан.: Типография Российской Императорской Академии Наук, 1897,415 с.
145. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий: в 4-х т.Т. 2, Ч. 1,Сан.: Типография Российской Императорской Академии Наук, 1899, 1051 с.
146. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий: в 4-х т.Т. 2, Ч. 2,Сан.: Типография Российской Императорской Академии Наук, 1899,2230 с.
147. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий: в 4-х т.Т. 3, Ч. 1,Сан.: Типография Российской Императорской Академии Наук, 1905, 1260с.
148. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий: в 4-х т.Т. 3, Ч. 2,Сан.: Типография Российской Императорской Академии Наук, 1905, с.1262-2203
149. Рассадин В. С. Очерки по истории сложения тюркско-монгольской языковой общности. Монгольское влияние на лексику тюркских языков Часть II. Э.: Издательство Калм. Университета, 2008, 243 с.
150. Расторгуева В. С. Краткий очерк грамматики персидского языка / Приложение к «Персидско-русскому словарю» Б. В. Миллера, 1960, с. 615-668
151. Расторгуева В. С., Пахалина Т. Н. Изучение персидского языка в СССР /Очерки по истории изучение иранских языков, 1962, с. 16-32
152. Расторгуева В. С. Эдельман Д. И. Этимологический словарь иранских языков: в 3-х т.: Т. 1, М.: Восточная литература, 2000, 164 с.
153. Расторгуева В. С. Эдельман Д. И. Этимологический словарь иранских языков. В 3-х т.: Т. 2, М.: Восточная литература, 2003, 252 с.

154. Расторгуева В. С. Эдельман Д. И. Этимологический словарь иранских языков. В 3-х т.: Т. 3, Москва: Восточная литература, 2007, 247 с.
155. Расянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М.: Иностранная литература, 1955, 221 с.
156. Розенфельд А. З. К истории таджикской лексикографии / Филологическое исследование. Серия востоковедческих наук. 1987, Вып. 29, №419, с. 143-153
157. Рубинчик Ю. А. О характере фонетических изменений арабских заимствований в персидском языке / Семитские языки, 1965, Вып. 2, с. 585-597
158. Рыбалькин В. С. Персидские заимствования в словаре Абу Насра Исмаила ал-Джаухари «Гадж ал-луга ва Сихах-ал-арабийя» / Ирано-афразийские контакты, 1987, с. 133-138
159. Садыхова Дж. А. Памятник средневековья об одной древней рукописи / Литературный Азербайджан, 1986, №4, с.118-119
160. Севортян Э. В. Аффиксы именного словообразования в Азербайджанском языке. М.: Наука, 1966, 437 с.
161. Словарь иностранных слов. М.: Русский язык, 1984, 608 с.
162. Умаров Э. А. Тюркская лексика в персидских фархангах // Советская тюркология, 1982, № 3. с. 10-14
163. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4-х т. Т.1, М.: Прогресс, 1986, 573 с.
164. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4-х т. Т.2, М.: Прогресс, 1986, 671 с.
165. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4-х т. Т.3, М.: Прогресс, 1987, 831 с.
166. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4-х т. Т.4, М.: Прогресс, 1987, 861 с.
167. Чхеидзе Т. Д. Именное словообразование в персидском языке. Тб: Мецниереба, 1969, 111 с.
168. Этимологический словарь тюркских языков: в 7-х т. Т. 1, М.: Наука, 1974, 768 с.

169. Этимологический словарь тюркских языков: в 7-х т. Т. 2, М.: Наука, 1978, 349 с.
170. Этимологический словарь тюркских языков: в 7-х т. Т. 3, М.: Наука, 1980, 395 с.
171. Этимологический словарь тюркских языков: в 7-х т. Т. 4, М.: Наука, 1989, 292 с.
172. Этимологический словарь тюркских языков: в 7-х т. Т. 5, М.: Наука, 1997, 364 с.
173. Этимологический словарь тюркских языков: в 7-х т. Т. 6, М.: Наука, 2000, 261 с.
174. Этимологический словарь тюркских языков: в 7-х т. Т. 7, М.: Наука, 2003, 446 с.

İngilis dilində:

175. Blochmann H. Contributions to Persian lexicography. London: Oxford Publishing, 1882, 72 p.
176. Browne E. G. A catalogue of the Persian manuscripts in the library of the University of Cambridge. London: University Press, 1896, 532 p.
177. Charles R. Catalogue of the Persian manuscripts in the British museum. London: British Museum. Dept. of Oriental Printed Books and Manuscripts, 1879, 448 p.
178. Cheung J. Etymological dictionary of the Iranian verb. Leiden. Boston: Indo-European etymological dictionary series, 2007, volume 2, 625 p.
179. Clauson G. An etymological dictionary of pre-thirteenth century. Oxford: Clarendon Press, 1972, 1040 p.
180. Dankoff R. The Turkic vocabulary in the Farhang-i Zafan-Guya (8th/14th) / Papers on Inner Asia, 1987, №4, 43 p.
181. Jahangir K. Türk-fars dil ilişkileri: Farsçada iyelik eklerinin kullanımı / Turkish studies, International Periodical for the languages, Literature and history of turkish or turkic, 2014, volume 9/3, p. 833-843

182. Lexicography. Critical concepts / Edited by Hartmann R.K. London: Routledge, 2003, 1336 p.
183. MacKenzie D. N. Kāmūs ii. Persian Lexicography / Encyclopedia of Islam², 1975, IV volume, p. 525-527
184. Nourai A. An Etymological dictionary of the Persian, English and other Indo-European languages. USA: XLIBRIS, 2013, 884 p.
185. Richard N. F. History of the Persian language in the East (Central Asia) / The Heritage of Central Asia: From Antiquity to the Turkish Expansion, 1996, 14 p.
186. Starostir S., Dybo A., Mudrak O. An etymological dictionary of altaic languages: 3 volumes, I volume 852 p., II vol. 700 p., III vol. 540 p. Berlin: Brill Academic Pub, 2003.
187. Yarshater E. Dictionaries. Persian dictionaries / Encyclopedia iranica, 1996, Volume VII, p. 10

Alman dilinda:

188. Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden: Band I – 1963; II – 1965, III – 1967; IV – 1975.
189. Salemann C. G. Bericht über die Ausgabe des Mi'jar-i Jamali. Melane Aisatique. T. 9. SPb. 1888.

Fars dilinda:

190. ابو منصور علی بن احمد اسدی طوسی. لغت فرس. تهران: اساطیر، ۱۳۸۹، ۵۷۱ ص.
191. بدلی علی. جبار پور صمد. واژه یاب سنگلاخ. تبریز: نشر دنیز چین، ۱۳۹۳، ۱۶۰ ص.
192. بهار محمد تقی (ملک الشعراء). سبکشناسی. جلد اول، تهران: انتشارات زوار، ۱۳۳۰، ۴۹۶ ص.
193. بهار محمد تقی (ملک الشعراء). سبکشناسی. جلد دوم، تهران: انتشارات زوار، ۱۳۳۰، ۴۳۶ ص.
194. بهار محمد تقی (ملک الشعراء). سبکشناسی. جلد سوم، تهران: انتشارات زوار، ۱۳۳۰، ۴۴۰ ص.

- پناهیان محمود. فرهنگ جغرافیای ملی ترکان ایران زمین. جلد یکم، تهران: 195. انتشارات شادارتش، ۱۳۲۸، ۵۹۱ ص.
- پناهیان محمود. فرهنگ جغرافیای ملی ترکان ایران زمین. جلد دوم، تهران: 196. انتشارات شادارتش، ۱۳۳۰، ۸۰۰ ص.
- پناهیان محمود. فرهنگ جغرافیای ملی ترکان ایران زمین. جلد سوم، تهران: 197. انتشارات شادارتش، ۱۳۳۰، ۷۴۰ ص.
- پناهیان محمود. فرهنگ جغرافیای ملی ترکان ایران زمین، جلد چهارم، تهران: 198. انتشارات شادارتش، ۱۳۳۱، ۳۷۰ ص.
- جمالزاده محمد علی. فرهنگ لغات عامیانه. تهران: گلرنگ یکتا، ۱۳۸۲، ۵۹۱. 199. ص.
- خانلری پرویز نائل. تاریخ زبان فارسی. جلد اول، تهران: فرهنگ نشر نو، 200. ۱۳۸۲، ۴۱۴ ص.
- خانلری پرویز نائل. تاریخ زبان فارسی. جلد دوم، تهران: فرهنگ نشر نو، 201. ۱۳۸۲، ۴۰۸ ص.
- خانلری پرویز نائل. تاریخ زبان فارسی. جلد سوم، تهران: فرهنگ نشر نو، 202. ۱۳۸۲، ۴۹۰ ص.
- خانلری پرویز نائل. زبانشناسی و زبان فارسی. تهران: انتشارات توس. 203. ۱۳۶۶. ۳۰۴ ص.
- دزفولیان کاظم. فرهنگنویسی در ایران و شبه قاره هند و پاکستان // پژوهشنامه علوم انسانی، ص. ۱۵ - ۳۳
- دهخدا علی اکبر. مقدمه لغتنامه دهخدا. شماره مسلسل ۴۰. تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۳، ۴۰۵ ص.
- شاهمرسی پرویز زارع. فرهنگ واژگان دخیل ترکی در زبانهای فارسی و عربی. تهران: تکدرخت، ۱۳۹۱، ۱۶۰ ص.
- شیرازی مشرف الدین مصلح بن عبدالله سعدی. کلیات سعدی. تهران: نشر فکار، 207. ۱۳۷۸، ۸۰۸ ص.
- صادقی علی اشرف. لغت فرس // دانشنامه زبان و ادب فارسی. 208. جلد پنجم، ۱۳۹۳. ص. ۶۸
- صادقی علی اشرف. فرهنگ رشیدی // دانشنامه زبان و ادب فارسی. جلد پنجم، ۱۳۹۳، ص. ۵۴-۵۱
- صادقی علی اشرف. فرهنگنویسی در ایران // دانشنامه زبان و ادب فارسی. 210. جلد پنجم، ۱۳۹۳، ص. ۶۱-۶۳
- صدری افشار غلامحسین. فرهنگ فارسی اعلام. تهران: فرهنگ معاصر، 211. ۱۳۸۹، ۱۰۷۸ ص.

- عمید حسن. فرهنگ عمید. تهران: چاپخانه کاج، ۱۳۸۹، ۱۲۴۰ص.. 212
- فرشیدورد خسرو. دستور مفصل امروز برپایه زبان‌شناسی جدید. تهران: انتشارات سخن، ۱۳۹۲، ۷۰۸ص.. 213
- قره آقاجلو سید. اشتراک‌ها و اختلاف‌های زبان فارسی با ترکی آذربایجان // 214. فصلنامه ادبیات فارسی، ۱۳۸۸، سال ۵، شماره ۱۲، ص. ۱۱۰-۱۳۴
- محمد معین. فرهنگ فارسی. جلد اول، تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۸۸، ۱۴۷۲ص.. 215
- محمد معین. فرهنگ فارسی. جلد دوم، تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۸۸، ص.. 216. ۱۴۷۳-۲۷۷۴
- محمد معین، فرهنگ فارسی. جلد سوم، تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۸۸، ص.. 217. ۴۲۴۰-۲۷۷۵
- محمد معین. فرهنگ فارسی. جلد چهارم، تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۸۸، ص. ۳۱۷+ ۱۴۲۴-۵۲۷۷ 218.
- محمد معین. فرهنگ فارسی. جلد پنجم، تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۸۸، ص. ۱۲۲۹ 219.
- محمد معین. فرهنگ فارسی. جلد ششم، تهران، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۸۸، ص. ۲۳۵۱-۱۲۳۰ 220.
- نقوی شهریار. فرهنگ‌نویسی فارسی در هند و پاکستان. تهران: وزارت فرهنگ، ۱۳۴۱، ص. ۴۹-۵۳ 221.
- وهاب ولی الهامه مفتاح. نگاهی به روند نفوذ و گسترش زبان و ادب فارسی در ترکیه. تهران: شورای گسترش زبان و ادبیات فارسی، ۱۳۷۴، ۶۴۰، ص. 222.

Mənbələr:

- جمال الدین حسین بن فخر الدین حسن اینجوی شیرازی. فرهنگ جهانگیری. جلد اول، مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی، ۱۳۷۵، ۱۳۲۵ص.. 223.
- جمال الدین حسین بن فخر الدین حسن اینجوی شیرازی. فرهنگ جهانگیری. جلد دوم، مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی، ۱۳۲۶، ۱۳۷۵-۲۶۵۷ص.. 224.
- جمال الدین حسین بن فخر الدین حسن اینجوی شیرازی. فرهنگ جهانگیری. جلد سوم، مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی، ۱۳۷۵، ۷۰۰ص.. 225.
- عبدالرشید بن عبدالغفور الحسین المدنی التتوی. فرهنگ رشیدی. جلد اول، تهران: بارانی، ۱۳۳۷، ص ۸۱۲. 226.
- عبدالرشید بن عبدالغفور الحسین المدنی التتوی. فرهنگ رشیدی. جلد دوم، تهران: بارانی، ۱۵۳۲، ۱۳۳۷ص.. 227.

228. محمد بن هندوشاه نخجوانی. صحاح الفرس. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب. ۱۳۵۵. ص ۳۴۳.
229. محمد حسین بن خلف تبریزی. برهان قاطع. جلد اول، تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۹۲، ص ۵۵۰.
230. محمد حسین بن خلف تبریزی. برهان قاطع. جلد دوم، تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۹۲، ص ۵۵۰-۱۲۱۶.
231. محمد حسین بن خلف تبریزی. برهان قاطع. جلد سوم، تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۹۲، ص ۱۲۱۷-۱۹۲۳.
232. محمد حسین بن خلف تبریزی. برهان قاطع. جلد چهارم، تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۹۲، ص ۲۴۶۹-۱۹۲۴.
233. محمد حسین بن خلف تبریزی. برهان قاطع. جلد پنجم. تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۹۲، ص ۲۸۷.

İnternet mənbələri:

234. https://books.google.az/books?id=bG89kuGuxy0C&pg=PT316&lpg=PT316&dq=institutionum+lingua+turcica,+libri+quatuor&source=bl&ots=SiluJpNazw&sig=MqGvkARjWKavGNxU_Ab1-fcJjSY&hl=az&sa=X&ved=0ahUKEwigppWabzPAhUGBSwKHQinDqkQ6AEIGDAA#v=onepage&q=institutionum%20lingua%20turcica%2C%20libri%20quatuor&f=false
235. https://fa.wikipedia.org/wiki/%D9%BE%D9%88%D8%B4%D8%B4_%D8%B2%D9%86%D8%A7%D9%86_%D8%AF%D8%B1_%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86_%D8%A8%D8%A7%D8%B3%D8%AA%D8%A7%D9%86
236. sanat.orexca.com/2007/2007-2/history-roads
237. <http://sted-ats-02.livejournal.com/455335.html#cutid1>
238. [http://sted-ats-02.livejournal.com/455335.html?thread=370855.](http://sted-ats-02.livejournal.com/455335.html?thread=370855)
[sanat.orexca.com/2007/2007-2/history-roads.](http://sanat.orexca.com/2007/2007-2/history-roads)
239. <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-64-65-66/turklerdeki-kiyafetin-kisa-tarihi>
240. <http://www.beytoote.com/art/city-country/apparel-people1-different.html>

241. <http://www.farhangmoaser.com/book/%D9%81%D8%B1%D9%87%D9%86%DA%AF-%D8%A2%D8%B0%D8%B1%D8%A8%D8%A7%DB%8C%D8%AC%D8%A7%D9%86%DB%8C-%D9%81%D8%A7%D8%B1%D8%B3%DB%8C.htm>
242. <http://www.farhangmoaser.com/classification/%DA%A9%D8%AA%D8%A7%D8%A8/%D9%86%D8%A7%D8%B4%D8%B1/%D9%85%D8%AC%D9%85%D9%88%D8%B9%D9%87-%D9%BE%DA%98%D9%88%D9%87%D8%B4-DA%AF%D8%B1%D8%A7%D9%86-%D9%85%D8-B9%D8%A7%D8%B5%D8%B1-%D8%A7%DB%8C-%D8%B1%D8%A7%D9%86.htm>
243. <http://www.turkishculture.org/fabrics-and-patterns/clothing-593.htm>
244. <http://www.vajehyab.com/?q=%D8%A2%D9%84%D9%88&o=dekhoda>
245. <https://www.vajehyab.com/dekhoda/%D8%AA%D8%BA%D8%B2%D8%BA%D8%B2>

Günel Orucova

Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə türk elementləri

Bakı – Mütərcim – 2019

Çapa imzalanıb: 05.11.2019.
Format: 60x84 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 13,75 ç.v. Tiraj: 100. Sifariş № 269.

TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b
Tel./faks 596 21 44; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru